
HELLIKON

IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

Mikrotörténetírás

2003

3

HELIKON

IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLÉ	REVUE DE LITTÉRATURE GÉNÉRALE ET COMPARÉE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA	DE L'INSTITUT D'ÉTUDES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG / COMITÉ DE RÉDACTION

VARGA László
főszerkesztő / directeur de la revue

BODNÁR György

T. ERDÉLYI Ilona

GRÁNICZ István

KARAFIÁTH Judit
könyvrovat / livres

KÖPECZI Béla

ODORICS Ferenc

SZILI József

SÓRÉS Zsolt

technikai szerkesztő / révision des textes

SZ. ZEHERY Éva
szerkesztőségi titkár / secrétaire

SZERKESZTŐSÉG / SECRÉTARIAT DE LA RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11 – 13. Tel.: 279-2762, Fax: 3853-876
E-mail: helikon@iti.mta.hu

2003/3. – XLIX. évfolyam | 2003/3. – XLIX. année
Megjelenik negyedévenként | Revue trimestrielle

Mikrotörténetírás

A Helikon mikrotörténeti száma a hetvenes évek elején megszülető irányzat néhány klasszikusának írásait közli. Ezek a tanulmányok különféle távolságban vannak az irodalomtörténeti munkálkodástól, de szempontjaik és módszereik reményeink szerint érdekesek és hasznosak lehetnek.

A mikrotörténész elsősorban viselkedésmódokat, kapcsolati hálózatokat kutat, s ezek jellemzőit általánosítja. Így egyszerre többet és kevesebbet végez a gyakran sajnos mindenféle nyelvi reflexiótól kevésbé érintett irodalomtörténésznél. Összeállításunkban a mikrotörténetírás irodalomtörténeti jelentőségéről szóló bevezető tanulmány után két elméleti kérdéseket feszegető szöveg, majd három „esettanulmány” következik. Az előbbi két írás (Levi és Ginzburg tollából) a humántudományokban egyre erősödő nyelvi reflexivitás kérdéseire válaszol a mikrotörténet felől. Az utóbbi három tanulmány (Cerutti és Cavallo, Lüsebrink és Ginzburg munkája) pedig az irányzat tipikus vizsgálati módjait és szempontjait mutatja meg. Ezzel az öt írással az olvasó egyaránt láthatja a mikrotörténetírás elméleti és „gyakorlati” horizontját. A kötet mikrotörténeti szövegeit JÁSZBERÉNYI JÓZSEF szerkesztette. A szám összeállításában és a fordítások ellenőrzésében SZEKERES ANDRÁS és CZOCH GÁBOR történészek vettek részt.

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Microhistory

The present issue of *Helikon* on microhistory presents some of the classical writings of this historiographical current born in the beginning of the 1970's. These essays are more or less distant from the work of history of literature, however we hope that their aspects and methods can arouse public interest.

The first text is an introduction followed by two essays on theoretical questions and three studies on different concrete cases. The former writings (of Levi and Ginzburg) answer the questions, given more and more emphasis in human sciences, of the so called „linguistic turn“. The latter three texts (the writings of Lüsebrink, Ginzburg, Cerutti and Cavallo) present the typical aspects and methods of this trend. By these five texts the readers can take a look at the theoretical and practical horizon of microhistory.

The editor of our issue is JÓZSEF JÁSZBERÉNYI, literary historian. The composition of the number and the revision of the translations were made with the help of ANDRÁS SZEKERES and GÁBOR CZOCH, historians.

THE EDITORIAL BOARD

Microstoria

Nel presente volume sulla microstoria della *Helikon* vengono pubblicati alcuni saggi „classici“ di questa corrente nata all'inizio degli anni 1970. Nonostante questi studi si trovino a distanze più o meno notevoli dall'attività dello storico di letteratura, siamo fiduciosi che i loro aspetti e metodi possano destare l'interesse e risultare utili.

Dopo il saggio introduttivo si trovano due testi che trattano questioni teoriche, seguiti poi da tre „case studies“. I primi due (quelli di Levi e di Ginzburg) danno risposta nell'ottica della microstoria alle domande poste dal cosiddetto „linguistic turn“ diventate sempre più importanti nelle scienze umane. Mentre gli ultimi tre studi (opere di Cerutti e Cavallo, di Lüsebrink e di Ginzburg) rappresentano i metodi e gli aspetti tipici della procedura microanalitica. Per mezzo di questi cinque saggi il Lettore riesce a farsi un quadro dell'orizzonte sia teorico che pratico della microstoria.

Il volume è stato redatto da JÓZSEF JÁSZBERÉNYI, storico della letteratura. I lavori di compilazione dei testi e di revisione delle traduzioni sono stati effettuati con la partecipazione di ANDRÁS SZEKERES e di GÁBOR CZOCH, storici.

IL COMITATO DI REDAZIONE

TANULMÁNYOK

JÁSZBERÉNYI JÓZSEF

„Tedd be a mikróba...”¹

(A mikrotörténetírás lehetséges haszna és problematikussága a nyelvi reflexióval számoló irodalomtörténetírás számára)

„Az objektivitás illúzió csupán”
(GADAMER)

I.

A humántudományok bármely területén dolgozó kutatók közül ma már alighanem egyre kevesebben vitatják, hogy a XX. századi gondolkodás történetében – és talán az egész emberi gondolkodás történetében, Kant óta – a legjelentősebb változást azok a belátások hozták, amelyek a nyelvi reflexivitás erősödését eredményezték. Ezen belátások természetesen nem előzmény nélküliek, hiszen Herder, Humboldt, Nietzsche és rajtuk kívül is sokan mások megfogalmaztak már az előző évszázadokban hasonló gondolatokat, mindazonáltal ezek akkor még sokkal kisebb hatást váltottak ki, nem okoztak például koruk humántudományában komoly szemléleti módosulásokat – olyan változásokat, amelyeket annak is figyelembe kellett vennie, aki vitatta ezen gondolatokat.

Melyek is a XX. századi, úttörőnek tekinthető belátások? A rövid összefoglalás durva felületességét hangsúlyozva a következőkről van szó. Talán a legfontosabb gondolat az, hogy a megismerés – amely sohasem valamilyen végleges elnyerését és birtoklását jelenti – a nyelvben, a gondolkodó/megismerő nyelvi világában történik. Egy olyan közegben, amely előzetességeivel meg is határozza azt. Ezek az előzetességek egy kultúrában közös és individuális, a megismerő számára leírható, belátható és beláthatatlan jegyekkel egyaránt bírhatnak. A „létezők” és a „lét” illetően „megismerése”, értelmezése, a dialógus során a gondolkodó „én” szükségképpen változik, hiszen a nem elsősorban maga, de előzetességstruktúrái által kialakított nyelvi világa az idegen, a másik hatására szükségképpen átalakul.

¹ A tanulmány megszületéséhez jelentősen hozzájárultak a Czoch Gábor történésszel folytatott beszélgetéseink, amelyeket ezúton is köszönök.

Ennek megfelelően, mivel a „létezőkkel” és a „léttel” való dialógusunk folyamatos, az „én” egy folyamatosan változó, a temporalításban átalakuló „létező”.²

A filozófiában ezek a gondolatok hatástörténetileg valóban fontos szereppel a húszas évektől kezdődően jelentek meg, két szerzőnél és egy irányzatnál. Az elsősorban a *Lét és Idő* című könyvében az ún. fundamentálonológiai fordulatot végrehajtó Martin Heidegger szövegeiben, az objektivista nyelvfilozófiákat bíráló „kései” Ludwig Wittgenstein jegyzeteiben, töredékeiben, illetve a dialógusfilozófia – főként Martin Buber és Franz Rosenzweig – sokrétű munkásságában. E dolgozatnak nem célja e két szerző és egy irányzat recepciójának még vázlatos jellemzése sem, csak arra szeretnék utalni, hogy főleg tőlük és a feljebb említett XIX. századi „előzményeiktől” ágazott szét a humántudományokba a nyelvi reflexivitás, amely számos iskolát, irányzatot, szemléletet hozott létre.

A történettudományban a nyelvi reflexió illetően felerősödését a hetvenes évek elejére helyezném, egyrészt azért, mert ekkor, 1973-ban jelent meg Hayden White *Meta-history: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* című munkája, másrészt azért, mert a német történetírás is ekkor kezdett ezekkel a kérdésekkel komolyabban foglalkozni. Ekkor, 1973-ban jelent meg például egy jelentős tanulmánykötet a müncheni *Poetik und Hermeneutik*-sorozatban, ötödik darabként. A könyvet Reinhart Koselleck és Wolf-Dieter Stempel szerkesztette, s a címe *Geschichte – Ereignis und Erzählung* volt. A tanulmánykötetben a heideggeri-gadameri hermeneutikai tradíciót alkalmazó konstanzi iskola rendkívül sokrétű munkákkal kiegészülve közölt tanulmányokat a történettudomány és a nyelviség viszonyáról. Szintén a német historiográfia új érdeklődéséhez tartozik az, hogy 1972-től Otto Brunner, Werner Conze és Reinhart Koselleck szerkesztésében sorra jelentek meg a *Geschichtliche Grundbegriffe* címet viselő lexikonsorozat kötetei (Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland alcímmel), melyekben a szerzők a történelmi alapfogalmak jelentéseit vizsgálták, a saját pozícióra való reflexióval együtt – ezért is nevezik őket fogalomtörténészeknek.³

² Természetesen itt hangsúlyoznunk kell, hogy e belátások átsajátítói sosem beszélnek arról, hogy a világ mint olyan nincsen, „csak a nyelv van”. Sokkal inkább arról van szó, hogy a világ is a nyelvünkben jelenik meg, amely viszont a világnak köszönheti létét. Ahogy HANS-GEORG GADAMER mondja: „a nyelvnek a maga részéről nincs önálló léte a világgal szemben, amely megszólal benne. Nemcsak arról van szó, hogy a világ csak annyiban világ, amennyiben megszólal, hanem a nyelv voltaképpen létezése is csak abban áll, hogy megmutatkozik benne a világ”. (*Igazság és módszer*. Gondolat, Ford.: Bonyhai Gábor. Bp. 1986. 308.)

³ Amíg White recepciója hazánkban jelentősnek mondható – bár főműve még nincsen kiadva –, addig a német hermeneutikus historiográfia írásainak hatása kevésbé látszik megjelenni a történeti munkákban. Sokkal inkább megjelennek ezek az elsősorban a gadameri hermeneutika és az annak hatására létrejött elméleti iskolák nézeteivel foglalkozó illetve azokat applikáló irodalomtörténészek és irodalomelmélettel foglalkozó kutatók munkáiban. Ez nem is meglepő, hiszen ők „Gadamer és Jauss felől jönnek”, azaz jól ismerik azokat az axiomatikus alapvetéseket, amelyeket azok „tanítványai”, Koselleck, Rüsen és mások vallanak. (A német historiográfia említett két jelentős alakjáról a napokban jelent meg két fontos tanulmány: HANSÁGI ÁGNES: *Az idő archeológiája (A historika és az időrétegek*

White provokatív könyvét, amelyben a történetírást, főként a nagy XIX. századi történészek műveit sajátos irodalmi alkotásoknak tekinti, hatástörténetileg ma jelentősebbnek látom: leginkább azért, mert a nyugati történettudomány diskurzusában erős szakmai viták bontakoztak ki körülötte.

A tanulmánynak nem célja azon történetírói iskolák, irányzatok, tudósok munkásságának vizsgálata, akiknél ez a reflexivitás különféle módokon és különféle fokokban megjelenik. Ennek két oka van. Egyrészt az, hogy ezt már nagy vázlatossággal elvégeztem egy másik munkámban,⁴ másrészt pedig az, hogy most a mikrotörténetre fogok koncentrálni. Dolgozatomnak tehát elsősorban az a célja, hogy megmutassa ezen irányzat lehetséges hasznát és problematikusságát a mai, a nyelvi reflexióval erősebben áthatott irodalomtörténeti gondolkodásmódok számára. Ebből következően munkám nem fog hosszabb történeti ismertetőt sem tartalmazni az irányzatról, csak a legszükségesebbekre szorítkozom.

II.

A mikrotörténetírás első alakjai a hetvenes évek elejétől Olaszországban, a *Quaderni Storici* című lap körül jelentek meg. Részben hatásukra, de sokkal inkább velük párhuzamosan ugyanezekben az években Nyugat-Európa más államaiban és az Egyesült Államokban is létrejöttek az övéikkel megegyező és hozzájuk hasonló előfeltevésekkel és módszerekkel dolgozó történészi közösségek.⁵

Ennek a rendkívül sokrétű és több országban megjelenő két csoportnak olasz és olasz hatástörténeti alapokkal bíró ágát mikrotörténetnek, az elsősorban az angol-amerikai hatásokból megszülető irányt történeti antropológiának nevezik.⁶ Fontos kiemelni azt is, hogy az egybevágó és hasonló módszertani és előfeltevésebeli jellemzőkre nemcsak két különböző jelző van forgalomban a mai történeti dis-

modellje Reinhart Koselleck történetiségkonceptiójában), illetve SZIRÁK PÉTER: A kultúrák sokfélesége: a történelem partikularitása és univerzalitása (Jörn Rüsen történetelmélete). = *Történelem, kultúra, medialisitás*. Balassi, Bp. 2003. 31–52., ill. 53–70.)

⁴ A nyelv, a valóság és a tények átértékelődése. = *Korall*, 2001. ősz-tél, 163–185.

⁵ A mikrotörténet-fogalom « keresztapjának » nagy valószínűséggel Edoardo Grendi tekinthető, aki 1977-es cikkében használta – mai tudásunk szerint először – ezt a szót a történetírói irányzat megnevezésére. L. GRENDI: *Micro-analisi e storia sociale*. = *Quaderni storici*, Bologna, XII. 1977, 506–520.

⁶ A történeti antropológia kialakulásához talán leginkább hozzájáruló tudós Clifford Geertz antropológus volt, akinek munkásságában a hermeneutikai kérdések jóval aktívabban voltak jelen, mint a nyugat-európai mikrotörténészekében. Éppen ezért a történeti antropológusok közül többen is – ugyan különböző mértékben, de – számolnak a fent jellemzett nyelvi reflexióval, azonban ők saját irányzatukon belüli többségnek sem kvantitatív sem hatástörténeti szempontból nem mondhatók. Természetesen a rituális cselekvéseket mint szövegeket vizsgáló antropológusok munkálkodása kiváltotta a mikrotörténeti kritikát, l. erről BÓDY ZSOMBOR: A mikrotörténelem haszna nagy társadalmi csoportok kutatásában. = *Századvég*, <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/15/bodi.htm>, 21. lábjegyzet.

kurzusokban. A módszertani-elméleti rokonság miatt idesorolható még – főként Franciaországban – az új mentalitástörténet, Németországban pedig az Alltagsgeschichte, azaz a mindennapok története.⁷ Munkámban én ezt a több tekintetben heterogén, de több jól meghatározható előfeltevésebeli és kutatási módszertani közös vonással bíró csoport tagjait nevezem közös néven mikro-történéseknek.

Így értve a mikrotörténet fogalmát, ezen csoport tagjainak közös vonása, hogy elsősorban nem a hagyományos politika- társadalom- vagy gazdaságtörténet által vizsgált „nagy” világ és az azokról szóló általános és gyakran teleologikus konstrukciók, hanem a történeti létezés magánszférája, a mikrovilágok, pontosabban a mikroközösségek érdeklik őket. Ezeket szűk idő- és térintervallumban, de rendkívül alapos részletességgel, elsősorban azok gondolkodásmódjára figyelve tárják fel. A vizsgálat tárgyának minél intenzívebb tanulmányozása érdekében leszűkítik tehát a történeti elemzés léptékét, ezt a módszert nevezik *léptékváltásnak*.⁸ Az ilyen elemzés során a mikrotörténések egy része a szokványos, általánosnak tekinthető eseteket vizsgálja inkább, mások viszont a különlegesnek tekinthetőket, a deviáns elemeket keresik meg a „struktúrában”, és éppen a szélsőségek feltárásával kísérik meg az általános jellemzők bemutatását.⁹ Az „analízis” során figyelmet fordítanak arra, hogy a társadalmi konvenciók között az egyén miképpen találja meg a szabad vagy relatíve szabad útját, illetve mit is talál meg egyáltalán, s ezzel gyakran explicite bizonyítják azt, hogy például a marxista és strukturalista emberfelfogások, amelyek az egyént teljesen determinálnak tételezték, problematikusak. Az „életstratégiák” (Schlumbohm) illetén vizsgálata sok esetben egy olyan hálózatot, rendszert tesz kitapinthatóvá, amely e történések szerint megmutatja az adott társadalom/közösség egyfajta szellemi képét, sőt: jobb esetben általános emberi jellemzőket is megvilágít.

⁷ A mikrotörténeti gondolkodás nyilvánvaló ihletőiről l. SCRIBNER: A kora újkori Európa történeti antropológiája = *Buksz*, 4, 268., illetve GYÁNI GÁBOR: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp. 2000. 41–2. SCRIBNER frása megjelent a *Történeti antropológia* című szöveggyűjteményben is: Bp. 2000. 157–179.

⁸ Ennek értelméről GIOVANNI LEVI, az irányzat egyik létrehívója így beszél: „A korábban maradéktalanul leírtak és megértettnek tartott jelenségek a megfigyelés léptékének megváltozásával teljesen új jelentést öltenek. Az ebből származó eredményeket pedig felhasználhatjuk jóval szélesebb körű általánosítások konstruálásához, jóllehet kezdeti megfigyeléseinket viszonylag szűk dimenziók között, s inkább kísérleti semmint példázó jelleggel végeztük.” (GIOVANNI LEVI: A mikrotörténelemről. = *Történeti antropológia*. Szerk.: Sebők Marcell. Bp. 2000. 132).

⁹ A szélsőséges, deviáns esetek hatástörténetileg jelentős kutatója például a folyóiratban két tanulmánnyal is szereplő CARLO GINZBURG, akinek módszere pontosan követhető egy XVI. századi molnárról, Menocchióról frott könyvében (*A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár kozmológiája*. /Ford.: Galamb György János/ Bp. 1987.). A „szokványos”, „általános” esetek egyik legismertebb kutatója például Jürgen Schlumbohm. Munkásságáról az *Aetas* 2000. évfolyamában kitérő összefoglalónak számít egy interjú: „...én az általános eseteket állítottam munkám középpontjába” (POZSGAI PÉTER: Beszélgetés Jürgen Schlumbohmmal. = *Aetas*, 2000. 4, 161–4.), illetve ugyanebben a számban *Mikrotörténelem – makrotörténelem* című tanulmánya (uo. 170–9).

E gondolatmenetnek jellegzetes példája lehet a mikrotörténetírás egyik klaszikus műve, Natalie Zemon Davis – magyarul is megjelent – sikerkönyvének, a *Martin Guerre visszatérése*nek bevezetése, ahol maga a szerző a következőket fogalmazza meg a XVI. századi észak-francia paraszti élet kapcsán:

„Még mindig nagyon keveset tudunk a parasztok reményeiről és érzéseiről, arról, milyen tapasztalatokat szereztek férjként vagy feleségként, szülőként vagy gyermekként, vagy arról, miként éltek meg életük kényszereit és lehetőségeit. Gyakran gondoljuk azt a parasztokról, hogy nemigen volt választási lehetőségük, de valóban így volt? Próbálták-e valaha is egyes falusiak életüket szokatlan és váratlan módon alakítani?”¹⁰

A mikrovizsgálat azonban általában korántsem korlátozódik csak egy kicsiny közösség, vagy egyetlen személy tüzetes bemutatására. Célja leggyakrabban az, mint jeleztem is, hogy a megismert adatok és folyamatok valamiképpen az emberi létezés és gondolkodás alapjellemzőiről adjanak képet.¹¹ Ez az a pont, ahol először kell utalnom a mikrotörténetírás és a magyar irodalomtörténetírás egy sajátos, nem igazán termékenynek látszó kapcsolódására.

A kilencvenes évek végén több magyar irodalomtörténeti munkában is megjelent a mikrotörténet szó. Ez azonban néhány elenyésző kivételtől eltekintve pusztán azt jelentette, hogy a szerző valami kis dologgal kezdett foglalkozni, s mivel valószínűleg különféle közvetítettségeken át hallott már erről a kifejezésről, ornamentalsként átvette munkájába ezt a jól csengő szót. Bízom benne, hogy a *Helikon* e számából kiderül: a mikrotörténész elsősorban viselkedésmódokat, kapcsolati hálózatokat kutat, s ezek jellemzőit általánosítja a lehető legnagyobbra. Így egyszerre többet és kevesebbet végez a jelzett, általában mindenféle nyelvi reflexiótól érintetlen irodalomtörténeti módszernél.

Mind a faktumok és/vagy életstratégiák vizsgálata, mind az analógiás általánosítás kapcsán felvethető az a gondolat, hogy a makrotörténeti ismeretek, illetve a kultúra, amelyben a történész él, előzetesség-struktúrákként befolyásolják a történeti mikrovizsgálatot, így voltaképpen a mikrotörténész nem az emberi világokról, az azokban való szabad és kötött viselkedésről, illetve a korabeli vagy általános

¹⁰ NATALIE ZEMON DAVIS: *Martin Guerre visszatérése*. 13. Ford.: *Lafferton Emese–Sebők Marcell*. Bp. 1999.

¹¹ Ez az általánosító gesztus minimum addig terjed, hogy a mikrotörténész vizsgálatán keresztül véleményt formál a kor emberének gondolkodásáról. A „kor embere” kifejezésen természetesen a tágabb közösséget: a nemzetet, a népet vagy egyéb nagyobb societást értem, amelynek keretei tágabbak mint a vizsgált közösségéi. Erre az általánosításra a válogatásunkban szereplő Lüsebrink-cikk jellegzetes példa, hiszen a szerző a francia akasztófadalog műfajából a XVII–XIX. század közötti kor Franciaországának bonyolult, fejlődő és tartós mentális apparátusáról kíván képet adni. Ugyanígy jó példa a folyóiratban szereplő hosszabb esettanulmány-összefoglaló is, amelyet a két híres olasz mikrotörténész, Cerutti és Cavallo készített. Írásukban a piemonti peres anyagokból meghatározható, általánosanban az *ancien régime teljes XVII–XVIII. századi városi lakosságára érvényes norma- és érték kódexet, illetve társadalmi ellenőrzési rendszert, és azoknak az intézményesedés irányába történő változását* írják le.

emberi gondolkodásról nyer ki és ad képet, hanem arról hogy *ő miként látja és miként konstruálja meg ezeket*, saját előzetességstruktúrái által meghatározottan. Ennyiben tehát az értelmezői pozícióra való reflexió hiánya csonkává teheti az ábrázolást, pontosabban szólva, azt a látszatot keltheti a tudósban, hogy *ő* valóban a valós működéseket tárta fel.¹²

Az irányzat jellemzésének ezen pontján érdemes kitérni arra, hogy a mikrotörténészek nagyobb lélegzetű és tágabb közönségnek szóló munkáikban gyakorta élnek egy sajátos hermeneutikai gesztussal. Ez pedig az, hogy az olvasót mintegy bevonják a kutatás folyamatába, azaz elmesélik, hogy hogyan született meg bennük a vizsgált témára vonatkozó kérdéssor és azt is, hogy miképpen jutottak el a végeredményhez. E „mesék” során azonban a személyes megelőzőttségek „feltárása” (pontosabban: egy-két elemének jellemzése) szinte sohasem jut el a saját társadalmi előzetességstruktúrák elemzéséig, azaz: ami az egyik oldalon szigorú gondossággal megvizsgáltatik, elhagyatik a másikon. A szövegek megmaradnak a „szubjektív” értelmi és érzelmi megelőzőttségek egyes, könnyen belátható példáinak említésénél. Így, kissé erősen fogalmazva, bár ez a módszer kétségkívül izgalmas, és olvasmányossá teszi az egyébként a sok adat miatt sokszor unalmas szöveget, mégiscsak a nyelvi reflexió egy prekantiánus változataként említhető.¹³

A mikrotörténelemre vonatkozó kritikám az előzetességstruktúrák észrevételének hiányosságaira és problémáira vonatkozóan egybevág azokkal a bírálatokkal, amelyeket Robert W. Scribner emel ki már hivatkozott írásában, sőt, ott a szerző a történeti források hitelességének, például a tudatos félrevezetésnek a fontosságát is hangsúlyozza.¹⁴

¹² Itt utalnék arra, hogy Natalie Zemon Davis említett könyve e szempontból is nagyon érdekes lehet. A szöveg ugyanis folyamatosan oszcillál a bizonyosság és a feltételezés között. Ezt lehet tudatos stratégiának is látni – miként az összeállításunkban szereplő Ginzburg-recenzió annak is látja, s erényként emeli ki. Én azonban úgy vélem, hogy e tudatosság még tovább fokozható lehetett volna. A szerzőnő ugyanis láthatóan nem veszi észre, hogy azon történések, amelyeket bizonyosnak nevez, legalább annyira problematizálhatók, mint azok, amelyeket feltételes módban jelenít meg. Ebből az a következtetés is levonható, hogy Natalie Zemon Davis komoly törekvései ellenére nem vetett kellőképpen számot azzal a kérdéssel, hogy amit munkájában rekonstruál az mennyiben és milyen értelemben tekinthető valóságosnak, mennyiben és milyen értelemben feltehetőnek, s végül mennyiben és milyen értelemben kitaláltak, de elképzelhetőnek. Szintén itt utalnék arra, hogy az ezen számban szereplő Levi-előadás pontosan mutatja a heideggeri-gadameri alapozású hermeneutikához való tipikus mikrotörténeti viszonyt. Ezt a hermeneutikát a mikrotörténet egyik olasz „ősatya” hozzászólásában relativistának, a diskurzív szituációról és cselekvésről leválasztott „szövegesítőnek”, illetve merev referenciális kontextussal bírónak nevezi, meglehetősen természetlenül félreértvén a minden megismerési folyamatban már mindig meglévő értelmezői horizont és a „a megérthető lét – nyelv” hermeneutikai gondolatait. Ez különösen annak fényében érdekes, hogy ugyanebben az írásban a dualista modellekre vonatkozó kritikája, illetve a megváltozott racionalitásról szóló szavai szorosan összekapcsolhatók az ezen tárgyra vonatkozó, hermeneutikus gondolkodásból és felől megfogalmazható kritikákkal.

¹³ E narratív megoldásról l. bővebben a már fent idézett Schlumbohm-tanulmány egyik részét (l. m. 175–7), illetve a már szintén idézett Levi-tanulmány 139–140. oldalát.

¹⁴ ROBERT W. SCRIBNER: *i. m.* 473–6.

Az is elmondható, hogy a mikrotörténetírók között az előzetességek nyelvi jellegére vonatkozó alaposan végiggondolt megállapításaik hiánya tekintetében kivétel is akad. Hans Medick, nyilvánvalóan a gadameri hatástörténeti gondolat ihletésére is *Misszionáriusok a csónakban?* című írásában a következőket mondja:

„A történész [...] fő célja a létező hagyomány – bármennyire is kritikus elsajátítása, egy olyan hagyományé, amelyről feltételezhető, hogy a történész és tárgya egyaránt részese. Az ilyen eljárásnak és legitimációjának azonban rögtön csődöt kell mondania, mielőtt a történész úgy fordul a történelemben lévő „idegen” mozanathoz, hogy már szó sincs hatástörténeti összefüggésről. Mindazonáltal a tipikus mikrotörténetírói véleménynek mégis Richard van Dülmen 1990-es szavait látom, aki az előzetességekről így ír: „Vissza kell [...] utasítani minden instrumentálisan felhasznált magyarázó elméletet [...] (mivel a) kérdésfelvetések és a hipotézisek ebben az esetben nem a forrásokban adott értelemösszefüggésekből, hanem az elméletből erednek.”¹⁵

III.

Felmerülhet ezek után a kérdés: mi az, amit a felsorolt komoly bölcseleti problémák ellenére a nyelvi reflexióval erősebben áthatott irodalomtörténetírás mégis tanulhat a mikrotörténettől? Dolgozatom zárófejezete erre a kérdésre keres válaszokat.

Mint említettem, a mikrotörténész – utoljára talán a pozitivistára jellemző – hatalmas alapossággal, levéltárak, könyvtárak és kéziratárak hűvös szobáiban és ha arra van szükség, a terepen is, az emlékezők meghallgatásával konstruálja meg vizsgálendő anyagát. Gyűjt, rendszerez, szelektál, épít, lerombol, majd újra épít – sokszor éveken, évtizedeken át. E munka során mennyiségi és minőségi tekintetben egyaránt hatalmas tudásanyagra tesz szert, így megszülető konstrukciója ugyan gnoszeológiaiag gyakran bírálható, anyagismeret tekintetében azonban „verhetetlen”.¹⁶ Mindenképpen ez a mikroszkopikus alaposság, figyelem és gondosság az, amelyet elsőként kiemelnék a mikrotörténeti gondolkodás erényei közül. Amikor az irodalomtörténész történeti vizsgálatot végez, azt a horizontot, amelyben megjelenik az analízis anyaga, illene legalább hasonló következetességgel feltárnia, pontosabban megkonstruálnia. Természetesen, ha a nyelvi reflexiók belátásokat kellőképpen átsajátította, tudja, hogy ezzel a folyamattal nem az objektív igazságot ismeri meg, és nem is tud feltétlenül többet, mintha ezt a vizsgálatot nem

¹⁵ Mindkettőt idézi GYÁNI GÁBOR: *i. m.* 21., illetve 44.

¹⁶ Itt utalok a számunkban közölt Tiziano-tanulmányra, amelyben Carlo Ginzburg többször is, hatalmas anyagismerettől vezérelve könnyedén cáfolja Panofsky Tizianoval kapcsolatos állításait, például bizonyítja, hogy annak egyes erotikus művei közvetlenül egy szélesebb – és nem csak a „magas” kultúrához tartozó közeg – anyanyelvre fordított szövegeiből származnak.

vagy nem ennyire végezte volna el. Mindazonáltal egy ilyen figyelemmel megkonstruált horizont bevonásával vizsgálata történetibb lesz, pontosabban teheti fel azokat a történeti kérdéseket, amelyekre vizsgálandó anyaga saját korában válaszokat adott, s pontosabban láthatja, miben és mennyire módosult vagy erősödött meg anyaga hatására annak az irodalmi közegnek az elváráshorizontja.

Mindenképpen tanulságos lehet a nyelvi reflexióval számoló irodalomtörténész számára az a könnyen érthető nyelv is, amelyben a klasszikus mikrotörténészek a leggyakrabban megformálják nem elméleti érdekeltségű munkáikat. A rendkívüli anyagmennyiség ellenére ezáltal a szövegek többsége mégis olvasmányossá válik, könnyen és sokat tanulhatunk belőlük. Ez az írói gesztus minden bizonnyal annak köszönhető, hogy a mikrotörténészek kevésbé feledkeznek el az olvasókról, jobban tudják, hogy akiknek írnak, azoknak célszerű akkor is megérteni munkájukat, ha nem feltétlenül ismerik azt a könyvtárnyi szakirodalmat, amelyet a szerző elolvasott...

Biztosan hasznosítható lehet az irodalomtörténész számára az is, hogy a mikrotörténész alapvetően gondolkodásmódokat, azaz nyelvi világokat vizsgál. Mivel ezeket rendkívüli alapossággal kutatja, általában képes nagyon karakteres és részletes leírásokat készíteni egy-egy mikrokörnyezet alakjairól, csoportjairól. Ez akkor is tanulságos és gyakran hasznosítható is, ha a saját horizontra történő reflexió elmarad, vagy csonkán, esetleg zavarosan történik meg.

A mikrotörténeti vizsgálatról megtanulható még a szélészkörű interdiszciplinaritás. A szerzők szívesen fordulnak a történeti jelenségek vizsgálatakor művészeti, gazdasági, jogi és egyéb forrásokhoz, de velük kortárs szociológiai, filozófiai, természettudományos módszerekhez is. A források legszélesebb körű használata mindenképpen a feljebb is jelzett minél pontosabb horizontalkotás szempontjából lehet fontos az irodalomtörténésznek, míg a kortárs módszerek ismerete saját kérdés-horizontjának bővítését okozhatja.

Nem kell különösképpen magyarázni azt sem, hogy a mikrotörténeti vizsgálatok kapcsán felmerült, fontos, de problematikusnak látszó gondolatok is továbbgondolhatók a nyelvi reflexióval erősebben számoló irodalomtörténész számára. Ilyen például a bizonyosság és feltételezés, a valóság és a valószínűség, azaz – az e számban közölt Ginzburg-recenzió címével szólván – a „bizonyítékok” és a „lehetőségek” kérdése. Azt hiszem ma már egyetlen korszerű irodalomtörténeti munka sem nélkülözheti ezt a reflexiót, egy munka sem tudja „megúszni”, hogy valamilyen fogalommagyarázattal vagy valamely diskurzusra történő pontos utalással ne világítsa meg olvasójának, hogy milyen valóságfogalommal beszél, illetve hogy saját beszédrendjében mit jelent a bizonyos, a valószínű, illetve a feltételezhető fogalma.

Ugyanez a helyzet a narratív struktúrára irányuló reflexióval is, amely a mikrotörténetben felemásan történik meg. A nyelvi reflexiót átszajátító irodalomtörténésznek érdemes számolnia azzal, hogy bármilyen történeti szövege ilyen preformáltsággal fog megszületni, hiszen a választott/kijelölődött beszédmód prefigurálja a szöve-

get. A választott/kijelölődött narratív struktúrával kapcsolatban fontos még tudni, hogy az melyik korszak mely narratív struktúrájához áll közel, s milyen viszonyban van az anyag korának, illetve a vizsgáló kérdezőhorizontjának ilyen szerkezeteivel. (Természetesen a történeti narratív szerkezetek is konstrukciók eredményei).

A fent jelzett erényeken és erényekké fordítható, továbbgondolható jellemzőkön túl nyilvánvalóan még számos más is említhető volna. Bízom abban, hogy akik végigolvassák a *Helikon* mikrotörténeti válogatását, még sok ilyet találnak és aktuális irodalomtörténeti munkálkodásuk során érdemesnek találják anyagukat „betenni a mikróba”, hiszen ezzel is új szempontokat, tapasztalatokat szerezhetnek. Ha ez megtörténik, elértük célunkat.

Hermeneutika és racionalitás

Hozzászólásomban arra szeretnék rámutatni, hogy az újabb történetírói munkák miképpen távolodtak el jelentős mértékben a történelemnek attól a képétől, amelyre egyaránt hivatkozott a történelem analitikus filozófiája és a neokantiánus hagyomány. Azt a hipotézist szeretném továbbá kifejteni, hogy a történetírással kapcsolatos két állásfoglalás, amelyeket hagyományosan magától értetődőként fogadtak el, mára anakronisztikussá vált. Az első állítás: a történelem nem alkot törvényeket a társadalom értelmezésére, csupán arra szorítkozik, hogy alkalmazza a társadalomtudományok elméleti eredményeit. A második állítás – amely a historicizmusból veszi eredetét – pedig a természettudományok és a szellemtudományok közötti módszertani distinkció, amit Dilthey két különböző instrumentum, a magyarázat és a megértés használatához kapcsolt.

Persze nem akarok a történetfilozófusok vitájának közepébe csapni, inkább azt hangsúlyoznám, hogy az a történelemkép, amely a filozófiai viták tárgyát képezi, ma már rendkívül távol áll tényleges történelmi gyakorlatunktól.

Egy olyan elméleti egyszerűsítéstől indulva, amit gyorsan magunk mögött fogunk hagyni, ez az esszé a – történészek és a társadalomtudósok által egyaránt használt – *dualista modellek* tipológiáját mutatja be: a teljes elválasztottság, a körköröség és egy kettősség pólusai közötti hierarchizálódás modelljeit. Az egyszerűsítés e formájának válsága – véleményem szerint – példás. Ez magának az abszolút ész válságának a konzekvenciája, amely mind az analitikus filozófia, mind a historicizmus idealista szellemiségű tudománymodelljének alapja.

Az abszolút ész kritikája nem csupán módosította a történetírás és a társadalomtudományok paradigmáját, hanem a természettudományok számára is ettől teljesen eltérő modelleket javasolt; többé nem a társadalomtudományoknak a fizikai tudományokéhoz képest alsóbbrendű, de mégis azzal homogén racionalitásáról van szó, sem egy ettől különböző észről. Egy közös modell jelentkezik új formában: a következményeit még nem vitattuk meg kellőképpen. Így aztán a legújabb történetírás bizonyos értelemben az eltérő racionalitás-felfogások kivételes kísérletezési terepe. Az ész korlátai, a leküzdhetetlen bizonytalansági elemek, a teljes információ hiányában hozott döntések képezik az új racionalitás alapját, amely jelentéssel telített világokat, értelmezéseket és megfigyelési rendszereket teremt.

Ám a történelmi kutatás viszonylag privilegizált helyzete számos kockázatot is hordoz, különösen a relativizmus kockázatát. Megvizsgálhatjuk így azt a két utat, amelyre a történészek ma a legfogékonyabbnak tűnnek: a hermeneutikát és a *bounded rationality* elméletét. Noha eltérő eredetűek és inspirációjuk is más, úgy tűnik, mind-

kettő a racionalitásról azonos képet kialakítva jutott el a történészekhez. S a távolság ellenére, amely elválasztja őket egymástól, az talán mégsem véletlen, hogy az antropológus Clifford Geertz fejlődését – ő talán a legjelentősebb gondolkodó az új amerikai történetírás számára, s itt példászerű esetként követjük nyomon – szintén ez inspirálta: a korai írásaiban felbukkanó dualizmustól a kései írások hermeneutikájához jutott el, ezek azonban bőven biztosítanak helyet a korlátozott racionalitás és az információelmélet vitájának.

A DUALISTA MODELL, A „JÓ” ÉS AZ „ALSÓBB”

A dualizmus egyike a legtartósabb képeknek, amit a történelem és a társadalomtudományok valaha is cseréltek egymással: közgazdaságtan és antropológia, kultúrtörténet és társadalomtörténet egyaránt elfogadták a dualista magyarázatot, mint legegyszerűbb eszközt a társadalmi világ végtelen változatosságának leképezésére, mint a tapasztalat szuggerálta megszüntethetetlen változatosság legkisebb közös osztóját. Két érték között folyamatos fokozati skálát kialakítani persze korántsem semleges művelet. Azok az oppozíciók, amelyek a társadalmi és a kulturális élet fontos aspektusait irányítják, nem szimmetrikusak: a pár egyik elemét „megfelelőnek”, „jóknak”, „normatívnak” tekintik, szemben a másikkal, amely így „rossz”, „alsóbbrendű”, és „gyengébb” lesz. A pár az értékelemek összetett szimbolizációját jelzi.

Az utóbbi negyven esztendő történetírásában a dualizmus, vagyis a diadikus oppozícióval történő magyarázat, úgy vélem, uralkodó helyzetben volt. *Kettő*: ez a szám még sok lehetséges megoldást vet fel – lehet hierarchikus vagy körkörös, egymással párbeszédet folytató vagy összemérhetetlen, győzedelmeskedő vagy legyőzött. Tipológiát szeretnék tehát kínálni, persze nem kimerítőt, azzal a céllal, hogy rámutassak: a magyarázat és a demonstráció analitikus technikáiban gyökerező közhely miképpen vezetett, viszonylagos csődjével, üdvözlendő interpretációs váltsághoz a historiográfiai viták egy jelentős részében. Mikor a dualista modell korlátai világossá váltak, a történetírás területe, technikái, tárgyai és problémái egy töredezett konfigurációhoz tértek vissza, ami most is uralja egyesítő kísérleteinket.

A TÖRTÉNÉSZEK KÖZÖSSÉGE

Mielőtt azonban a téma közepébe hatolnánk, igazolnom kell, miért esett erre a végső soron meglehetősen csiszolatlan perspektívára a választásom: ha történelemről vagy filozófiáról beszélünk, talán mindenekelőtt azt kell elmondani, méghozzá nyíltan, hogy a történész mesterségét, abból a nézőpontból, amit éppen elfoglaltam, „azok a problémák és koncepciók irányítják, amelyek uralják annak a korszaknak a kultúráját, mikor készült” (Dewey). De a történelem a többi társadalom-

tudománytól, a filozófiától és a természettudományoktól gyakorta csupán lop, a megértés közöttük felületes és metaforikus. Ha úgy képzelnék el a történészeket, hogy analitikus filozófiával vagy hermeneutikával foglalkozó könyveket olvasnak, mielőtt hozzáfognának munkáik megírásához vagy problémáik kialakításához, akkor olyan paradox képet adnánk róluk, amit már Kuhn is javasolt elkerülni: mindaz, ami bekerül a történészek közösségének diszciplináris malmába, furcsamód fáziskésésben van mindahhoz képest, amit a többi, a történelemmel foglalkozó tudomány élénk tár. A történelem ebben az értelemben is – de nem csak ebben – közreműködik a filozófia és a társadalomtudományok kialakításában: nem csupán alkalmazza azokat, hanem le is határolja, kijavítja őket, új konceptualizálásra tesz javaslatot és a másutt kidolgozott fogalmak érvényességi területének megújítását indítványozza.

Történelmet írni „az ítélet egy példája, amely egy problematikus helyzetet vizsgálattal kíván megoldani” (Dewey): a történelem kiterjesztése – ezt majd később kifejtem – azoknak a kérdéseknek a kiterjesztése, amelyeket elképzélhetünk és egyben jogosan fel is tehetünk a tényekkel szemben; nem az ismert tények kiterjesztéséről van szó, új interpretációknak köszönhetően, hanem azoknak a problémáknak a kiterjesztéséről, amelyeket jogosan vethetünk fel azzal a társadalommal kapcsolatban, amelynek e tények példái, eszközei vagy kitüntetett alkalmi lesznek.

Ákár azt is mondhatnánk, egy kicsit önéletrajzi formában, hogy a történészek nem olvassák a filozófusokat, vagy legalábbis nem úgy olvassák, mint a filozófusok: dokumentumként olvassák, amely – ha minden jól megy – metaforikusan vagy analogikusan problémákat sugall. Vagy pedig a történetírás egy meghatározott módjának *a posteriori* elméleti igazolásaként, annak igazolásaként, ahogy én csinálom a történelmet. A történelem és a filozófia közötti viszony lényegét tekintve kimerül abban, hogy az egyik a másikkal tárgyként foglalkozzon, eszköznek tekintse, vagy valamilyen problémának abban a kulturális klímában, amely a kronológiát tekintve ugyan közös, ám a számos tudományos közösség eltérő logikája alaposan széttördeli. Ezt egyébiránt elmondhatnánk a különböző kortársi történetírói iskolák tekintetében is, mivel a tudományos közösség fogalma eléggé meghatározatlan, és a történészek közösségének szociológiai leírása – ami rendkívül fontos lenne – még várat magára.

Mindazonáltal, ha a tudományos közösség meghatározásaként elfogadjuk, hogy a történelem szakértőiről van szó (Kuhn is így fogalmazná meg), akkor úgy kell tekintenünk erre a közösségre, mint szakértők csoportjára, akiket képzésük és előtanulmányaik kapcsolnak össze, s akik úgy tekintenek magukra – és mások is úgy tekintenek rájuk –, mint akik felelősek a meghatározott közös célok követéséért, ideértve a következő nemzedék képzését is. Ehhez még hozzá kell adni, egyfajta jellegzetességként, a csoporton belüli kommunikáció viszonylagos bőségét, a megítélés hasonlóképpen viszonylagos egységét a professzionális területen. Továbbá nagyjából megegyezik a közösség tagjai által elsajátított tudományos iroda-

lom is, amelyből levonják a közös tanulságokat, és kutatásaik során közös tárgyakra összpontosítanak (Kuhn). Ha tehát elfogadjuk ezt a meghatározást, és ezután vetünk egy pillantást a történészek közösségére, az iskolákra, a nemzeti oktatási rendszerek nehézkedésére, az országok között magasodó határokra, akkor a történetírás az egyik leginkább felmorzsolódott tudományként mutatkozik előttünk. Ám legalább egyetlen negatív elemet nyújt, amely meghatározásként is szolgálhat számunkra: a többi professzionális csoporttal való kommunikáció, a határvonalakon keresztül, még nehezebb, mint a történelem egyes szakágai között. Mindez, és különösképpen a képzés, több figyelmet érdemelne, legalább azért, hogy rámutassunk: a történészek a csoportreprodukción két különböző útja szerint képzik utódaikat. Hol a már ismert problémák dokumentációjának szélesítése felé, hol pedig új, általános kérdések megfogalmazása, mint alapvető probléma felé irányítják őket.

Összefoglalva tehát ezt a mai, különleges alkalomra szóló bevezetőt: a történészek nem igazán vannak tudatában a filozófusok között zajló vitáknak. S ez a hiba kölcsönös, s az egyik táborból a másikba hamis és pusztán használati értékű képeket közvetít: „Miért volt olyan különleges sikere a történész mint krónikás alakjának mind a filozófusok, mind a tudósok körében?” (Kuhn), és fordítva: milyen kép él a történészekben a filozófusokról?

A KAPITALIZMUS BEHATOLÁSA EGY TRADICIONÁLIS TÁRSADALOMBA

Az utóbbi évtizedek historiográfiájában a dualizmus három jellegzetes formát öltött a kultúrák pluralitásának témájában: két különböző kultúra nem kommunikál egymással; körköröség és csere tapasztalható a két különböző kultúra között; hierarchikus viszony alakul ki a két különböző kultúra között. Az összeegyeztethetetlenség, a körköröség és a hierarchia határozzák meg a kölcsönös megértés lehetőségeit és módját, éppígy a kizsákmányolás és az összeegyeztetés módozatait.

Kezdjük tehát az egyazon társadalmi térben együtt élő kultúrák összeegyeztethetetlenségének modelljével! Régi modellről van szó, amely talán a gazdasági elemzések terén, a dualista modellek között elért sikerek miatt került át, s amelynek a gyökereit legutóbb egy egészen kiváló, mára elfeledett közgazdász nál találjuk meg, Boeke-nél, aki egyébiránt nyíltan hivatkozik a csajanovi paraszti gazdaság és kapitalista gazdaság közötti kettőségre.

Egy társadalmi rendszert közgazdasági értelemben három egymástól függő aspektus jellemez – mondja Boeke – : társadalmi szelleme, szervezeti formái és az uralkodó technika. Ha egy társadalomban kettő (vagy több) különálló társadalmi rendszer bukkan fel, akkor duális társadalommal van dolgunk. A rendszerek szinkronban vannak egymással és teljes egészében kifejlődött két társadalmi stílus: az előrehaladottabb, gyakorta kívülről behozott rendszernek nem sikerült magába szívnia sem asszimilálnia az eltérő társadalmi rendszert. A prekapitalista társa-

dalmakba behatoló kapitalizmus a legtipikusabb példája ennek. „A társadalmi dualizmus egy (importált) társadalmi rendszer és egy eltérő stílusú, bennszülött társadalmi rendszer kollíziója”, vagy inkább a két különálló társadalmi rendszer interakciója egyetlen társadalom határain belül (Boeke).

Boeke megjegyzi, hogy a dualista gazdaság első elméleti megfogalmazása Kielstrától származik, 1908–1909-ből. Ez azonban a kulturális differenciák mozdíthatatlan faji jellegzetességére támaszkodott, amit Boeke és követői természetesen kizártak.

Nincs módunk arra, hogy hozzáfogjunk a két gazdaság leírásához, ám észre kell venni, hogy Boeke koncepciójában a két rendszer egymásra visszavezethetetlen, hogy az előrehaladottabb szektor behatolása az eredeti szektorba nem jelent progresszív átmeneti periódust, hanem vagy kizáródik vagy újraértelmeződik a rendszer általános logikájának megfelelően.

A másik vonás, hogy itt egy összeegyeztethetetlen viszonyról van szó két különböző, de nem hierarchizált kultúra között. A két szektor erőszakosan, visszaélve (vagy védekezve) felhasználja és újraértelmezi a másik egyes elemeit, ám nem lépnek be ugyanabba a logikába, és nem is értik meg egymást. A természetes szektor jelentős károkat szenved. Nem szívja magába a másik.

Boeke-től két irányzat is kiindul, amelyek hosszú utat követve érkeznek el újra a történészek közösségéhez. Az első a közgazdászoké: W. Arthur Lewis. A megfigyelési pont megváltozott. A duális jellegű gazdaságban a gazdasági fejlődést, az előrehaladott szektor szempontjából, a kommunikáció biztosítja. A természetes szektor bomlásának egy bizonyos pontján az előrehaladottabb szektor győzedelmeskedik a magasabb fizetéseknek köszönhetően, amely elszívja a munkaerőt a természetes szektortól, és azt korlátlan kínálati medencévé alakítja. A népeségvesztés jótékony hatással van a természetes szektorra, amelynek modernizálódik a gazdasága, elkezd javulni a termelékenység: ugyanannyi terméket egyre kevesebb termelővel állítanak elő.

Ebben az esetben van kommunikáció a szektorok között. Egyetlen nyelven zajlik, egy társadalmi rend összeomlásának és egy másik rend szupremáciájának hatása. És mivel Lewis nem foglalkozik a folyamat történeti gyökereivel, a logika egyre inkább a két összeegyeztethetetlen kultúra hierarchiájára hasonlít (Lewis).

Ám Lewis is csak annak függvényében érdekes számunkra, hogy milyen példásan használja fel munkáit W. Kula, mikor a közgazdasági elmélettől a történelemhez lép át (a vizsgált feltételek valójában közelebb vannak Boeke-hez és Csajanovhoz). A feudális rendszerben a hűbérúri és az ettől eltérő jobbágyi (serf) logika egymás mellett él a hűbérbirtokon; nincs korlátlan munkaerő kínálat, amit a bér mozgatna; nincs térbeli távolság a két szektor között; és végül a kommercializált szektor nem autonóm, hanem ki van szolgáltatva az uralkodó nemzetközi piacnak. Mindazonáltal Kula nyíltan vallja könyvében, hogy W. A. Lewis modelljéből indult ki: tökéletes példa arra, ahogy a történészek miként használják metaforikusan

a társadalomtudományokat. Boeke-től egy másik társadalomtudományi irányzat is kiindul: C. Geertz első munkái Boeke írásainak mély hatásáról tanúskodnak.

A dualizmus tehát – vagyis a modern gazdasági, társadalmi és kulturális rendszerek és a tradicionális szektor közötti radikális szegregáció, amely utóbbi gyökeresen különálló és szembenálló módon szervezett szektorokból áll – nem a nyugati aktivitás keleti passzivitás feletti befolyásának elkerülhetetlen következménye, hanem a gyarmatpolitika egyik sajátos jellemzője, amely, részben eltökélten, az aktivitást az európaiak között kereste, a passzivitást pedig a jávaiak között (Geertz). Újfent csupán egy stratégia részleges megértésével van dolgunk, ami a társadalmi világról kialakított sztereotip képekre alapozva különböző hatásokkal járt és válaszokat hívott életre. De számunkra az az érdekes a geertz-i dualizmusban – később részletesen visszatérünk erre –, hogy a kultúra jóval artikuláltabb képe felé tartó, későbbi fejlődés alapját jelenti. Ez a hermeneutikai ihletettséű kép legalábbis ebből a kezdeti dualizmusból származtatható, mint legkisebb közös osztóból. Valóban, az egy vagy a többféle között választhatunk. Vajon egyetlen, megalapozó princípiumot kell találnunk, a társadalmi és kulturális valóság egyetlen olvasási és értelmezési elvét, vagy pedig a végtelenségig csoportokra, országokra, területekre vagy akár egyénekre kell osztanunk a kultúrákat?

A MAGAS ÉS AZ ALACSONY KULTÚRA

Ám mielőtt mélyebbre merülnénk ebben a vitában, egy másik ösvényen is menjünk végig a dualizmus nyomában: ez a kultúrtörténeté, méghozzá a magas és az alacsony kultúra között hierarchiát feltételező kultúrtörténeté. Az ilyesfajta kutatások legtávolabbi eredetét Tönnies vagy Durkheim szociológiájában találhatnánk meg. Érdemesebb azonban hozzánk közelebbi szerzőkhöz fordulni: Redfieldtől és Basile Bernsteintől indulunk. Már nem a közgazdaságtanra és a társadalmi antropológiára pillantunk, hanem a kulturális antropológiára és a szociolingvisztikára.

Ismert Redfield tézise a kétféle hagyományról; egyik oldalon a művelt emberek nagy hagyománya, a másikon a kis hagyomány: „A nagy hagyományt az iskolákban és a templomokban ápolják; a kisebb ezeken kívül működik és az írástudatlanok mindennapi életében tekinti magát érvényesnek, az ő falusi közösségükben. A két hagyomány kölcsönösen függ egymástól: a nagy és a kisebb hosszú időn keresztül hatott egymásra és ez továbbra is így marad.” Ám a minket leginkább érdeklő jellegzetesség a két hagyomány közötti hierarchikus viszony, amely Redfieldnél nyíltan megjelenik magában a jelzőben, amely meghatározza a két hagyományt. A történészek ez alkalommal is utilitárius módon és – mint ahogy a későbbiekben is látni fogjuk – szélsőségesen használták fel az elméletet. „A Redfield-féle modell hasznos kiindulópont, de vannak gyenge pontjai. Így például az, hogy a kishagyományt a nem elit rétegek hagyományaként definiálja. E definíció – paradox módon – egyrészt túl szűknek, másrészt túl tágak tűnik. Túl szűk, mert figyel-

men kívül hagyja, hogy a felső osztály is részt vett a népi kultúrában. (...) Az elit részt vett a kishagyományban, de a köznép nem volt részese a nagyhagyománynak. Ez az aszimmetria azért jött lére, mert a két hagyomány különböző továbbadási lehetőségekkel rendelkezett". (Burke – a magyar fordítás alapján) A kishagyományban való részvétel pszichológiai szempontból is aszimmetrikus volt: az elit számára a kishagyomány csupán játék.

Végül P. Burke további kritikával illeti Redfieldet. Ez számunkra is hasznos lesz. Valóban, jóllehet a népi kultúra csupán maradványfogalom, mégis rendelkezik struktúrával, vagyis vannak kultúrabéli eltérések a kishagyományon belüli különböző csoportok között.

Nyilvánvalóan közel vagyunk a redfield-i szellemhez, ám igen távol attól, ahogy ő hangsúlyozta a két kultúra kölcsönös egymásra-hatását, amelyek itt még jobban hierarchizáltak. P. Burke nagyon nyilvánvaló hatásra változtatja meg Redfield tézisé, azonban nem idézi és talán tudattalan is marad. A hatás a lehető legszélesebb tudományos közösségben elérhető forrás felől érkezik: Basile Bernsteinről van szó.

Basile Bernstein szociolingvisztikával foglalkozik, pontosabban a szimbolikus rendszerek és a társadalmi struktúrák viszonyával, hasonlóképpen érdeklődik a szociolingvisztikai kód iránt, amelynek a tárgya a jelöltek (signifiés) társadalmi struktúrája és ezek különböző – ám egymáshoz szorosan kapcsolódó – kontextuális lingvisztikai megvalósítása. A társadalmi viszonyok formája strukturálja a jelölteket.

A bernsteini dualizmus alapja Durkheimhez nyúlik vissza. Durkheim ugyanis megpróbálta a gondolkodás alapkategóriáit a társadalmi viszonyok struktúrájából származtatni, felvetve ezzel a logikai osztályozás, a szimbolikus rendszerek struktúrája és a tapasztalat strukturációja közötti viszony kérdését. A társadalmi integráció formáit egy polaritás segítségével határozta meg: a mechanikus szolidaritás implicit és kondenzált szimbolikus struktúrája szemben az organikus szolidaritás explicit és differenciált szimbolikus struktúrájával. Valójában – ahogy maga Bernstein is megjegyzi – a szimbolikus rendszerek, társadalmi struktúrák és szerveződések közötti kapcsolatnak megvan a maga genealógiája, amely Cassireren, Sapir-on és Whorfon keresztül vezet; és – egyébiránt – Marxon keresztül is, amennyiben a manipulációra és a kizsákmányolásra helyezük a hangsúlyt, amely a kulturális tőkét is érinti.

Ám hogy elérkezzünk ahhoz a dualista osztályozáshoz, amit ezeken az alapokon emel, Bernstein a kompetencia és a végrehajtás közötti chomskiánus megkülönböztetést használja fel: a nyelv szabályok olyan együttese, amelyekhez minden szociolingvisztikai kódnak illeszkedni kell: a realizált szociolingvisztikai kódok meghatározottsága mindazonáltal a kultúrától függ, amely a sajátos kontextusokban működő társadalmi viszonyokon keresztül hat; a nyelvi forma tehát a társadalmi viszonyok formájának a következménye. Az osztályrendszer, a szocializáció mechanizmusain keresztül, mélyen meghatározta a tudás megoszlását a társadalmon belül, és különböző hozzáférést enged ahhoz, ahogy megértjük a világot.

A történelem során végig a népességnek csupán elenyésző része szocializálódott a tudásban olyannyira, hogy az ellenőrzés és az újítás metanyelvét is elsajátítsa, míg a széles tömeg csak annyira szocializálódott ebben, hogy egy adott kontextushoz kötődő műveleteket képes volt elvégezni. A jelentés két rendszere jött ezáltal létre: az egyik univerzális, tehát a sajátos kontextushoz kevésbé kötődő volt, a másik pedig partikuláris.

Ott, ahol a jelentés rendjei partikulárisak, és ott, ahol az elvek nyelvészeti nézőpontból implicitek, a különböző jelentések a helyi viszonyhoz kapcsolódnak, egy lokális társadalmi struktúrához: a jelentés nagy részét tehát a kontextuson keresztül adják tovább, és azokra korlátozódhat, akik osztoznak egy ilyen kontextuális történelmen.

Ott, ahol a jelentések univerzálisak, ezek *par principe* elérhetők *mindenki* számára, hiszen az elvek és a műveletek explicitek, következésképpen publikusak. A kidolgozott kódok kisebb mértékben kötődnek egy adott társadalmi struktúrához. Az alapjaikhoz tartozik tehát a változás lehetősége. A korlátozott kódok a metaforára alapulnak, a kidolgozott kódok a *racionalításra*.

Amint láthatjuk, ebben a hierarchikus modellben az univerzális nagy hagyomány abszolút racionalitással bír, és potenciálisan totális a hozzáférhetősége. Az észnek nincsenek határai.

AZ ALÁRENDELT ÉS A HEGEMÓN KÖLCSÖNÖS EGYMÁSRA HATÁSA

A dualizmus tanulmányozásának harmadik útja is volt azonban: ez a körköröség. A körköröség nem zárja ki az erőszakos kapcsolatot, amely az alárendelt vereségéhez és eltűnéséhez vezet. De bizonyosan világos szeparációt feltételez, ahogy azt Bahtyin leírta a népi groteszk esetében. Az anyagi elv, ahol a testi és a szellemi elválaszthatatlanul keveredik, kimeríthetetlen, lerombolhatatlan, túlcserdülő, romboló és újító egyszerre, áll szemben az uralkodó osztályok kultúrájának dogmatikus merevségével. Azoknál a történészeknél, akikhez például C. Ginzburgon vagy N. Zemon Davisen keresztül eljutott a körköröség képzete, nem hozott egyértelmű eredményt. Képtelen volt arra, hogy az állított, de igazolatlan körköröségen túllépjen: kulturális dichotómia van tehát, de „éppígy körkörös csere és különösen intenzív kölcsönhatás a XVI. század első felében az alárendelt és a hegemon kultúra között” (Ginzburg); „a karneváli forma struktúrájában is megváltozhat, és így éppannyira szolgálhatja a fennálló rend megerősítését, mint ahogy lehetséges alternatívákat is kínálhat e renddel szemben” (Zemon Davis). A groteszk realizmus a XVI. század utáni periódusban is hozzájárul a realizmus későbbi stádiumai egy-egy nagyon fontos aspektusának a megvilágításához. Az utóbbi három évszázada realista irodalmának egész területe szó szerint be van borítva a groteszk realizmus darabjaival, amelyek időnként, bármennyire is csak töredékek, képesnek mutatkoznak arra, hogy felfedjék vitalitásukat. „Az esetek

többségében ezek a groteszk képek vagy teljesen elvesztek, vagy meggyengült pozitív szerepük, kapcsolatuk a változó világ egész univerzalitásával" (Bahtyin). Ginzburgnál illetve Zemon Davisnél nehéz magyarázatot találni egy olyan dualizmusra, amely megőrzi a körkörösség vitalitását egészen vereségig és a marginalizálódásig. Ezt egyébiránt Bahtyin nem állította, és nem is feltételezte, hiszen jóval nyíltabban már természetes közegéből kikerült, töredékes maradványokra hivatkozott – a Rabelais utáni irodalomban legyőzött kultúra maradványaira –, ám nem szorítkozott csupán arra, hogy megfogalmazza a hipotézist.

Azt szeretném hangsúlyozni, hogy a körkörösség fentebb vázolt képében is újfent uralkodni látjuk azt a leírást, amely merev, a szélsőségekkel történő meghatározásokkal ábrázolja a kettészakadt társadalmat: bizonyos tekintetben „ideáltípusokról” van szó egy olyan kontinuumon, amit ezzel a polaritással megfelelőképpen leírtak tekintenek. Itt is egy olyan kulcsot kapunk, amely lehetővé teszi a társadalom redukálhatatlan változatosságának egyszerűsített olvasatát; a körkörösség megkerüli a problémát egy alluzív metafora segítségével.

AZ ABSZOLÚT ÉSZ VÁLSÁGA

Ez a hosszas elmélkedés a dichotómia használatáról természetesen nem öncélú. Én magam is állandóan a kutatás és a bemutatás egyszerűsítésére kényszerülök. Mindazonáltal úgy tűnik számomra, hogy ez a művelet nemhogy nem ártatlan, hanem nagyon is komoly jelentéssel bír, fontosak a következményei és ellentmondásokkal terhelt, amelyeknek a forrása egyedül az a probléma, hogy milyen képet alakítanak ki a történészek magukban az észről és az emberek szándékos cselekedeteiről a történelemben. A fentebbi bekezdésekben adott referenciák csupán példák, ennél is nyilvánvalóbb lett volna a marxizmus dualizmusáról beszélni, amit egyébiránt mellőzni akartam, mint evidens referenciát számos idézett társadalomtudományi kutató és történész számára.

De térjünk vissza mondandónkhoz. Mindenekelőtt azt mondhatjuk, hogy az észnek az a képe, amely a valóság ilyenfajta differenciációs művelete mögött meghúzódik, az az ész klasszikus képe: itt az intellektuális eljárások egy abszolút rendhez tartoznak, amely már mintegy előre meghatározza a dolgokat, amelyekben tehát egybeesik a kognitív elköteleződés és maga a valóság. „A klasszikus ész a gondolkodást a megkettőzés fogalmaiban gyakorolta: saját sémáit egyszer törvényeknek és ideális konstrukcióknak tekintette, másszor pedig dolgoknak és természetnek” (Gargani). A tökéletes megismerés lehetősége, mint terv azzal az eredménnyel járt, hogy nem csupán az igazság keresésének, magyarázatának és viszonyba állításának szerepét osztották a történészre, mint magától értetődő dolgot; hanem magukat a történelem szereplőit is csupán a racionalitás egyetlen sémája alapján vizsgálták meg, amely a valóságban fellelhető különbségeket egy fogalmi hierarchiára vezette vissza, amelyben az absztrakt forma győzedelmes-

kedett az individuális felett, amely deviánssá vagy mellőzhetővé vált ahhoz képest, ami igazán valóságos és amit meg kell ismerni. A megismerendő tárgyak hierarchiája tehát az abszolút észen alapul, amely redukálja és egyszerűsíti a dolgok területét, hierarchikus vagy dichotomikus technikák segítségével: ahelyett, hogy tárgyalná a problémát, a dualista egyszerűsítés átöltözteti. „A merev határok hatására, amelyekhez az emberi tudat idomul, jellegzetes módon megmutatkozik a dichotómiákhoz és ellentétekhez való, mindannyiunkban közös vonzódás, ahelyett, hogy a köztes állapotok széles skáláját értékelnénk valamire” (Gargani). A fentebb említett dichotómiák tehát egy kétes kimenetelű játék eredményei, amely egy válságban lévő racionális paradigma és egy olyan eljárás között zajlik, amely megpróbál e válságról nem tudomást venni és továbbra is érvényben maradni. Végső soron minden dichotomikus egyszerűsítés hierarchikus, ha másért nem, hát azért, mert ha el is kerül a értékek hierarchiáját, akkor is fenntartja a győztes-vesztes típusú dichotómiát még a körkörösség modelljén belül is.

A társadalomtudományokban a funkcionalizmus és a neo-klasszikus közgazdaságtan az abszolút ész hierarchikus képének a gyümölcse; s ezek súlya olyan jelentős volt a történetírásban, hogy a történészek között még napjainkban is ez az ész uralkodó modellje a magyarázatokban és az oksági láncok létrehozásában.

Természetesen nem az a célom, hogy az ész új modelljét tárjam önök elé. Csúpan azt szeretném hangsúlyozni, hogy a természetes ész és a felvilágosodott ész válságának súlya a társadalomtudományokban is számos problémát vetett fel. Az elemek tulajdonságának a referenciarendszerhez viszonyuló, relativisztikus reprezentációja a racionalitás új formáját rögzítette: az univerzumot a törvényszerűség formális invarianciája határozza meg, amely szerint az események a különféle megfigyelési rendszerekhez képest következnek be. A tudományos törvényszerűség nem az intellektuális evidenciák területén formálódik, és nem automatikus tükörképe egy, a dolgokban rejtőző racionalitásnak: a jelenségektől, a kísérletektől, a közvetlen tapasztalatok tömegében igazolt tényektől kiindulva keresünk egy törvényszerűséget, amely kompatibilis vele. „A relativitás elmélete és episztemológiája a racionalitás új modelljét rajzolja elénk. Emancipálja bármilyen apriorisztikus séma intellektuális végiggondolását és gyakorlatilag végtelen használati lehetőséggel és a megfelelő fogalmi eszközökkel hangolja össze, ám ezek egyébiránt mégis korlátoknak és választásoknak vannak alávetve, azzal a „tölcsérrel”, amit a tapasztalat kontrollja jelent” (Gargani). A természetes és korlátok nélküli racionalitás, amely válságba került, a történészek számára is új problémákat vet fel: ezek a jelentéstulajdonítás relativitásához, a nyelvi játékok kontextuális jelentettjeihez, a korlátozott racionalitásból kiinduló magyarázatokhoz kapcsolódnak.

Ha egy pillanatra visszatérünk az abszolút ész koncepciója által kialakított dichotómiához, akkor azt látjuk, hogy a legegyszerűbb útmutatások, amelyeket ebből a történelem követ, egy cselekvés- és motiváció-elmülethez vezetnek: e szerint a funkcionális maximalizáció a legelterjedtebb magyarázat. Ennek nyilvánvalóan a „tökéletesen racionális” és a „még-nem racionális” közötti hierarchikus viszony a következőképpen, s ebből következik a fejlődés bármely stádiumára vonatkozó minden magyarázat, minden kizárás és minden fontossági hierarchia. Legfeljebb annyit ismertek el, hogy egy vagy több másik világkép is lehet hasonlóan racionális, rendelkezhet jelentéssel, s azt, hogy érdekes lehet leírni az értelemképződés rendszereinek másfajta működését. Még az új történetírás legnagyobb mestereire – akik mindazonáltal megtanítottak minket arra, hogy miként értsük meg és interpretáljuk az értelemképződés eltérő módjait –, mint például E. P. Thompsonra (1971) vagy P. Brownra (1982) sem tekinthetünk úgy, mintha eltávolodtak volna a funkcionálizmustól vagy a relativizmustól, amelyek olyan állításokhoz kapcsolódnak, hogy például a koraujkori éhséglázadásoknak sajátos racionalitása van, vagy hogy a keresztények bíztak abban, miszerint állandó isteni beavatkozás tapasztalható az emberek mindennapi életében.

Számomra úgy tűnik, hogy a történetírás legújabb fejlődése keresztúthoz vezetett minket, ahonnan nehéz persze elképzelni a kivezető utakat, mégis fontos jelzéseket gyűjthetünk össze ezekről. Ezek: végtelen lehetőségek, hogy jelentést adjunk a világunknak, hogy jelentéssel bíró reprezentációkat alakítsunk ki, a relativizmus kockázatával együtt; és az ész abszolút jellegének kritikája, az ész újraegyesítése a korlátozott racionalitás fogalmában, amely azzal a kockázattal jár, hogy mégis új hierarchiákat vezetünk be a racionalitás szintjei között. Egy abszolút ész, amely többé kevésbé optimista módon, a végtelen interpretáció, kutatás és értelem-konstrukció lehetőségét gyakorolja; vagy pedig a kontextus által behatárolt, szigorú racionalitás.

Az elkövetkezendőben nem mernék valami általános sémát felvázolni arról, milyen válaszokat lehet adni a racionalitás újfajta képeinek a kihívásaira. Egyszerűen arról szeretnék beszélni, még hozzá impresszionista módon, hogy legalább két olyan megoldás van, amelyre úgy tűnik, hogy a történészek ebben a pillanatban fogékonyak. Két egészen eltérő és egyáltalán nem homogén eredetű megoldásról van szó. Ám mégiscsak újból érdekessé válnak a történészek számára, kevésbé úgy, mint az ésszel kapcsolatos általános elméletek, inkább kognitív folyamatok analógiás képeiként, amelyek kérdéseket, nézőpontokat és problémákat vetnek fel.

Az első a hermeneutika, amely az irodalomkritikától egészen az irodalomtörténetig úgy jelenik meg manapság, mint a kultúrtörténészek számára fontos vita: ők azon törik magukat, hogy megvilágítsák, az emberek miképpen alakítják ki a jelentéssel rendelkező világokat. A másik az ész működésének képe, amely az

információelméletből származik és együtt jelentkezik – a történészek és a számítógépek közötti viszony ellentmondásos szakaszában – a logikaelmélet néhány további belátásával.

Vissza akarok tehát térni Clifford Geertz tárgyalásához, de most már munkásságának későbbi szakaszához. Ez – számomra úgy tűnik – abból a kérdésből született, amely a dualitás problémáját követte, és benne közeledett egymáshoz a hermeneutika és az információelmélet: ha a kultúrák számosak, és annyi van, ahány ember, vagy legalább ahány társadalom, akkor hogyan lehetséges a megértés?

A HERMENEUTIKA

Clifford Geertz a hermeneutikai gondolkodás területén helyezhető el; gazdag filozófiai áramlatról van szó, amely érdeklődésének középpontjába az interpretáció jelenségét állítja. Amennyiben a romantikáig az interpretáció lényegét tekintve technikai probléma volt, és arra vonatkozott, hogy miképpen határozzuk meg azokat a szabályokat, amelyeknek bizonyos – elsősorban vallási és jogi – szövegek olvasását irányítaniuk kell, úgy a hermeneutika, mint általános filozófiai probléma az európai hagyomány folytonosságának azzal a törésével indul fejlődésnek, amit a francia forradalom képvisel: problémává válik, hogy miképpen férhetők hozzá más korszakok és más népek szellemi termékei, mivel a Biblia és a jogi szövegek már nem jelentik minden interpretáció privilegizált és mozdíthatatlan tárgyát.

Az a lánc, amit maga Geertz is elénk tár, pontosan az, amely Schleiermachertől Diltheyig vezet, onnan Heideggertől Gadameren át Ricoeurig: magának a létezésnek előre haladó azonosítsa a kulturális produktumok (vagy Dilthey szóhasználatával: vitális manifesztációk) értelmezésének jelenségével, a szövegekkel, amelyekre alkalmazták ezeket.

Az embertudományok területének lényegét érintő vitáról van szó: az objektíváló modellel szemben, amely minden dolgot manipulálható tárggyá redukál és az embert teszi meg manipuláló szubjektummá, és az embertudományokat a természettudományokhoz igazítja, a kései Heidegger másféle utat javasolt, a hermeneutikai közvetítés útját, amely felkészít minket a léthez való, talán lehetetlen visszatéréshez, szemben a technika korának gondolkodásával. A javaslat a történelem és a nyelv lényegi azonosítására vonatkozott: ez az eszköz, amellyel az ember léttel való megvilágosodása (illumination) megvalósul; az ember beszél egy nyelvet, de valójában nem rendelkezik felette, inkább a nyelv rendelkezik vele, kijelöli lehetséges tapasztalatainak alapvonalait és meghatározza választásait. Ám túl Heidegger finalista feszültségén, a gadameri *Igazság és módszer* (Wahrheit und Methode) (1960) hermeneutikája inspirálja Clifford Geertz módszertani gondolkodását.

Diltheytől és Heidegger-től kiindulva Gadamer „megmutatja, ahhoz, hogy a szelemtudományokban képződő igazság tapasztalatát elméletileg felismerjük, szükség van egy olyan igazságfogalom kidolgozására, amely már semmilyen rokonságban nem áll azzal, amely egy proposíció és egy dolog megfelelését tekinti igazságnak” (Vattimo); az igazság elérkezik, tapasztalatokra teszünk szert. A történeti megismerés nem írható le az objektív megismerés modellje szerint, mivel maga is egy folyamat, amely rendelkezik a történeti esemény mindenfajta jellegzetességével. A megértést egy egzisztenciális cselekedet értelmében kell felfogni, ez tehát egy „úttára indított terv” (projet jeté). „Az objektivitás illúzió csupán” (Gadamer).

Az ember tudása a kulturális termékekről megegyezik azoknak a pontoknak az összességével, ahol az igazság előáll, mivel ezek a történeti közvetítő pontok a múlthoz (vagy a „másikhoz”) tatózó formák és a jelenlegi és jövőbeli tapasztalat között. Az interpretációt és annak igazságát nem lehet tehát proposíció és szöveg megfelelésére redukálni: a szöveg maga is állandó módosulásnak van kitéve, felmutatja jelentetteinek sokaságát és a történészek is „tagjai annak a megszakítatlan láncolatnak, amelyen keresztül a múlt hozzánk fordul”. Mi azt várjuk, hogy a szövegek tanítsanak nekünk valamit: ha egyszer felismerjük annak idegen jellegét, ami hozzánk kívülről érkezik, a hermeneutikai hozzáállás nem valami objektív semlegességet tételez fel, hanem annak tudatosítását, hogy mi határozza meg saját vélekedésünket és előítéleteinket, és ilyennek minősíti azokat. „Éppenséggel ezt a hozzáállást elfogadva adjuk meg a szövegnek a lehetőséget arra, hogy a különböző szerepében megjelenjen és felmutathassa saját igazságát azokkal az előre kapott gondolatokkal szemben, amelyeket mi szegezünk neki” (Gadamer).

Geertz pontosan ezt a pozíciót ölti fel: „Hogy a gondolkodás látványosan sokféle, mint termék és csodálatosan egyedülálló, mint folyamat, egyre inkább nem csupán a társadalomtudományok stimuláló paradoxonává lett, hanem maga a paradoxon jellegét egyre inkább úgy tekintik, mint a „fordítás” kirakósjátékához kapcsolódó problémát. Márpedig mindannyian bennszülöttek vagyunk és mind együnk, aki nem közvetlenül egy közülünk, egzotikus. A feladat, úgy tűnt, mindenekelőtt az, hogy felfedezzük, vajon a vadak különbséget tudnak-e tenni tény és képzelet között; most pedig úgy tűnik, azzá lett, hogy felfedezzük, mások miként szervezik meg jelentéssel bíró világukat, az óceánon vagy csak a szomszéd ajtón túl.”

Azt kell mondanom, hogy Geertz-nél az előfutárok rekonstrukciója nyilvánvaló, de nem bevallott; számomra Gadamer és Ricoeur szövegei azok, amelyeknek a leginkább hallottam a visszhangját mikor a Local Knowledge-t olvastam. Apelt soha nem idézi, ám Habermast gyakorta, és Ricoeur Wittgensteinnel folytatott vitáját is figyelmen kívül hagyja. Am nem az volt a célja, hogy a filozófusok között zajló vitákba beleszóljon, és az enyém sem az, hogy a hermeneutikai vita és Geertz gondolkodása közötti bonyolult viszonyt felgöngyölítsem. A probléma egy hermeneutikai antropológia megalapozása, amely filozófiai premisszáktól kiindulva (ezeket tekintettem át talán túlságosan is gyorsan) lát hozzá az antropológiai viták

lényegi témáinak tárgyalásához: ilyen a „másik” gondolkodásának fordítása, vagy a kulturális termékek szöveggé alakításának problémája.

És éppen a valóságdarabok szöveggé alakításának folyamata kíván némi megvilágítást. Hiszen ez természetesen nem csupán a hagyományosan írott tárgyakhoz kötődő hermeneutikai módszer alkalmazásának banális kiterjesztése a szellemi vagy kulturális valóságra, a maga teljességében. Súlyos módszertani és orientációbeli következményei vannak.

Clifford Geertz ezt az analógiát az újabb társadalomelmélet más analógiáihoz, a játékhoz és a drámához képest vitatja meg. Az emberi viselkedést a játék vagy nem-játék, illetve szerző és nézők analógiájára leírni – ez plauzibilisebbnek tűnik, mintha a cselekvő egyéneket úgy íránk le, mintha mondatok volnának. Ám ennek az az előnye, hogy lehetővé teszi, hogy a cselekedeteket diskurzusoknak tekintsük, s értelmezhetjük őket a Ricoeur által javasolt inskripció, vagyis a jelentés rögzülésének fogalmára támaszkodva. A cselekedet, az esemény, a szó elszáll, de a beíródott jelentés megmarad: „A szövegfogalom kiterjesztésének az a legnagyobb előnye, hogy felhívja a figyelmet a jelentésrögzülés jelenségére, túl az események múlandóságán: a történetre az eseményhez képest, a reflexióra a gondolkodáshoz képest, a kultúrára a viselkedéshez képest.” A rögzült jelentés tanulmányozása el van választva az ezt rögzítő társadalmi folyamatok tanulmányozásától, s ezt nevezi Geertz új filológiának. „Akik úgy tartják, hogy „az élet olyan mint a játék”, azok a face to face interakciót, az udvarlást vagy a cocktail-partyt tekintik elemzéseik legtermékenyebb területének; akik ellenben úgy tartják, hogy „az élet olyan, mint egy színdarab”, inkább a kollektív érzelmekhez, a felkelésekhez és a karneválokhoz vonzódnak; azok pedig, akik úgy tartják, hogy „az élet olyan mint egy szöveg” a képzelet formái felé hajlanak: rejtvények, közmondások és népi művészetek felé” (Geertz).

A szövegesítés tehát az a folyamat, amelyen keresztül nem írásos viselkedések, egy diskurzus, hitek, szájhagyományok vagy rituálék végső soron egy potenciálisan jelentéssel bíró együttest hoznak létre, leválasztva a közvetlen diszkurzív szituációról és a cselekedetről. Ez az interpretáció lényegi előfeltétele, mert a szöveg így többé-kevésbé stabil viszonyba kerül egy kontextussal, amelyben a szó szerinti jelentésben implicit többféle jelentett fel van fejtve.

A probléma, Ricoeur megfogalmazásában, a szöveg és a világ közötti viszony. A világot nem foghatjuk fel közvetlenül: mindig a különböző részein alapuló végtelen inferenciának köszönhetően fogható fel; és a különböző részeket fogalmilag és érzékelhetően kell elkülöníteni a tapasztalat folyamában. Oly módon, hogy a szövegesítés körkörös mozgás, amely elválaszt, majd kontextualizál egy tényt a környező valóságában.

Ricoeur pozíciója (amely közel áll Geertzéhez, aki egymásra helyezi a történeti és az antropológiai megértést) azt is implikálja, hogy jelentéktelennek tekintsük a terepen és a levéltárakban végzett kutatás közti különbséget. Ricoeur számára a diskurzus az, amelynek belső aspektusa a kommunikáció közvetlen szituációja: a szö-

veg nem ugyan az a dolog mint annak olvasata. A diskurzus megértéséhez jelen kell lennie a beszélő szubjektumnak; ám ahhoz, hogy a diskurzus szöveggé váljék, autonómmá kell legyen közvetlen helyzetéhez képest: az interpretáció eltér az interlokúciótól.

A különleges előnyök, amit a hermeneutikai elmélet jelenthet a történészek számára, úgy tűnik, a relativizmus kockázatát rejtik. Ez talán abban a gesztusban találja meg legerősebb kifejeződését, mellyel P. Ricoeur teljesen felszabadítja a szöveget a kontextustól, mikor a hermeneutikai elemzést kiterjeszti a cselekvésre és következésképpen a történelemre is. M. Webertől indulva Ricoeur azt a kérdést teszi fel, hogy egy jelentéssel teli cselekedet milyen mértékben mutat szövegszerű jellegzetességeket, és reprezentálja a jelentések objektiválást, amelyek elérhetővé teszik a tudományos elemzés számára. Az irodalmi szövegek és a jelentéssel bíró cselekedetek miképpen vehetik fel a cselekedetek megszokott modelljeinek formáját, ahol az értelem elszakad az eseménytől és az intenció a cselekvés következményeitől. A társadalmi cselekvés tartalmaz nem intencionális hatásokat, amelyek jelentését autonómmá teszik és transzcendentálissá ahhoz a társadalmi kontextushoz képest, ahonnan ered: ebből következik, hogy egy cselekedet jelentésének újra-elajátítása potenciálisan végtelen (Ricoeur). Nem szükséges, hogy itt most kitérjek azokra az elméleti igazolásokra, amelyeket Ricoeur ad, hogy a jelentettek rögzülése és a végtelen interpretáció összeegyeztethetővé legyen, sem arra, hogy miként használja a mélyszemantikát. Valójában a történészek metaforikusan élik meg azokat a javaslatokat, amelyek a levegőben vannak, és eljuttatják szerepüket az értelmezők végtelen sorában, élvezve a kontextuson kívüli interpretáció új lehetőségeit.

A szöveg tehát áthelyezhető és az etnográfia űzhető a tereptől távol is. A kutatási tapasztalat, központi jelentőségű az 1930–1960-as évek társadalmi antropológusa számára, szövegszerű együttesé alakult át, elválasztva attól a diszkurzív alkalomtól, amelyben megképződött. „Egy rituálé vagy egy szövegesített esemény már nem kapcsolódik szorosan ahhoz, ahogy az eseményt meghatározott cselekvők előállítják. Ellenkezőleg, ezek a szövegek egy szélesebb kontextus bizonyítékául szolgálnak, „kulturális” valósággá válnak. De mivel a szerzők és a meghatározott cselekvők elválasztattak a produktumuktól, ki kell találni egy általános szerzőt, aki el tudna számolni a világról vagy a kontextusról, ahová a szövegeket művileg visszahelyezik. Ez az általános szerző különböző nevek alatt jelenik meg: „bennszülött nézőpont”, a Trobriand, a Nuer, Dogon, a Balinéz” (Clifford).

Nem tudnám megmondani, hogy vajon teljességgel lehetetlen-e kiiktatni az egyik legfontosabb gyakorlati korlátot, amit ez a megfogalmazás okoz az etnográfiai és történeti kutatásban: mindazonáltal legalábbis nagyon gyakori Geertznél és azoknál a történészeknél, akik felhasználják a munkáit, hogy ez a referenciális kontextus megmerevedik, mint egy mozdíthatatlan díszlet. Gadamer egyébiránt már felhívja arra a figyelmünket, hogy „a történeti megismerés valódi intenciója nem egy konkrét jelenség magyarázatában keresendő, mintha egy általános sza-

bály partikuláris esete volna (...) Valódi célja – még ha általános ismereteket is alkalmaz – inkább az, hogy egy történeti jelenséget a maga egyediségében, unicitásában értsen meg”. Ez egy kicsit az ördögi körre hasonlít, amelyben a szöveg tesz minket képessé arra, hogy saját előítéleteink tudatára ébredjünk és felfedezzünk egy „másik”, jelentéssel bíró világot, ám ahol a globális kontextus kezdetektől fogva adott és nem is változik a végéig: egy szöveg unicitása talán biztosíthatja a kontextus jobb érthetőségét, de nem képes arra, hogy lényegében megváltoztassa benne az elemeket. Egyszóval cirkuláris folyamatról van szó, ahol az igazság és a fontosság kritériumai, amelyek mind benne vannak a létesítés hermeneutikai aktivitásában, túlságosan önkényesnek tűnnek – legalábbis az én meghaladott materialista mentalitásom számára.

Amint az látható, itt Gadamer végső soron irracionális korlátai tükröződnek vissza. Minden szövegértelmezés egy jelenlegi helyzetre való alkalmazás. Egyszóval nem áll rendelkezésünkre semmilyen kritérium, amellyel különbséget tehetnénk érvényes és érvénytelen interpretáció között, hacsak nem az a képességük, hogy mennyiben képesek helyet biztosítani újabb hermeneutikai procedúráknak, folyamatos párbeszédet fenntartani a múlttal és a „másikkal”, amely mindazonáltal, nem redukálja a szövegeket szubjektumoktól elválasztott tárgyakká. Így a kontextus és a fontosság a priori mint adott van felvéve, és nem eredmény. És vélekedésem szerint ennek a hatásai nyilvánvalóvá válnak néhány újabb történeti munka jellegzetességeit figyelve: kérdésekben gazdag, ám előrehaladtukban tauologikus munkákról van szó (Darnton és Sabeau).

Nem az én szerepem, hogy egy olyan vitában mélyedjek el, amelyet kevéssé ismerek – vagyis a szemantikai autonómia fogalma elleni küzdelemben, és következőképpen az értelmezések relativista, önkényes jellegét illető vitákban – noha Hirsch a történészre osztja ezt a szerepet: „A kulturtörténész feladata, hogy magyarázatot adjon arra, minek köszönhető, hogy az utóbbi negyven évben erősza-kos, és jórészt győzedelmes támadások indultak ama józan vélekedés ellen, hogy egy szöveg azt jelenti, amit a szerzője akart kifejezni vele”. Azt gondolom, hogy nem csupán Hirsch könyve, hanem Momigliano H. White elleni vitája is részben elűzte azokat a veszélyeket, amelyekkel járt volna, ha kiiktatjuk az igazság keresését, mint a történész alapvető feladatát. Hirsch vélekedései mögött egy realista ontológiai elmélet húzódik, s ez olyasmi, mint Pierce elgondolása a tudomány működéséről: „Alapvető hipotézisem a következő: vannak Valós dolgok, amelyeknek a jellegzetességei teljes egészében függetlenek vélekedéseinktől; ezek a Valós dolgok hatnak az érzékeinkre ismétlődő törvények szerint és jóllehet benyomásaink különböznek egymástól, ahogy a tárgyak való viszonyunk is különböző, (...) az érzékelés törvényeit használhatjuk arra, hogy érveléssel igazoljuk azt, hogy milyenek a dolgok valójában és igazából”. A jel, a tárgy és az értelmező triadikus viszonyában a tárgyra csak akkor vetül fény, ha interpretálva van; az interpretáció pedig az ember kreatív közvetítésének a terméke; de mint interpretáció, a reprezentáció mindig lehet hibás, és lényegében egy hipotézis (Pierce).

De itt megállok és felfüggesztem az ítélezést: a hermeneutika új modelleket kínál a történészek számára ahhoz, hogy a társadalomról, a jelentésekről és a reprezentációról beszéljenek. Egészen mostanáig – nekem úgy tűnik – ezek a javaslatok szélsőséges következményekhez vezettek, formalizmushoz vagy relativizmushoz. Nem hiszem, hogy mostanáig sikerült volna pozitívan felhasználnunk a hermeneutika sugallatait: a problémák tere kiszélesedett ugyan, de a megoldások módjáról folytatott gondolkodás még tele van egyszerűsítésekkel, tautológiákkal és pontatlanságokkal.

A TUDOMÁNYOK EGYSÉGE ÉS A VÁLSÁG

Egészen más értelemben beszélhetünk korlátozott racionalitásról: a társadalomtudományok kebelén a játékelmélet és az információelmélet felfutásával kialakuló fogalom az ész mindenhatóságának világos kritikáját nyújtotta a társadalomtudósok számára. A történészek számára újdonság, hogy az ész határainak vizsgálata áthelyezi a figyelmet a döntéshozatal, a cselekedet és a megismerés valós folyamatára, de mégsem állítja fel lehetőségként a soha meg nem valósuló, ám mindig vezérlő elvként követett totális megismerés lehetőségét.

Valójában, ahogy azt H. A. Simon kidolgozta, a racionális viselkedés elmélete megköveteli, hogy realista módon három korlátozást vezessünk be:

- A) A cselekedetet megelőző döntésben esetleges elemek is szerepet játszanak: a kockázat vagy a bizonytalanság megváltoztatják és ismeretlenné teszik bizonyos funkciók paramétereinek a megoszlását. A cselekvőnek mindenestre nincsenek tökéletes ismeretei a következményekről.
- B) A cselekvőnek csupán részleges információi vannak a választásról.
- C) És végül, a külső kapcsolatok funkciójának bonyolultsága olyan természetű is lehet, hogy megakadályozza a cselekvőt a lehető legjobb cselekedte kiválasztásában.

Az eredmény az, hogy a cselekvést nem határozhatjuk meg optimálisként. Bizonytalan feltételek mellett, a teljes információ hiányában és bonyolult helyzetben hozunk döntéseket; egy másik adekvát választás meghatározásának kritériuma, törekvéseink szintje csak megközelítőleg optimalizált. A kielégítés típusú megközelítések az egyszerűsítés felé hajlanak, és a valós szituációval jobb analógiát őriznek, de inkább a kielégítő döntést, semmint a közelítőleg jobb döntést (Simon és Leibenstein). Így tehát a racionális döntés két különböző interpretációja rejlik mögöttük, s közülük a második a realistább, amennyiben elutasítja az abszolút racionalitás elméleti hipotézise által megkövetelt egyszerűsítéseket. Az információelmélettel annyira szoros kapcsolatban áll, hogy elegendő csupán elképzelni azokat a hatásokat, amelyeket a döntési folyamat ilyenfajta képe a történeti kutatás szá-

mára jelentene. A nem kívülről, hanem a szellem aktív és szelektív cselekedte által meghatározott feltételek, az elérhető információk mennyisége és ennek módosulása az egyenként figyelembe vett döntési folyamatokban teszi azt, hogy a kognitív struktúra, a hagyomány és a döntés közötti viszony egy dialektikus reláció gyümölcsei.

A relativizmus, amely egy sajátos kontextussal kapcsolatban álló, egyetlen kognitív mód funkcionista igazolásához kötődik, felülvizsgálatra szorul tehát, s itt figyelembe kell venni az egyéneket jellemző kognitív fejlődés különbségeit és az észre minden specifikus kontextusban rákényszerített határokat.

Egy csupán látszólagos paradoxonnal szeretném lezárni az írást: a neopozitivizmus és az analitikus filozófia, a neokantianizmus és a hermeneutika mind-mind olyan képet adott a történelemről, mintha alsóbbrendű helyzetben volna az ész fizikai tudományokból származó, abszolút modelljéhez képest, vagy legalábbis eltérő volna lényegét tekintve, ellenséges a természettudományokat jellemző problémák és módszerekkel szemben.

A történetírás hosszú ideig küszködött, elfogadva ezt a képet saját magáról, s ez arra vezette, hogy érvényesnek tekintse az olyasfajta közmondásokat, miszerint „a történelem nem állít fel általános törvényeket, csupán alkalmazza azokat”. Mára a dolgok erősen megváltoztak, noha ez még nem tudatosodott bennünk teljesen: ami megváltozott, az maga az ész képe, és ezzel együtt nem mindennapi hatalma a maga határain belül. A hierarchia megfordult, a tudományok egysége most már az abszolút ész válságából ered, és nem abból, hogy ráerőszakolják a történelemre és az embertudományokra az abszolút ész uralmát. Ezek a megfontolások talán lehetővé teszik, hogy másféle figyelemmel forduljunk a legújabb történetírás eredményei felé, és másfajta szerepet osszunk ki a történelemre az általános törvények megalkotásában.

IRODALOM

- BAKHTINE, M.: *L'oeuvre de François Rabelais et la culture populaire au Moyen Age et sous la Renaissance*. Párizs. 1970. Magyarul: BAHTYIN, M.: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Ford.: Könczöl Csaba. Bp. 1982.
- BERNSTEIN, B.: *Langage et classes sociales. Codes socio-linguistiques et contrôle social*. Párizs. 1975.
- BLEICHER, J.: *Contemporary Hermeneutics. Hermeneutics as Method, Philosophy and Critique*. London. 1980.
- BOEKE, J. H.: *Economics and Economic Policy of Dual Societies, as Exemplified by Indonesia*. New York. 1953.
- BROWN, P.: *Society and the Holy in Late Antiquity*. Berkeley. 1982.
- BURKE, P.: *Popular Culture in Early Modern Europe*. London. 1978. Magyarul: BURKE, P.: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Ford.: Bérczes Tibor. Bp. 1991.

- CHAYANOV, A. V.: *The Theory of Peasant Economy*. Homewood. 1966.
- CLIFFORD, J.: *On Ethnographic Authority*. = *Representations*, I., 1983.
- DARNTON, R.: *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*. New York. 1984.
- DEWEY, J.: *Logic, the Theory of Inquiry*. New York. 1938.
- GADAMER, H.-G.: *Wahrheit und Methode*. Tübingen. 1960. Magyarul: GADAMER, H.-G.: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Ford. és az utószót írta: Bonyhai Gábor. Bp. 1984.
- GARGANI, A., Introduzione a A. Gargani (éd.): *La Crisi della ragione. Nuovi modelli nel rapporto tra sapere e attività umane*. Torino. 1979.
- GEERTZ, C.: *The Social History of an Indonesian Town*. Cambridge. 1965.
- Id.*, *Peddlers and Princess*. Chicago. 1963.
- Id.*, *The Interpretation of Culture*. New York. 1973.
- Id.*, *Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York. 1983.
- GINZBURG, C.: *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del'500*. Torino. 1976. Magyarul: GINZBURG, C.: *A sajt és a kukacok. Egy 16. századi molnár kozmológiája*. Ford.: Galamb György János. Bp. 1987.
- HIRSCH, E. D.: *Validity in Interpretation*. New Haven and London. 1967.
- KULA, W.: *Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise, XVI^e-XVIII^e siècle*. Paris-La Haye. 1970.
- KUHN, T. S.: *The Essential Tension*. Chicago. 1977.
- LEIBENSTEIN, H.: *Beyond Economic Man. A New Foundation for Microeconomics*. Cambridge. 1976.
- LEWIS, W. A.: *Economic Development with Unlimited Supplies of Labour*. = *Manchester School*, 1954.
- MOMIGLIANO, A.: *Sui fondamenti della storia antica*. Torino. 1984.
- PEIRCE, C. S.: *Semiotica*. Torino. 1980.
- REDFIELD, G.: *The little Community and Peasant Society and Culture*. Chicago. 1956.
- RICOEUR, P.: *Le Conflict des interpretations. Essais d'herméneutique*. Párizs. 1969.
- Id.*, *The Model of the Text: Meaningful Action Considered as a Text*. = *Social Research*, XXXVIII, 1971.
- Id.*, *Temps et récit*. Párizs. 1983.
- SABEAN, D. W.: *Power in the Blood. Popular Culture and Village Discourse in Early Modern Germany*. Cambridge. 1984.
- SIMON, H. A.: *A Behavioral Model of Rational Choice*. = *Quarterly Journal of Economics*, LXIX, 1955.
- Id.*, *Rational Choice and the Structure of the Environment*. = *Models of Man*, New York. 1957.
- Id.*, *Theories of Bounded Rationality*. = C. B. Macguire – C. Radner (Eds.): *Decision and Organisation*. Amsterdam. 1972.
- Id.*, *Modeles of Bounded Rationality*. Cambridge. 1982.

- THOMPSON, E. P.: The Moral Economy of the English Crowd in the XVIIIth Century.
= *Past and Present*, n° 50, 1971. 76-136.
- VATTIMO, G.: Introduzione a K. O. Apel, *Comunità e comunicazione*. Torino. 1977.
- WHITE, H.: *Metahistory*. Baltimore. 1973.
- ZEMON DAVIS, N.: *Society and Culture in Early Modern France*. Standford. 1975.
Magyarul: ZEMON DAVIS, N.: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Ford.: Csaba István, Erdősi Péter. Bp. 2001.

(*Giovanni Levi: Herméneutique et rationalité. = Philosophie et Histoire. Paris. Centre Georges Pompidou. 1989. 67–89.*)

Fordította: Szekeres András

CARLO GINZBURG

Bizonyítékok és lehetőségek.
Natalie Zemon Davis Martin Guerre visszatérése
című művének margójára

BEVEZETÉS¹

Ginzburg elsődleges forrása természetesen Natalie Zemon Davis egy XVI. századi imposztorról szóló történeti elbeszélésének olasz fordítása: *Il ritorno di Martin Guerre*.² Jóllehet, a *Bizonyítékok és lehetőségek* kutatásai csupán érintik az eredeti elbeszélés terrénumát, akik nem ismerik Davis munkáját, úgy ítélik meg helyesen Ginzburg megközelítésének hasznosságát, ha legalább vázlatosan ismerik a Davis által elmondott történetet.

Nyolc évnyi nemzőképtelenség és gyermektelen házasság után Martin Guerre, egy az Artigat-i Languedoc faluból származó jómódú paraszt örököse, végre létrehozta a saját örökösét. Mégis, alig egy évvel később, minden figyelmeztetés és magyarázat nélkül, Martin Guerre eltűnt. Felesége, Bertrande de Rols, ismét szexuális tétlenségre ítéltetett egészen addig, amíg pár évvel később, 1556 nyarán férje visszatért. Bertrande folytatta a házaseletet és családjának gyarapítását.

Azonban kezdettől fogva voltak gyanús jelek. A visszatért férfi külseje nem egyezett meg pontosan azével, aki valaha elhagyta kötelességeit. Aztán amikor a hazatért Martin Guerre pert indított nagybátyja (egyben apósa), Pierre Guerre ellen, hogy visszaszerezze azon birtokok jövedelmét, melyeket távollétében Pierre igazgatott, a kételyek megszorodtak. Végül, engedve anyja és mostohaapja nyomásának, Bertrande csalással vádolta meg azt a férfit, akit először elköborolt férjének fogadott el.

Amikor a második Martin Guerre fellebbezett a Rieux-i bíróság által rá kirótt halálós ítélet ellen, ügye a Toulouse-i Parlamenthez került. Itt akadt össze első krónikásával, az ügy jegyzőjével és egyik elnöklő bírójával, Jean de Coras-val. 1571-es *Arrest Memorable* című munkájában de Coras beszél arról a mély benyomásról, amelyet a személyazonosságának megőrzéséért küzdő férfi a bírákra tett: ékes-szólásának erejéről, érvelésének logikájáról és Martin Guerre korábbi életének akár a legapróbb és legintimebb részleteit is magába foglaló szinte csalthatatlan emlé-

¹ Az Anthony Guneratne által írott bevezetőt rövidítve közöljük. Az angol eredetiben szereplő francia szövegeket Molnár Zsófia fordította, az első két Balzac-idézet kivételével, amelyeket Rónay György ültetett át magyarra. Egyéb fordítások esetében a fordítót külön jeleztük. – *A szerk.*

² Magyarul: *Martin Guerre visszatérése*. Ford.: Lafferton Emese, Sebők Marcell. Osiris, Bp. 1999.

kezetéről. Hosszas mérlegelés után a bírák, írja Coras, úgy döntöttek, helyben hagyják az állítólagos Martin Guerre személyazonosságára vonatkozó igényét. Azon a napon, amelyen a bírák összegyűltek, hogy ítéletüket felolvassák, egy falábú férfi lépett a tárgyalóterembe, és azt állította, ő Martin Guerre.

Natalie Zemon Davis, Jean de Coras és Guillaume Le Sueur (kortárs krónikásai annak, amit a bíróság végül szélhámosságként határozott meg) történeteinek újbóli elmesélésekor finom módosításokat tesz a történet őáltaluk létrehozott verzióján. Azt a hipotézist követve, mely Janet Lewis regényében (*Martin Guerre felesége* (1938)), vetődött fel először, Davis azt állítja, hogy Bertrande-nak tudnia kellett a csalásról. Mindemellett Lewis-től eltérően felveti, hogy Bertrande csak akkor szerzett tudomást a csalásról, amikor ő és az ál-Martin először érintkeztek szexuálisan.

Az utószóban Carlo Ginzburg, ahogyan Franklin D. Murphy, az UCLA reneszánsz professzora írja Davis beszámolójának Einaudinál megjelent olasz kiadásában (Torinó, 1984), határozottan kikerüli azt a sok problémát, melyet Davis hipotézise idéz elő, és ehelyett úgy dönt, megmarad annál a jóval nagyobb témánál, melyet a történeti elbeszélés által nyújtott különböző lehetőségek jelentenek. Ennek ellenére, hogy írását a *Martin Guerre hazatérése* margójára szánja, nagy tudásra valló vándorlásai, melyek számos, az elbeszélő-történész munkáját tájékoztató diszkurzuson át vezetnek, jócskán túlmutatnak a Davis munkája által kijelölt határokon.

Anthony Gneratne
Indiana Egyetem, Bloomington

I.

A kortársak számára az az eseménysor, melyet Natalie Zemon Davis elmond nekünk, rendkívülinek, egyenesen csodásnak tűnt. Valóban, az első, aki ezeket a történeteket ilyen megvilágításban kutatta, és beszélte el, a bíró, Jean de Coras volt. Montaigne röviden felidézi őt esszéjében *A sántaságról* („*Des boyteux*“): „Il me souvient...qu'il me sembla avoir rendu l'imposture de celui qu'il jugea coupable si merveilleuse et excédeant de si loing nostre connoissance, et la sienne qui estoit juge, que je trouvoy beaucoup de hardiesse en l'arrest qui l'avoit condamné à estre pendu.³” Ez az éles bírálathoz vezet be azokat a szakaszokat, melyek

³ MICHEL DE MONTAIGNE: *Essais*. Szerk.: Albert Thibaudet. Gallimard, Párizs. 1950. Natalie Zemon Davis a *Florio*-féle (némi javított) reneszánsz fordítását, az 1603-as kiadás facsimiléjét használja (Scholar P, Menston, Anglia. 1969. 615.) Magyarul: „Úgy emlékszem (másra nem is emlékszem, csak erre), hogy az általa bűnösnek vélt ember galádságát olyan csodálatosnak és tudásunkat, még az övét, a bírót is messze meghaladónak festette le, hogy az ítéletet, ami akasztás lett, igen vakmerő-

a „szomszédos boszorkányokról” („les sorcières de mon voisinage”) szólnak, azokról, akiket olyan bűnökkel vádoltak, amelyeket Montaigne még hihetlenebbnek és bizonyítatlannak hisz. A bírácoknak az a vakmerősége, amellyel ezeket az embereket halálra ítélték, burkoltan Coras vakmerőségére is utal: „Après tout, c'est mettre ses conjectures à bien haut pris que d'en faire cuire un homme tout vif”⁴. Józanság, a határookra vonatkozó jó érzék – Montaigne számára a legkedvesebb témák – alkotják az esszé vezérfonalát. Ezek ihlették röviddel a Coras-ra való váratlan utalás előtt, az alábbi gyönyörű szavakat: „On me fait hayr les choses vray-semblables quand on me les plante pour infallible. J'ayme ces mots, qui amollissent et moderent la temerité de nos propositions: A l'avanture, Aucunement, Quelque, On dict, Je pense, et semblables.”⁵

A kényelmetlenség azon érzésével, mely találkozott volna Montaigne helyeslésével, ír Natalie Zemon Davis arról, hogy úgy érzi, a Martin Guerre meséjéről szóló filmből, amelyben ő is közreműködött, teljesen hiányoznak a „„talán'-ok és a 'lehet'-ek, amelyekhez a történész folyamodik, ha a bizonyíték nem megfelelő, vagy zavaros”⁶. Félreértjük ezt a nyilatkozatot, ha a levéltári és a könyvtári munka eredményezte körültekintés gyümölcset véljük felfedezni benne. Ellenkezőleg, írja Davis, éppen a filmben végzett munka során, „látva, hogy Roger Planchon különböző intonációkat próbál a bíró (Coras) válaszához... számomra úgy tűnt, rendelkezésemre áll egy igazi történetírói laboratórium, egy laboratórium, amelyben a kísérlet nem megdönthetetlen bizonyítékokat, hanem történeti lehetőségeket eredményezett.”(p.X.)

A „történetírói laboratórium” kifejezés természetesen metaforikus. Ha a laboratórium olyan hely, ahol tudományos kísérleteket hajtunk végre, a történész per definitionem olyan kutató, aki eleve ki van zárva abból, hogy a – kifejezés minden értelmében – „kísérleteket” vezessen. Lehetetlen reprodukálni egy forradalmat, egy úttörő eseményt vagy egy vallási mozgalmat – nem egyszerűen a gyakorlatban, de elméletben is – egy olyan diszciplína számára, amely mint olyan, időben nem visszafordítható jelenségeket tanulmányoz. Ez a jellemző nem kizárólag a történetírás tulajdonsága: elég csak az asztrofizikára vagy a paleontológiára

nek találtam.” (idézi: NATALIE ZEMON DAVIS: *Martin Guerre. visszatérése*. Ford.: Lafferton Emese, Sebők Marcell. Osiris, Bp. 1999. 110.)

⁴ MONTAIGNE, 1159. (Florio, 616): „Végző soron saját sejtéseink túlértékelése, ha egy embert elevenen megégetnek miattuk.” (Angolból ford.: J.K. O.) Leonardo Sciascia a Martin Guerre-ügy, illetve az ehhez kapcsolódó dolgok feljegyzéseire vonatkozó megfigyeléseit azzal zárja, hogy elidőzik Montaigne eme állításánál. (*La sentenza memorabile*. Sellerio, Palermo. 1982. 11.)

⁵ MONTAIGNE, 1155.: „Hajlok arra, hogy gyűljem a valószerű dolgokat, amikor az emberek bizonyosságként állítják be azokat. Az olyan szavakat és szófordulatokat szeretem, amelyek enyhítik és mérséklék állításaink vakmerőségét: talán, netalán, bizonyos módon, valamely, azt mondják, úgy hiszem, és ehhez hasonlók”. (Angolból ford.: J-K. O.)

⁶ Ld. még Marc Bloch megfigyeléseit, amelyekről az *I re taumaturgihoz* írott előszavamban szólok (Einaudi, Torino. 1973).

gondolnunk. Mégis, a valóságosan lefolytatható kísérletek képtelensége e szakterületek egyikét sem akadályozta meg abban, hogy olyan egyedi ismérveket dolgozzanak ki, amelyek a köztudatban a bizonyosság fogalmán alapulnak.⁷

Mai történészek szívesen eltekintenek attól a tényről, hogy ezt a fogalmat kezdetben a jogtudomány területén dolgozták ki. Egészen mostanáig a vita, amelyet a legnagyobb léptékű jelenségek – gazdaságok, társadalmak, kultúrák – rekonstrukciója nevében indítottak a *histoire événementielle* (eseménytörténet) ellen, áthidalhatatlannak tűnő árkot ásott a történelmi kutatás és a jogi kutatás közé. Ez egészen odáig fajult, hogy a jogi összegzéseket az elavult politikai történetírás támogatta ártalmas modellnek tekintették. Ám az elmúlt néhány évben az *esemény* – bizonyára ez a fő hadszíntér, mint a Bouvines-i, melyet Duby tanulmányozott⁸ – mint a mélyen ható történelmi tendenciák összekapcsolódására vonatkozó elemzés eszközeinek (ily megszentelt területen való) újrafelfedezése, rejtetten kérdéseket vetett fel a bizonyosságokról, amelyeket, úgy tűnt, a történészek már elértek. Azonfelül, és ez a lényegesebb, a kísérlet – Davis könyve tovább bizonyítja –, hogy nem kiváltságos származású férfiak és nők életének rekonstruálásával megragadják a társadalmi folyamatok lényegét, újból felveti a történész és a bíró nézőpontja közötti részleges összefüggés létezését, ha másért nem, azért, mert az ilyen típusú kutatás számára a leggazdagabb leletet éppen azok a feljegyzések adják, amelyek világi vagy egyházi perek során keletkeztek. Ebben a helyzetben a történésznek az a benyomása, hogy egy közvetítő – az inkvizítor vagy a bíró – segítségével folytat kutatásokat. A közvetlenül vagy (mint Davis esetében) közvetetten hozzáférhető bírósági feljegyzések egy antropológus elsőkézből származó feljegyzéseihez hasonlíthatóak, amelyeket a terepen végzett munka során készített, és a jövő történészeire hagyományozott. Úgy kezeljük, mint értékes, ugyanakkor elkerülhetetlenül elégtelen dokumentációt: olyan kérdések végtelen sorát, melyeket a történész önmagának tesz fel – és ha rendelkezésére állna egy időgép, a vádlottnak vagy a tanúknak címezne –, és amelyeket a múltbéli bírák és inkvizítorok nem fogalmaztak meg; nem is fogalmazhatták volna meg őket. Nemcsak a kulturális távolságot kell tekintetbe vennünk, hanem a célok közötti eltérést is. A történészek és a mai antropológusok, illetve a múltbéli inkvizítorok között fennálló zavarba ejtő érintkezés egy bizonyos ponton a módszerek és célok eltérését eredményezi. Tagadhatatlan, hogy részleges átfedés van a két nézőpont között; különösen azokban a percekben figyelünk fel erre, amikor történészek és bírák ugyanazon társadalomban, ugyan-

⁷ Vö. GINZBURG: *Clues, Myths and the Historical Method*. Trans. John and Anne Tedeschi. Johns Hopkins UP, Baltimore. 1989. 116–117.

⁸ Vö. GEORGES DUBY: *Le Dimanche de Bouvines*. Gallimard, Párizs. 1973.

azon jelenségek körül szoros kapcsolatban munkálkodnak.⁹ Tehát egy klasszikus probléma, amely eddig véglegesen megoldottnak tűnt – a történeti kutatás és a jogi kutatás közötti viszony kérdése – váratlan elméleti és politikai implikációkat tár fel.

Arnaud du Tilh, bigámista és szélhámós híres (Toulouse-ban lezajlott) perének feljegyzései sajnálatos módon elvesztek. Davisnek meg kellett elégednie olyan irodalmi feldolgozásokkal, mint az *Arrest memorable* Jean de Coras tollából és Le Sueur *Admiranda Historiá*-ja. Ahogyan aprólékosan olvassa ezeket a kétségkívül gazdag forrásokat, érzékelhető Davis sajnálkozása, melyet a jogi dokumentumok elveszése miatt érez (és amelyben az olvasó teljes mértékben osztozik). Szinte el tudjuk képzelni, egy olyan kutató számára, mint Davis, milyen tárházát nyújtották volna a peres iratok a véletlen adatoknak (más szóval olyan adatoknak, amelyeket a bírák nem tudatosan kerestek). De egy sor olyan kérdést is feltett magának, amelyekre Jean de Coras és Toulouse-i Parlamentbeli kollégái négy századdal korábban keresték a választ. Hogyan volt képes Arnaud du Tilh olyan jól megszemélyesíteni a valódi férjet, Martin Guerre-t? Volt köztük valamiféle előre eltervezett megállapodás? És milyen mértékben volt a szélhámós cinkosa a feleség, Bertrande?

Bizonyára, ha csak ilyen kérdésekre szorítkozott volna, Davis nem lett volna képes kilépni az anekdoták birodalmából. De lényeges, hogy a kérdések sora igazodik a válaszok sorához. Davis, egy figyelemre méltó kivételtől eltekintve, elfogadja a tények tizenhatodik századi bírák által létrehozott rekonstrukcióját. A Toulouse-i Parlament Bertrande-ot ártatlannak, a második egyesülésből született utódot törvényesnek ítélte, lévén, hogy az életben maradt lány abban a hitben fogant, hogy Arnaud az igazi férj (egy rendkívül kényes törvényt, amelynek Coras tetemes, alaposan kidolgozott érvelést szentel az *Arrest mamorable* egy helyén). Másfelől, ha Davisszel értünk egyet, Bertrande azonnal, vagy majdnem azonnal tudta, hogy a feltételezett Martin Guerre valójában egy idegen, és nem a férje: ennek következtében, ha házastársaként fogadta el, az szabad akaratából történt, nem pedig azért, mert egy csalás gyanútlan áldozata lett.

Bár feltevéseken alapuló következtetésként kezeljük (Bertrande valóságos gondolatai és érzései sajnálatos módon nem hozzáférhetőek), ez számunkra a Davis által bemutatottak alapján szinte nyilvánvaló. Davis polemikus módon emlékeztet minket arra, hogy azok a történészek, akik ezen korszak paraszti származású férfiai (és még inkább parasztasszonyait) úgy festik le, mint akik teljességgel híján voltak a választás szabadságának, kifogásolják Davis álláspontját, mivel az egy kivételes esetből ered, amely ebből adódóan nehezen tekinthető reprezentatívnak – kihasználva a kétértelműséget a statisztikailag reprezentatív (igaz vagy

⁹ F. FERRAJOLI cikke az ún. „Április 7-i esetről” = *Il Manifesto*. 1983. február 23. és 24. (ld. különösen az első részt) igen ösztönző elgondolásokat tartalmaz. A „jogi történetírás” kérdése, melyet érintett, érdemes arra, hogy mélyebben tanulmányozzuk.

feltételezett) és a történetileg reprezentatív között. Valójában az érvelést meg kellene fordítanunk: éppen Martin Guerre történetének kivételessége vet fényt a normalitásra, amely a dokumentumokban szerepel. Ellenkezőleg, hasonló helyzetek különböző módokon hozzájárulnak azon események *hézaga*inak kitöltéséhez, amelyeknek rekonstrukcióját Davis célul tűzte ki maga elé: „Amikor pedig nem találtam meg a keresett férfit vagy nőt Hendaye-ben, Artigat-ban, Sajasban vagy Burgosban, akkor legjobb tudásom szerint dolgoztam az ebből az időből és erről a területről származó forrásokkal, hogy felfedezhessem az általuk ismert világot és kideríthessem feltehető reakcióikat. Könyvem így részben saját alkotó fantáziám szüleménye, melyet azonban a múltbeli források segítségével tartottam szigorú ellenőrzés alatt.” (Davis angol változata, 5)¹⁰

Az „alkotó fantázia” kifejezés szándékosan provokatív, de egészében tekintve félrevezető. Davis kutatásai (és narratívája) nem az „igaz” és a „kitalált” ellentéte, hanem – mindig jelzetten, pontról pontra – „igazságok” és „lehetőségek” integrációja körül forognak. Ebből ered könyvében az olyan kifejezések sokasága, mint „talán”, „feltehetőleg”, „feltételezhető”, „bizonyára” (ami a történészek nyelvében annyit jelent, „leginkább”) és így tovább. Ennél a pontnál a bíró és a történész nézőpontjának különbsége világossá válik. Először is a bíró számára a bizonytalanság határa tisztán negatív jelentőséggel bír, és egy *non liquet*-hez – modern nyelven az elégtelen bizonyítékok miatti feloldáshoz vezet. Másodszer elindítja a kutatás egyfajta elmélyülését, összekapcsolva az egyes esetet a kontextussal, amelyen itt a történetileg meghatározott lehetőség birodalmát értjük. Davis szereplőinek életrajzi portréja időnként más, „azonos időből és helyről való nők és férfiak” jegyzői, jogi és irodalmi források révén ésszel és türelemmel rekonstruált életrajzává válik. „Igaz” és „lehetséges”, „bizonyítékok” és „lehetőségek” összefonódnak, noha szigorúan elválasztottak is maradnak.

Davis könyvéről szólva említettük a „narráció”-t. Azt a nézetet, miszerint minden történelmi tárgyú könyv – ideértve azokat is, amelyek statisztikákon, grafikonokon és térképeken alapulnak – tartalmaz egy lényegében narratív elemet, sokan (véleményem szerint helytelenül) elutasítják. Mégis, mindenki hajlandó észrevenni, hogy néhány történelmi munka (köztük a *Martin Guerre visszatérése*) hangsúlyosabban narratív struktúrával bír, mint mások. Martin Guerre esete, amely oly gazdag drámában és színpadi hatásokban, nyilvánvalóan kínálkozik az ilyesfajta bemutatásra. A tény, hogy egymást követően jogászok, regényírók, történészek és filmrendezők is elbeszéltek, hasznos táptalajt nyújt számunkra ahhoz, hogy napjaink egyik legkomolyabban vitatott témáján gondolkozzunk – általában a narratíva és a történelmi narratíva összefüggésein.

¹⁰ ZEMON DAVIS, 16. – *A ford.*

Az úgy legkorábbi feljegyzései – Le Sueur *Admiranda Historiája* és Jean de Coras *Arrest memorable*-ja – Davis megfigyelése szerint jelentősen eltérnek egymástól annak ellenére, hogy mindkettőt hivatásos jogászok írták. Ami közös bennük, az a ragaszkodás az ál-férj esetének hallatlan újdonságához. De míg az *Admiranda Historiát* a csodálatos történetek akkoriban elterjedt típusa inspirálta, az *Arrest memorable* rendhagyó szöveg volt, amely az esetről szóló feljegyzéseket tudós magyarázatokkal váltogatta, követve a jogi értekezések struktúráját. Az első kiadás Jean de Monlucnek, Valence püspökének szóló bevezető ajánlásában Coras szerényen aláhúzza kicsiny művének irodalmi hiányosságait – „le discours est petit, ie le confesse, mal tyssu, rudement poly, et d’une phrase par trop agreste” („a szöveg igen rövid, megvallom, rosszul egybeszótt, durva csiszolású, egyszóval módfelett nyers”) – felmagasztalva ehelyett a munka témáját: „un argument si beau, si delectable, et si monstrueusement estrange” („egy oly szép, gyönyörködtető és csodásan érdekes téma”).¹¹ Szinte egyidejűleg a Le Sueur *Historiájának* francia fordítását (*Histoire admirable d’un faux et supposé mary*) bevezető szonett határozottan állította, hogy az eset túltett keresztény és pogány szerzők „csodálatos históriáin” (les histoires prodigieuses), a régi költők „mesés elbeszélésein” (les escrits fableux) (azután röviden idézi Ovidius *Átváltozások*-ját), a „peintures monstrueuses”-ökön („csodás festményeken”), Plautus, Terentius vagy a „nouveaux comiques” („az új komédiaszerzők”) bölcsességén és „les plus estranges cas des argumens tragiques” („a tragikus történetek legizgalmasabb esetein”).¹² Az analógiát, mely magában foglalta az ókori komédia szereplőinek behelyettesítését, természetesnek vették: maga Coras az ál-Martin Guerre történetét Plautus *Amphitrión*jához hasonlította. Le Sueur ehelyett két alkalommal „tragédiáról” beszélt. Abban a szakaszban, amellyel az *Arrest* új kiadását bővítette, és amely száz helyett inkább száztizenegy magyarázó jegyzetet tartalmaz, Coras követte az ő példáját. A „tragédia” bevezetését kommentár követte: „C’estoist veritablement tragédie, pour ce gentil rustre: d’autant que l’issue en fut fort funeste, et miserable pour luy. Pourquoi nul ne sçait la différence entre tragédie et comédie.” („E kedves paraszt igazi tragédiája volt ez: annál is inkább, hiszen igen gyászos és nyomorúságos véget ér számára. Senki sem tud igazán különbséget tenni tragédia és komédia között.”) Ez utóbbi állításnak szinte rögtön ellentmondott egy világos kitérőben, amelyben Coras, követve Cicero formuláját, amely szembeállítja a komédiát (amely „descrit et représente en stile bas, et humble,

¹¹ Ld. CORAS ajánlását: *Arrest memorable*, Lyon. 1561.

¹² A kiadás mellett, amelyre Davis hivatkozik, a Bibliothèque Nationale-ban létezik egy Z. Fontanieu által jegyzett másik is, amely a címben egy elnyomtatást tartalmaz (*Histoite Histoire* helyett). Egy későbbi kiadásban, amelyet Davis elmulaszt megemlíteni (*Recit veritable d’un faux et supposé mary, arrivé à une Femme notable, au pays de Languedoc, en ces derniers troubles. À Paris chez Jean Brunet, rue neufve saint Louys, à la Crosse d’Or, MDCXXXVI: BN. 8^o. Ln²⁷.27815*), a szonett különbözik.

la fortune privée des hommes, comme les amours, et ravissements de pucelles” (a komédia „alantas, alázatos stílusban írja le és ábrázolja az emberek egyéni sorsát, mint szerelmeiket vagy szűzleányok elrablását”) a tragédiával, amelyben azok „representés par un style haut et grave les moeurs, adversitez et vie calamiteuses des capitaines, ducs, Roys et Princes” (a tragédiában „az erkölcsök, a kapitányokra, nemesemberekre, királyokra és hercegekre sújtó sorscsapások és balszerencse övezte életük magasztos és nemes stílusban ábrázoltatnak”).¹³ Coras implicite elutasítja azt a szoros összefüggést stílári és társadalmi hierarchia között, amely ezt a hagyományos szembeállítást inspirálta, s pusztán arra szorítkozik, hogy elismerje egyrésről komédia és boldog végkifejlet, másrésről tragédia és siralmas vég még mindig megszokott egyenlőségét. Ami rávette arra, hogy elutasítsa a hagyományos doktrínát (amelyet tökéletesen jól ismert, annak dacára, hogy tudatlanságát hangoztatta e tárgyban), az az események, és mindenek felett főhőse, Arnaud du Tilh, más néven Pansette kivételes természete volt – „ce gentil rustre”. Davis nagy fortélyal elemzi azt az ellentmondásos elbűvölő hatást, amelyet hőse Coras-ra gyakorolt (az a hős, akinek bitóra juttatásában ő mint bíró közreműködött). Hozzátehetjük, hogy az erősen ellentmondó kifejezés: „gentil rustre” – egy igazi oxymoron, melyet Coras ismételtet – éppen ezt a kétértelműséget húzza alá.¹⁴ Képes lehet-e egy paraszt a „gentillesse”-re – egy erényre, mely definíció szerint társadalmi kiváltságához kötött? És hogyan írhatunk le eseményeket, melyek oly csodálatosan ellentmondásosak: a tragédia súlyos és emelkedett modorában, ahogyan azt a „gentil” jelző indokolná, vagy a komédia alantas és egyszerű stílusában, amely a „rustre” főnévhez egyedül megfelelő? Egy bizonyos ponton Le Sueur is szükségét érezte annak, hogy nagyobb tekintélyt kölcsönözzön története szereplőinek, miután úgy

¹³ CORAS: *Arrest memorable*. Párizs. 1572, arrest CIII. A bevezetésben, amelyet a nyomdász (Gaillet du Pré) csatolt ehhez a kiadáshoz, ő ahelyett, hogy Davis következtetésének megfelelően „tragicomédie”-ként definiálná a művet, azt mondja, nem szándékozott „changé un iota du langaige de l’auteur, à fin que plus facilment on puisse discerner cette presente coppie, avec plusieurs autres imprimées parcièvent: l’auteur desquelles s’estoit tellement pleu à Amadizer, qu’il avoit assez maigrement récité la verité du fait.” („megváltoztani egyetlen betűt sem a szerző nyelvében, azért, hogy könnyebben felismerhessék ezt a kiadást, a korábban már kinyomtatott számos másik mellett: azoknak a szerzője ugyanis annyira Amadizerre hasonlított, hogy a dolgok igazságát csak soványkán mesélte el”). Nem egészen világos, mi volt a szándéka ezzel a kijelentéssel: a „coppie” kifejezés, úgy látszik, Coras szövegének korábbi, kevésbé hiteles kiadásaira utal; az „Amadizer” kifejezés másfelől mintha a Martin Guerre-történet *Amadis of Gaul* modorában megírt ténylegesen elbeszélő jellegű feldolgozására utalna. Az utóbbi feltételezést támasztja alá az a tény, hogy *Amadis* francia fordításának első tizenegy könyvét 1550 és 1560 között újranyomtatta Vincent Serenas és Estienne Groulleau, akik közül az előbbi jelentette meg Le Sueur *Histoire Admirable*-ját. Így hát megkockáztathatjuk, hogy azt aki „maigrement récité la verité du fait” Serenasaként azonosítsuk.

¹⁴ CORAS, 1572. 146. és 149.

látja (tekintettel Martin Guerre és Bertrande, egy tizenegy éves lány korai házasságára), az utódok utáni vágy közös „non pas seulement aux grands seigneurs, mais aussi aux mechaniques” („nemcsak a nagyuraknál, hanem a szolgáknál is”).¹⁵ Egy elragadtatott kitörésben Coras továbbmegy, és azt mondja, a tárgyalás során, amikor szembekerültek az Arnauld du Tilh által bemutatott „grande felicité d’une si hereuse memoire”-ral („egy oly boldog emlékezet nagy dicsőségével”), a bírák szinte odáig jutottak, hogy „Scipiohoz, Küroszhoz, Theodektészhez, Mithridatészhoz, Themisztoklészhoz, Cineashoz, Metrodoruszhoz vagy Lucullushoz” hasonlítsák, vagy egyenesen azokhoz a „kapitányokhoz, grófokhoz, királyokhoz és hercegekhez”, akik a tragédiák hősei. De Arnaud „issue miserable”-ja („nyomorúságos vége”) – kommentálja mintegy ábrándozásaiból felriadva Coras – elhomályosította volna az ilyen szereplők ragyogását.¹⁶ Egyszerű élete és becstelen halála megakadályozta Arnaud du Tilh-t abban, hogy a szó hagyományos értelmében vett tragédia-hősként nézzenek rá: mégis egy másik értelemben – amelyet Coras elfogadott, és amelyik eljutott hozzánk – éppen a halálának köszönhető, hogy történetét definiálhatjuk tragédiaként. Arnaud-ban, ebben a paraszt-szélhámósban, aki számára rögtön egyfajta ördögi fénybe burkoltan jelent meg, Coras szétfeszítve a stílusok szétválasztásán alapuló klasszikus doktrína korlátait implicit módon felismerte azt a méltóságot, amely a közös emberi tulajdonságok gyökerénél húzódik – a témát, mely kortársa és kritikusa, Montaigne vizsgálódásainak középpontjában állt. Ahogyan azt Natalie Zemon Davis nagyon jól megjegyezte, a bíró késztetést érzett arra, hogy valamilyen módon azonosuljon saját áldozatával. Nehéz volna megmondani, hogy feltételezett protestantizmusa mennyire játszott közre ebben a helyzetben. De miközben az Arrest memorable-t írta, Coras nem is sejtette, hogy az ő is „issue miserable”-ra jut (a katolikus tömeg felakasztotta) – sorsa ugyanaz, mint amit ő rótt ki Arnaud-ra.

A stílusok különválasztásának klasszikus szabálya és ennek áthágása a kereszténység irodalmi műveiben a vezérfonalai Erich Auerbach monumentális munkájának, a *Mimesis*nek, melynek témája a valóság reprezentációja a nyugat-európai irodalomban. Költők, dráma- és regényírók szövegrészei mellett a klasszikus és a későantikvitás, illetve a középkor történészeinek (Tacitus, Ammianus, Marcellinus, Tours-i Gergely) műveiből vett részletek elemzésével Auerbach felmutat egy ösvényt, amelyet nem követtek. Megérné az erőfeszítést, hogy ezt megtegyük, hiszen megmutathatnánk, hogyan működtek közre többé-kevésbé különleges történelmi eseményekkel kapcsolatos feljegyzések és távoli országokba vezető utazásokról szóló könyvek a regény, és e meghatározó csatornán át a modern történetírás születésénél. Csak ekkor találja majd meg Jean de Coras Arnaud du Tilh történetének tra-

¹⁵ GUILLAUME LE SUEUR: *Histoite (!) admirable* c. A IIr.

¹⁶ CORAS, 1572. 39.

gikus dimenziójára vonatkozó megjegyzése a megfelelő helyét azon tanúságtételek között, melyek egy szigorúan hierarchikus elképzelés – az esettől függően társadalmi, kulturális, természeti – változatosság hatására bekövetkező szertefoszlásáról szólnak.¹⁷

II.

Ahogy már említettük, az utóbbi években filozófusok, metodológusok és legújabban neves történészek is eleven vitákba keveredtek a történetírás narratív dimenziójáról.¹⁸ De a párbeszéd teljes hiánya eddig megakadályozta őket abban, hogy kielégítő eredményekhez jussanak. A filozófusok izolált, kontextusuktól általában elválasztott problémákat vizsgáltak, nem véve tudomást arról az előzetes munkáról, amely az ilyen kérdéseket lehetővé tette.¹⁹ A történészek feltették maguknak a kérdést, hogy valóban történt-e az utóbbi években egyfajta visszatérés a történeti elbeszéléshez, anélkül, hogy tekintetbe vették volna a narráció különböző típusainak kognitív implikációit.²⁰ Erre hívja fel a figyelmet Coras ugyanazon oldala, amelyik arról tájékoztat bennünket, hogy a stiláris kánon alkalmazása a valóság meghatározott aspektusait választja ki, meghatározott kapcsolatokra világít rá, meghatározott hierarchiakat hoz létre. Nyilvánvalónak tűnik, hogy mindezek a dolgok hozzátartoznak a különféle viszonyokhoz, amelyek a történeti narráció és a narráció egyéb típusai (az eposz, a regény, a film narrációja) – amelyek az elmúlt több, mint két és félezer év alatt fejlődtek ki – között állnak fenn. Jóval hasznosabb lenne elvégezni ezen viszonyok – amelyek időről időre módosításokból, keresztezésekből, ellentétekből, egyik irányzatnak a másikra gyakorolt befolyásából áll-

¹⁷ TZVETAN TODOROV könyve, a *La conquete de l'Amérique: la question de l'autre*. Seuil, Párizs. 1982. tett egy lépést az ilyen típusú kutatások irányába.

¹⁸ E téma két újabb összegzéséhez vö. *Theorie und Erzählung in der Geschichte*, Beiträge zur Historik 3, Szerk.: Jürgen Kocka – Thomas Nipperday. Deutscher Taschenbuch-Verlag, München. 1979. és HAYDEN WHITE: La questione della narrazione nella teoria contemporanea della storiografia = *La teoria della storiografia oggi*. Szerk.: Pietro Rossi. Il Saggiatore, Milánó. 1983. 37–8. Máig PAUL RICOEUR nagyívű munkájának csak az első része jelent meg nyomtatásban: *Temps et récit*. Párizs. 1983. (Ginzburg szövegének első megjelenése óta természetesen mindhárom Ricoeur-kötet megjelent – A szerk.)

¹⁹ Vö. WOLFGANG J. MOMMSEN – JORN RÜSEN: La teoria della storiografia oggi. 109–200. (ld. fent), ahol minazonáltal nem kockáztatják meg, hogy újrafogalmazzák azokat a fogalmakat, amelyekkel a kérdést általában felteszik. Érdemes megjegyezni, hogy a történetírói narráció és az előzetes kutatás közötti világos különbség már CROCE White által sokat emlegetett fiatalkori munkájában is körvonalazódik: *La storia ridotta sotto il concetto generale dell'arte* (vö. *Primi saggi*. [Bari. 1927] 37–8.)

²⁰ Vö. LAWRENCE STONE: The Revival of Narrative: Reflections on a new Old History. = *Past and Present* 85 (1979) 3–24. továbbá ERIC HOBSBAWM: The Revival of Narrative: Some Comments. = *Past and Present* 86 (1980) 3–8.

nak – történeti elemzését, mint elvont, gyakran implicit vagy explicit módon normatív elméleti állásfoglalásokat megfogalmazni.

Elég egy egyszerű példát felhozunk. A polgári regény első mesterműve a *The Life and Surprising Adventures of Robinson Crusoe of York, Mariner* címet kapta. Az előszóban Defoe bizonygatja a történet valóságát, szembeállítva a „történelmet” (history) a „fikcióval”: „ A történet mérséklettel és komolysággal mondatik el... A szerkesztő hiszi, csak tények történetéről (history) van szó, amelyben nyoma sincs fikciónak...”²¹ Fielding másfelől kétségtelenül legnagyobb művét az alábbi címmel látta el: *Tom Jones, a lelenc története (The History of Tom Jones, a Foundling)*, azt állítva, hogy a történészek mintájának hatására előtérbe helyezte a „történetet” (history) „egy élettel” vagy „egy életért való mentegetőzéssel” szemben. De mely történészekről van szó? „Terveink szerint inkább követjük azon írók módszerét, akik azt állítják, nemzetek forradalmait tárják fel, mintsem hogy utánozzuk a fájdalmas és terjen-gős történészt, aki, hogy sorozatának rendszerességét megtartsa, úgy gondolja, köteles annyi papírt megtölteni olyan hónapok és évek részleteivel, amelyekben semmi lényeges nem történt, mintha azokkal a fontos korszakokkal foglalkozna, amikor az emberiség színpadán a legnagyobb jelenetek zajlottak.”²² Világos, hogy Fielding ironikusan alkalmazza modelljét, Calderont, *A forradalom története (The History of the Rebellion)* szerzőjét: tőle tanulta, hogy szűkítse vagy tágítsa a narráció idejét, eltérve a krónika vagy az eposz – egyfajta láthatatlan metronómmal szabályozott – egységes periódusaitól.²³ Ez a stílári szerzemény olyan fontos Fieldingnek, hogy arra készítette, időbeli utalásokkal lássa el mindazon könyveket, amelyekkel a Tom Jones-t alegységekre osztotta, kezdve a negyedikkel, és ahogy előre haladt, görcsösen rövidítve a periódusokat a tizedik könyvig: egy év, egy fél év, három hét, három nap, két nap, tizenegy óra, majdnem tizenegy óra... Később két másik ír, Sterne²⁴ és Joyce a narrációs idő és a naptári idő viszonyát a logikai extremitásig fogja vinni – és kapunk egy teljes regényt, melyet egyetlen végeérhetetlen dublini nap leírásának szenteltek. Íme, ezen emlékezetes narratív forradalom eredeténél a modern kor első nagy forradalmának történetével (history) találjuk szembe magunkat.

Az utóbbi évtizedben a történészek sok vitát szenteltek a történelem (history) ritmusainak; szinte semmilyen jelentőséget nem tulajdonítottak a történelmi elbeszélés (historical narrative) ritmusainak. Ha nem tévedek, még adósak vagyunk

²¹ Vö. az előszóval (London. 1719.) *

²² Idézet az Everyman's Library kiadásból (London. 1914.) I: 51 (1.II, Ch.1)

²³ A Calderon *Historyjára* való utalás („ily komoly munka”) a VIII. könyv első fejezetében (417.) a legnyilvánvalóbb. A krónika és az eposz időkezelésének a regényével való összehasonlításáról szóló áttekintésként lásd WALTER BENJAMIN megvilágosító esszéjét: *The Storyteller. Reflections on the works of Nikolai Leskov. = Illuminations* (szemelvények az *Angelus Novus*ból. Ford. Harry Zohn, Szerk.: Hannah Arendt. Harcourt, New York. 1968. 83–110.), amelyet KARL-HEINTZ STIERLE kiindulópontnak tekint az *Erfahrung und narrative Formban* (vö. *Theorie und Erzählung in der Geschichte* 85.) (ld. a 18. jegyzetet)

²⁴ Vö. IAN WATT: *The Rise of the Novel*. London. 1967, 292.

annak tanulmányozásával, hogy a Fielding által bevezetett narratív modell esetleg visszhangra talált-e a XIX. századi történetírásban. Ellenben jóval világosabb (nemcsak az időfolyam kezelésére korlátozva), hogy mennyiben függ az angol regény – mely a rémregény divatjával szemben keletkezett – a korábbi és a kortárs történetírástól. Az írók, mint Defoe és Fielding a történetírást övező presztízsből a legitimitáció forrását keresték egy olyan irodalmi műfaj számára, amelyet a társadalom kezdetben kevéssé fogadott el. Eszünkbe juthat, hogy Defoe Robinson Crusoe kalandjait tömören, „pusztán tények történeteként” írta le, ahol a fikció nyomát sem találjuk. Még kifinomultabb módon Fielding azt állítja, a pontosság kedvéért kívánta elkerülni a „regény” kifejezést (amely bizonyára alkalmas lett volna a Tom Jones meghatározására) azért, hogy ne essen abba a szégyenbe, amely „minden olyan történelmi író körbeleng, aki anyagát nem feljegyzésekből veszi”. Ellenben a Tom Jones, foglalja össze Fielding, igazán kiérdemli a „történet” (history) elnevezést (amely feltűnik a címben): minden szereplő jól dokumentált, mivel a „természet hatalmas, hiteles doomsday-book-jából” ered.²⁵ Brilláns módon ötvözve a Hódító Vilmos földkönyvére és a „Természet könyvének” hagyományos képére való utalást, Fielding ismét igényt tartott munkájának történelmi valóságára, a levéltári munkához hasonlítva azt. A történészek voltak azok, akik a „nyilvános ügyekkel” foglalkoztak, míg az olyanok, mint ő a „magánélet jeleneteire” korlátozták tevékenységüket.²⁶ Gibbon számára azonban – a túlzó dicséret kontextusa ellenére („az emberi viselkedés eme éles ábrázolása túl fogja élni az Escorialt és az Ausztriai ház udvari és birodalmi sasát”) – a Tom Jones címe ellenére „románc” maradt.²⁷

Ám a regény presztízisének emelkedésével a helyzet megváltozik. Bár továbbra is a történészekhez hasonlítják magukat, a regényírók egyre inkább lerázzák magukról az alsóbbrendűség béklyóját. Balzac megtévesztően szerény kijelentése (valójában büszke kijelentésről van szó) az *Emberi színjáték* bevezetőjében – „La Société française allait être l'historien, je ne devais être que le secrétaire” („A történetíró, gondoltam, a francia Társadalom lesz, nekem csak az a dolgom, hogy az írónoka legyek”) – azonban csak a hamarosan rákövetkező mondatokból nyeri el valódi jelentését: „peut-être pouvais-je arriver à écrire l'histoire oubliée par tant d'historiens, celle des mœurs. Avec beaucoup de patience et de courage, je réaliserais, sur la France au XIX^e siècle, ce livre que nous regrettons tous, que Rome, Athènes, Tyr, Memphis, la Perse, l'Inde ne nous ont malheureusement pas laissé sur leurs civilisations...”. („Talán sikerül megírnom azt a történelmet, amelyről a historikusok általában megfeledkeztek: az erkölcsök történetét. Nagy türelemmel és eltökéltséggel létrehozom a XIX. század Franciaországáról azt a könyvet, amelyet, sajnos Róma, Athén, Türosz, Memphisz, Perzsia és India elmulasztott ránk hagyni

²⁵ Vö. FIELDING: *The History of Tom Jones* I. 516.

²⁶ FIELDING, 417–8.

²⁷ Idézi: LEO BRAUDY: *Narrative Form in History and Fiction*. Princeton UP, Princeton. 1970. 13.

művelődéséről.”)²⁸ Történészeknek szánt grandiózus vállalkozását azzal indítja, hogy kisajátít magának egy kutatási területet, amelyet azok alapján véve érintetlenül hagytak: „j'accorde aux faits constants, quotidiens, secrets ou patentes, aux actes de la vie individuelle, à leurs causes et à leurs principes, autant d'importance que jusqu'alors les historiens ont attaché aux événements de la vie publique des nations” („Ragaszkodom a közönséges, napi tényekhez, amelyek rejtettek vagy nyilvánvalóak a szemünk számára, az egyéni életek eseményeihez, és okaikhoz, illetve elveikhez, ahhoz a jelentőséghez, amelyet a történészek eddig a nemzeti közélet eseményeinek tulajdonítottak”).²⁹

Balzac ezeket a szavakat 1842-ben írta. Úgy tíz évvel korábban Gianbattista Bazzoni hasonló szavakkal fejezte ki ezeket a *Falco della Rupe, o la guerra di Musso* c. művében. „A történelmi regény” írta „egy nagy lencse, amelyet egy ponton ráillesztettek egy olajfestményre”, melyet történészek rajzoltak és fontos kiválóságok népesítenek be. Ezáltal „az, ami alig volt látható, elnyeri természetes méreteit; egy alig kidolgozott vázlat rendszeres és tökéletes tervrajzzá alakul, vagy még inkább festménnyé, amelyen minden tárgy a maga valódi színeiben mutatkozik meg. Többé nem csupán királyok, hercegek és bírák, hanem egyszerű emberek, asszonyok és gyermekek fórumává válik. Családi bűnök és erények a cselekmény részei, és tisztán megmutatkozik a nyilvános intézmények befolyása az élet egyéni szokásaira, szükségleteire és örömeire – ez az, ami végső soron szükséges ahhoz, hogy ábrázoljuk az emberiség egészét.”³⁰

Bazzoni eme reflexióinak kiindulópontja természetesen az *I promessi sposi* volt. De sok időnek kellett eltelnie mielőtt Alessandro Manzoni úgy döntött, publikálja az oldalakat, melyeknek címe: *Del romanzo storico e, in genere, de componimenti misti di storia e d'invenzione*, ahol elemzően tárgyalja az egész kérdést. Egy képzeletbeli párbeszéd egyik résztvevőjének a történelmi regény képét tulajdonította, egy olyan formáét, amely nem csupán más, mint az akkoriban bevett történetírás, de magasabb rendű is annál.

Az ön munkájának célja az volt, hogy új és sajátos formában egy gazdagabb, változatosabb, teljesebb történetet tárjon elém annál, amelyeket a rendszerint egyfajta *antonomasiával* e néven futó munkákban találhatunk. A történet, melyet öntől várunk, nem pusztán politikai és katonai, esetleg valamely másféle különleges eseményről szóló kronologikus beszámoló, hanem az emberi körülmények általánosabb bemutatása, időben és térben természetesen jobban körülhatárolva annál, ahogyan azt a szó általánosabb értelmében vett történelmi munkák feltárták. Valamilyen módon ugyanez a különbség áll fenn

²⁸ Párizs, 1951. 7.

²⁹ Vö. BALZAC, 12–3. Angolból ford.: J-K. O.

³⁰ Az *Il falco della Rupe* harmadik kiadásának (Milánó, 1831.) olasz szövege megtalálható: *Documenti e prefazioni del romanzo italiano dell'Ottocento*. Szerk.: Renato Bertacchini. Róma. 1969. 32.

a földrajzi térkép – amely egyszerűen jelzi egy hatalmas terület hegyvonulatait, folyóit, városait, településeit és nagyobb útjait – és egy topográfiai térkép között, ahol mindezek (és mindaz, ami megmutatható egy korlátozottabb területen) jóval részletesebben jelennek meg, sőt ahol még a kisebb kiemelkedések és kevésbé figyelemre méltó részletek – árkok, csatornák, falvak, különálló házak, ösvények – is világosan jelezve vannak. Szokások, vélemények, akár általánosan elfogadottak, akár bizonyos társadalmi osztályok jellemzői, a közéleti események (amelyeket helyesebben nevezünk történelminek) egyéni következményei, vagy a törvényeké vagy a hatalom akarataé, akárhogyan fejeződnek ki – röviden mindaz, amit egy adott időben az egész adott társadalom mindenféle életmódra és ezek interakciójára a legjellemzőbbnek tart – ez az, ami után kutatott...

A képzelt beszélő számára az egyéni képzelőerő elemeinek jelenléte ebben a programban önellentmondás. Az, hogy Manzoni hogyan reagálna a történelmi regényre vonatkozó ilyen vagy olyan kifogásra, itt nem lényeges. Ehelyett érdemes megjegyeznünk, hogy ő végül szembeállított egy „lehetséges” történetet a történelmi regénnyel, jóllehet hasonló gondolatok már megfogalmazódtak sok „ilyen típusú jó történetben, amelynek célja nem annyira a politikai folyamatok, hanem az életmód akárhány nézőpontból való feltárása egy adott időszak társadalmában”. Homályos szavak, melyek azonnal utat adtak a majdnem elleplezett felismerésnek, hogy a történelem (history) „továbbra sem éri el célját, továbbra sem aknázza ki tárgyából azt, ami fontos, amit egy átfogóbb és filozofikusabb perspektívából nézve és kutatva felkínál...” Ennélfogva a jövő történészeihez szóló intése: „Átkutatni mindenféle dokumentumot. Még azon szerzők írásait is tekintsd dokumentumnak, akik soha, még legvadabb képzelgéseikben sem gondolták volna, hogy a történelem igazolására írnak.”³¹

Amikor Balzac megvédte az egyes ember magánéletének fontosságát, szembeállítva azt a nemzetek nyilvános életével, a *Le Lys dans la vallée*-ra gondolt: „La bataille inconnue qui se livre dans une vallée de l’Indre entre *Madame de Mortsau* et la passion est peut-être aussi grande que la plus illustre des batailles connues” („A *Madame de Mortsau* és a szenvedély között az Indra völgyében kibontakozó előttünk ismeretlen csata talán éppoly nagy volt, mint a híres csaták bármelyike”)³². És amikor Manzoni képzelt beszélője „a közéleti események (amelyeket helyesebben nevezünk történelminek), vagy a törvények vagy a hatalom akaratainak egyéni következményeiről, akárhogyan is fejeződnek ki” szólott, ő természetesen az *I promessi sposira* utalt. De egy mindkettejük által megformált általános karakter szempontjából lehetetlen (utólag okoskodva) nem észrevenni az utóbbi évtized történelmi kutatása legfigyelemreméltóbb sajátosságainak megelőlegezését: a kizárólag

³¹ Vö. ALESSANDRO MANZONI: *Opere*. Szerk.: Riccardo Bacchelli. Milánó. 1953. 1056., 1068–9.

³² Vö. BALZAC: *La Comédie Humaine* I. 13.:

politikai és katonai eseményekre szorítókozó történetírással szembeni vitától, az egyének és társadalmi csoportok mentalitásának történetére vonatkozó igényig, sőt (Manzoni esetében) a mikrotörténet és az új dokumentumforrások rendszeres használatának elméletéig. Ahogyan már mondtuk, ez egy utólagos bölcsességgel végrehajtott újraolvasás következménye, nevezetesen egy anakronisztikus, még ha következményeiben nem is teljesen önkényes újraolvasásé. Egy századnak kellett eltelnie addig, hogy a történészek elkezdjenek a XIX. század nagy regényíróinak – Balzactól Manzoniig, Stendháltól Tolsztojig – kihívásával foglalkozni, amikor is a hagyományosnál jóval szövevényesebb és komplexebb magyarázó modellek segítségével addig elhanyagolt kutatási területekkel találták szemben magukat. A történészek növekvő érdeklődése olyan témák, és részben a bemutatás olyan formái iránt, melyeket valaha a regényírók számára tartottak fent, tehát a helytelenül a „történeti elbeszélés újjászületése”-ként definiált jelenség, nem más, mint a valóságról szóló tudás terepében zajló hosszadalmas konfliktus egy újabb fejezete. Ma az inga Fielding korához képest az ellenkező irányba leng ki.

Nem is olyan régen a történészek túlnyomó többsége még teljesen világos összeférhetetlenséget érzett a történetírás (amelyet tendenciózusan a társadalomtudományok közé soroltak) tudományos jellege és irodalmi dimenzióinak felismerése között. Manapság, éppen ellenkezőleg, ezt a felismerést gyakorta akár az antropológiai és szociológiai munkákra is kiterjesztik, és ez még csak nem is jelent negatív ítéletet a megfogalmazó személy részéről. Mindazonáltal általában nem a fikciós elbeszélésekben fellelhető kognitív magra hívják fel a figyelmet, amely a regényekben található, hanem inkább a tudományos igényvel bíró elbeszélésekben nyomon követhető fabulációs magot hangsúlyozzák – kezdve a történetírói elbeszélésekkel. Hogy rövidre fogjam, a két elbeszélési mód közötti összefüggés a művészet síkján, nem pedig a tudomány szintjén keresendő. Hayden White például Michelet, Ranke, Tocqueville és Burckhardt munkáit mint a „történeti képzelet” példáit vizsgálta.³³ És François Hartog (White-tól függetlenül, inspirációját inkább Michel de Certeau-tól nyerve) Hérodotosz szkítákról szóló negyedik könyvét egy önmegfeleltető (auto-sufficient) diskurzusként, egy képzeletbeli világ önálló leírásaként értelmezi. Mindkét elemzés kizárja a történeti elbeszélésekből az „igazságra” irányuló igényt. Igaz, Hartog elvileg nem utasítja el annak létjogosultságát, hogy összehasonlítsuk Hérodotosz leírásait és mondjuk a Fekete-tengertől északra fekvő területek régészeti feltárásainak vagy az oszétoknak, a szkíták kései leszármazottainak folklórára vonatkozó kutatásoknak az eredményeit. De éppen Hérodotosz összevetése az oszétokról szóló, a XIX. század vége felé, orosz néprajztudósok által összeállított dokumentációval vezethet el valakit ahhoz a meggyőződéshez, hogy a görög történész alapvető dolgokat „tompított, és értett félre” a szkíta jöven-

³³ HAYDEN WHITE: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Johns Hopkins UP, Baltimore. 1973.

dölés „alteritása” tekintetében.³⁴ Hogyan juthatnánk más következtetésre, mint arra, hogy egy *Essai sur la représentation de l'autre* (ugyanis, tegyük hozzá, ez Hartog könyvének alcíme) Hérodotosz szövegének és más típusú dokumentumok kevésbé epizodikus összehasonlítását kellene, hogy tartalmazza? Hasonlóan, White azt mondja, ő saját kutatásait a XIX. század „realista” történetírásában (Michelet, Ranke, Tocqueville és mások) megmutató „artistikus” elemekre kívánta korlátozni, olyan realizmus-fogalmat alkalmazva, amelyet explicite Auerbach (*Mimesis*) és Gombrich (*Art and Illusion*) műveiből következtetett ki.³⁵ Ez a két nagyszerű munka, különbözőségük ellenére, amelyet White olyan jogosan hangsúlyoz, mégis azon a meggyőződésen alapul, hogy eldönthető – a történelmi valóságon vagy a természetben megfigyelt valóságon alapuló kontroll felállításával – az, hogy egy regény vagy festmény a reprezentáció szempontjából jobban vagy kevésbé helytálló, mint egy másik regény vagy festmény. Annak nagymértékben relativisztikus elutasítása, hogy erre a területre tévedjen, teszi White „realizmus” kategóriáját kiüresedett formulává.³⁶ A történetírói narrációban rejlő igazság-igénynek az igazolása, olyan konkrét (forrásokhoz és kutatási technikákhoz kapcsolódó) problémák megvitatását kellene, hogy magával vonja, amelyekkel az egyes történészek szembesülnek munkájuk során. Ha, ahogyan White, nem vesszük figyelembe ezeket az elemeket, a történetírás egy tisztán és egyszerűen ideologikus dokumentum formáját ölti.

Ez az a kritika, amellyel Arnaldo Momigliano White legújabb állásfoglalásait illette, bár, a különbségeket tekintetbe véve, akár Hartogra is kiterjeszthetnénk. Momigliano polemikus módon néhány alapvető igazságra hívta fel a figyelmet: egyfelől arra, hogy a történész megtalált vagy még megtalálendő forrásokkal dolgozik; másfelől arra, hogy az ideológia ugyan közreműködik a kutatások elindításában, de a későbbiekben távol kell tartani tőle.³⁷ Ám ez az állásfoglalás túlságosan is egyszerűsíti a problémát. Maga Momigliano mindenkinél jobban megmutatta, hogy azok a faktorok, melyek a „valóság elvének” alapját képezik, az ideológia és a filológiai ellenőrzés egybefonódásából, valamint a jelennek a múlt problémáiba való kivetítéséből származnak. Ebből adódóan a történetírói munka minden mozzanatában kölcsönösen meghatározzák egymást – a kutatás tárgyának beazonosításától a bizonyítási kritériumokig, sőt egészen az irodalmi ábrázolásig. Végső soron természetlen, ha egy ilyen összetett viszonyt egyoldalúan olyan tevékenységgé redukálunk (ezt javasolja White és Hartog), amely per definitionem mentes a történeti

³⁴ FRANÇOIS HARTOG: *Le miroir d'Hérodote*. Párizs. 1980. 23., 141–2.

³⁵ Vö. WHITE: *Metahistory* 3. (jegyzetek)

³⁶ Vö. WHITE: *Metahistory* 423–33. A Gombrichra, illetve a „realizmus” fogalmára való utalás röviden a *La questione della narrazione* című esszé elején (33. 1. jegyzet) is visszatér, de akkor egy másik irányban indul el.

³⁷ Vö. ARNALDO MOMIGLIANO: *L'histoire dans l'âge des idéologies*. = *Le Débat* 23, 1983. 129–146.; MOMIGLIANO: *Biblical Studies and Classical Studies. Simple Reflections upon Historical Method*. = *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Scuola Normale Superiore, Pisa*. 1981. III. szekció, XI., 25–32.

képzelet konfliktusaitól. Éppen azoknak az ellentéteknek köszönhető, amelyeket a „valóság” (vagy hívjuk, ahogy tetszik) elve hozott magával, hogy a történészek Hérodotosztól kezdve – dacára mindennek, ami a „másik” általános kisajátítására vonatkozik – terveiket olykor megszelídített formába öntötték, néha alaposan módosítva azokat a kognitív sémákat, amelyek kiindulási pontjaikként szolgáltak. A „reprezentáció patológiája”, hogy Gombrich szavait használjuk, nem meríti ki ez utóbbi lehetőségeit. Ha nem tudta volna kiegészíteni a külvilágból származó (oly gyakran kellemetlen) jelzéseket képzeleteivel, reményeivel és ideológiáival, a *Homo sapiens* faj régen elpusztult volna. Azon intellektuális eszközök közé, amelyek képessé tették az embereket arra, hogy alkalmazkodjanak természetes és társadalmi környezetükhöz, oda kell sorolnunk a történetírást is.

III.

Manapság, a bármilyen történetírói munkában – akármennyire különbözzön is az a másiktól – megtalálható narratív dimenzió hangsúlyozása, ahogyan láttuk, relativista állásponttal jár együtt, amely *de facto* megszüntet minden különbséget fikció és történelem között. Ezekkel a tendenciákkal szemben hangsúlyoznunk kell, hogy a narratív dimenzió fokozódó tudata nem a történetírás kognitív lehetőségeinek hígulását, hanem ellenkezőleg, felerősödését vonja magával. Sőt, éppen ez az a pont, ahonnan a történetírói nyelv radikális kritikája, amelynek most még csak a nyomait látjuk, el kell, hogy induljon.

Momigliánónak köszönhetően tudjuk, milyen meghatározó módon játszottak közre az antikvárius kutatások a modern történetírás születésében.³⁸ De az az ember, akit Momigliano valóban az antikvárius kutatások és a filozofikus történetírás közötti fúzió szimbólumának tart, Edward Gibbon (a *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* 31. fejezetében, amely Nagy-Britannia VI. század első felére jellemző helyzetéről szól, egy önkritikus lábjegyzetben) felfedte, hogy a narratív stratégiák mennyire meghatározták a kutatási eredmények bemutatását. „Tartoztam azzal magamnak és a történelmi valóságnak,” – írta Gibbon – „hogy ki mondjam, ezen fejezet néhány *mozzanata* pusztán feltevésen és analógián alapul. Nyelvünk makacssága időnként arra készítetett, hogy *feltételes* módról *kijelentő* módra térjek át.”³⁹ Manzoni a maga részéről a *Dal romanzo storico e, in genere, de' componimenti misti di storia e d'invenzione* egy helyén rámutatott egy másik megoldásra. A föld-

³⁸ Vö. MOMIGLIANO: *Ancient History and the Antiquarian*. = *Journal of the Wartburg and Courtauld Institutes* XIII., 1950. 285.

³⁹ EDWARD GIBBON: *Storia della decadenza e caduta dell'impero romano*. Ford.: G. Frizzi, a bevezetést írta *Arnaldo Momigliano*. II, Torino, 1967. 1166., 4. jegyzet. Meg kell jegyeznünk, hogy E. Pais fordításából (Torino, 1926. II, 1, 230., 178. jegyzet) kihagyja a második mondatot. Ugyanakkor Braudy, jóllehet más kontextusban, kiemelte ezen állítás fontosságát (216.). (ld. a 25. jegyzetet)

rajzi, illetve a topográfiai térképnek mint a történetírás és a történelmi regény (melyet ő a történetírás „új és különleges formájaként” értelmez, amely „gazdagabb, változatosabb és teljesebb”) képeinek összehasonlítása során Manzoni még bonyolultabbá tette a metaforát azáltal, hogy világos megkülönböztetéseket tett a térképen belüli biztos és feltételezett részek között. A javaslat lényegét tekintve nem volt új: hasonló eljárások már régóta gyakorlatban voltak a filológusok és régiséggyűjtők között, de ezek kiterjesztéséről a történelmi elbeszélés birodalmára szinte egyáltalán nem vettek tudomást, ahogyan azt a Gibbontól idézett szakasz mutatja.

Manzoni így írt:

Talán helyénvaló megjegyeznünk, hogy a történelem(tudomány) olykor szintén a valószínűt használja, és ezt ártalmatlanul meg is teheti, ha megfelelően alkalmazza, és olyanként mutatja meg, amilyen, ezáltal megkülönbözteti a valóditól... Jellemző az ember szegényes helyzetére, hogy még a maga legszűkebb világában is csak arról tudhat valamit, ami volt; az pedig nemes-ségére és erejére világít rá, hogy képes megsejteni valamit azon túl is, amit valójában tudhat. Amikor a történelem(tudomány) a valószínűhöz fordul, semmi más nem tesz, mint hogy ezt a folyamatot támogatja és elősegíti. Pillanatnyilag felhagy az elbeszéléssel, és helyette induktív érvelést használ, ugyanis a hétköznapi narráció ehhez nem a legmegfelelőbb eszköz, és egy másik helyzethez igazodva, új javaslatot fogad el. Valójában csupán arra van szükség a tényleges és valószínű közötti viszony tisztázásához, hogy e kettő világosan különüljön el. A történelemtudomány majdnem úgy tesz, mint mikor valaki megrajzolja egy város térképét és eltérő színnel jelöli a jövő számára tervezett utcákat, tereket, épületeket, és (miközben megkülönbözteti a lehetségest a valóditól) bepillantást nyújt az egész logikájába. Én úgy mondanám, a történelemtudomány ezekben a pillanatokban elhagyja a narratívát, de pusztán annak érdekében, hogy egy jobb narratívát hozzon létre. A történelemtudomány célja megmutatni a valóságot úgy a sejtésekben, mint az elbeszélésben; ebben áll egysége.⁴⁰

A gibboni eljárás, a betöltött (és rögtön azután leleplezett) *lyukak* egységbe rendezése olyan, mintha a restaurálás során erősen átfestenenék a képet: a történetírói sejtések Manzoni által javasolt szisztematikus jelzése inkább egy olyan restaurálásra emlékeztet, melyben a *hiányokat* finom vonalakkal jelzik. Ez a megoldás minden értelemben megelőzte korát: Manzoni szavai visszhang nélkül maradtak. Még az *Immaginazione, aneddotica e storiografia* c. munkában sem bukkanhatunk a nyomára, amelyben Benedetto Croce nagy tudással fejtegeti a „kombinatorikus képzelet” által diktált csalóka narratív integráció néhány példáját.⁴¹ Croce tovább-

⁴⁰ Vö. MANZONI: *Opere* 1066–7. Az angol fordítás Berman némileg helyesbített változata (74–5.).

⁴¹ Vö. BENEDETTO CROCE: *La storia come pensiero e come azione*, Bari. 1938. 122–8. Ennek nyomait már megtalálhatjuk a *La storia ridotta sotto il concetto generale dell'arte*-ban (39–40.) is.

bá nagyban korlátozta saját megfigyeléseinek súlyát, amikor kizárólag az anekdotikus irodalomra vonatkoztatta azokat (amelyről azt gondolta, sorosan összefonódik a történelmi regénnyel): az ő szemszögéből a történetírás, a kifejezés pontos és legmagasabb értelmében, mentes e műfaj kockázataitól. De láthattuk, egy olyan történész, mint Gibbon nem osztotta álláspontját.

Arsenio Frugoni volt az, aki jóval radikálisabban értelmezte Croce művét.⁴² *Arnaldo da Brescia nelle fonti del secolo XII* c. munkájában hevesen érvel a „filológiai-kombinatorikus módszer” ellen, vagy másképpen szólva a tudósok makacs és őszinte hite ellen, amelyet a múltbéli feljegyzések gondviselészerű összeegyeztethetőségébe vetnek. Ez a hit mesterséges és megbízhatatlan képet alakított ki Arnaldóról, amelyet Frugoni feloldott azáltal, hogy minden forrást autonóm entitásként olvasott a maga megismételhetetlen kivételességében, elválasztva más források háttérvilágításától. Szent Bernát, Frisingai Ottó, Reichersbergi Gerhoh és mások írásaiból Bresciai Arnold eltérő nézőpontokból gyűjtött, különböző portréi bukkannak elő. De Frugoni „helyreállító” munkáját végigkísérte az a törekvés, hogy amennyire lehet, rekonstruálja az „igazi” Arnold személyiségét: „portrénk úgy állt elő, mint a régi szobrászat töredékei (vagy áltatom magam?), melyeket azonban élet-erős, sokatmondó simításokkal dolgoztam fel, megszabadítva őket a későbbi hozzátoldások hamisságától”.⁴³

Az *Arnaldo Bresciáról*, mely 1954-ben jelent meg, csak a szakértők vitatkoztak. De nyilvánvaló, hogy a munka nemcsak a XIII. század eretnekségének és vallási mozgalmainak tanulmányozói számára készült. Ma, harminc évvel később az *Arnaldot* valaminek az előfutáraként olvashatjuk, amelyet azonban vélhetően gyengít az a bizonyos szégyenlősség, amellyel végigviszi kezdeti, kritikai tervezetét. Visszatekintve világosnak látszik, hogy célpontja nemcsak a filológiai-kombinatorikus módszer volt, hanem a hagyományos történelmi narratíva is, amely oly gyakran fordul a dokumentációban mutatkozó *hiányok* (egy határozószóval, elöljárószóval, melléknévvel vagy egy feltételes mód helyett kijelentő módban használt igével történő) megszüntetéséhez annak érdekében, hogy a torzókat teljes szobrokká alakítsa.

Egy élesszemű kritikus, mint Zerbi aggódva mutatott rá a Frugoni könyvében megmutatkozó, „történetírói agnoszticizmus” felé mutató tendenciára, s elmarasztalóan hasonlítja azt „a valódi történelmi mentalitás törekvéseihez, amely sértve érzi magát, midőn poron kívül semmit nem talál, még ha az a por aranyból van

⁴² Vö. ZERBI: A proposito di tre recenti libri di storia. Riflessioni sopra alcuni problemi di metodo. = *Aevum* XXXI., 1957. 524., 17. jegyzet, melyben Frugoni Croce írásaival szembeni adósságát óvatosan, kérdő módban fejezi ki (köszönöm Giovanni Kralnak, hogy egy, a Bolognai Egyetemen vezetett szeminárium során felhívta erre a figyelmemet).

⁴³ Vö. ARSENIO FRUGONI: *Arnaldo da Brescia nelle fonti del secolo XII*. Róma. 1954. IX.

is”.⁴⁴ Aggodalma nem alaptalan: az elbeszélő jellegű források túlértékelése, melyre Frugoni könyvében olyan jól rámutatott (ahogyan, bár teljesen más kulturális feltevések mellett még erősebben ez a helyzet Hartognál), magában hordozza annak a csíráját, hogy a történelem idealisztikusan feloldódik a történetírás történetében. A történeti feljegyzések Frugoni által olyan ravaszul javasolt kritikája elvileg nem hogy nem zárja ki, de meg is könnyíti a különböző dokumentációs szálak integrációját, olyan tudatosan, amely a régi kombinatorikus módszer számára ismeretlen. Még hosszú út áll előttünk ezen az utazáson.

IV.

Mikor megtette azt a javaslatot, hogy a sejtéseket illesszék be, és mint olyat jelezzék a történeti narrációban, Manzoni szükségét érezte, hogy némileg eltorzított módon megerősítse, „a történelem elhagyja a mesei formát, kizárólag annak érdekében, hogy az egyetlen lehetséges módon megközelítse azt, ami egy mese célja.” Manzoni szemében nyilvánvalóan összeférhetetlen volt a sejtés és a történelmi mese, amely utóbbit ő az afirmatív igazság egyfajta ismertetésének tekintett. Ma másfelől igazság és lehetőség összefonódása – ahogyan az ellentmondó kutatási feltevések megvitatásának történeti újrafelidézéssel való váltakozása sem – többé nem hoz minket zavarba. Olvasói érzékenységünk sokat javult Rosztovcev és Bloch, illetve Proust és Musil által. Nemcsak a történeti narráció fogalma alakult át, hanem a narrációé *tout court*. Az elbeszélő személy és a valóság közötti viszony egyre bizonytalanabbnak, egyre problematikusabbnak tűnik. A történészek néha mégis túl nehezen vallják ezt be. És ezen a ponton már jobban értjük, miért definiálta Zemon Davis a Martin Guerre-ről szóló film vágószobáját valódi „történetírói laboratórium”-ként. Annak a jelenetnek a variációi, amelyben Roger Planchon különböző intonációkkal próbálta elmondani a bíró, de Coras ugyanazon sorait, a történeti elbeszélés kijelentő módban szóló hangját (ahogyan Gibbon tette volna) feltételes módba tették át.

A *8 és fél* című film minden nézője (történészek és mások) keresztülment ehhez némiképp hasonló tapasztalaton, amikor is tanúja volt a jelenetnek, amelyben különböző színésznőjelöltek követik egymást egy színházi pódiumon, hogy ugyanazt a karaktert megszemélyesítsék, kimerülten vagy ügyetlenül kimondva ugyanazt a megjegyzést a rendező-főszereplő előtt. Fellini filmjében a karakter szét-valósítását (dis-realization) az a tény is hangsúlyozza, hogy a néző már megfigyelte annak a „valódi” személynek a tetteit, akit a színésznőjelöltek olyannyira igyekeztek megszemélyesíteni – egy „valódi” személyét, aki természetesen egy mozi-karakter. Ez az örvénylő tükör-játék egy sokat emlegetett tényre emlékeztet minket: a való-

⁴⁴ Vö. ZERBI, 504.

ság és fikció, igazság és lehetőség közötti kapcsolat e század művészeti törekvéseinek középpontjában áll. Natalie Zemon Davis így emlékeztetett minket azokra a gyümölcsökre, melyeket a történelmi munkálatok teremhetnek.

Az olyan kifejezések, mint „fikció” és „lehetőség” nem kell, hogy csalódást keltsenek. A bizonyítás kérdése még inkább a történelmi kutatás középpontjában marad, de státusza elkerülhetetlenül megváltozik, mihelyest a múltra vonatkozó különféle témák konfliktusba kerülnek egy olyan dokumentációs háttér segítségével, amely maga is sokféle.⁴⁵ Natalie Zemon Davis arra irányuló kísérlete, hogy olyan levéltári dokumentációval kerülje meg a *hiányokat*, amely térben és időben érintkezik azzal, ami elveszett, vagy soha nem is jött létre, csak az egyik lehetséges megoldás.

Az egyértelműen kizárandó megoldások között van az alkotó fantázia. Amellett, hogy ellentmond mindennek, amiről eddig beszéltünk, önmagában véve abszurd lenne. Többek között ugyanis a XIX. század legünnepeltebb regényíróinak némelyike megvetéssel beszélt arról, ha valaki a kitalációhoz folyamodik, ironikusan maguknak a történészeknek tulajdonítva azt. „Cette invention est ce qu'il y a de lus facile et de lus vulgaire dans le travail de l'esprit, ce qui exige le moins de réflexion, et meme le moins d'imagination.” írta Manzoni M. *Chauvetnek írott levelében*, a költészet számára fenntartva a szenvedélyek világának tanulmányozását, amely megtagadta a történelemtől – az igazi történelemtől, amely „szerencsére” hozzá van szokva a feltevésekhez, ahogyan azt az *I promessi sposi*ből vett híres kijelentés állítja.⁴⁶ „Gyakran furcsállom, hogy miért kell olyan unalmasnak lennie (a történelemnek)”, állapítja meg Jane Austen egyik szereplője, „amikor nagyrészt nem lehet más, mint kitalálás”.⁴⁷ „Mindkét író (a regényíró és a történész) célja, hogy reprezentálja és illusztrálja a múltat, az emberek tetteit”, írta Henry James a század későbbi szakaszában, „és az egyetlen különbség, amit látok, annak arányában, hogy mennyire sikeres, a regényíró becsületére szolgáljon, abban áll, hogy számára nehezebb a bizonyítékok gyűjtése, amely oly messze áll a tiszta irodalmiságtól.”⁴⁸ És tovább is mehetnének ezen a csapáson.

Viszont a száz vagy csak ötven évvel azelőtti regényírók számára a történetírás presztízse a róla kialakult abszolút igazság képén alapult, amelyben annak a bizonyos sejtéshez való folyamodásnak a legcsekélyebb hely sem jutott. A „közélet

⁴⁵ Erre a partikuláris problémára tekintettel a művészet történetére, történik utalás A Pinellivel folytatott vitámban: *Quaderni storici* 50., 1982. 682.

⁴⁶ Vö. MANZONI: *La „Lettre à M. Chauvet”*. Szerk.: Natalino Sapegno. Róma. 1947. 59–60.: „Ez a szellem munkájának legkönnyebb és legbanálisabb ténykedése, mivel kevés reflexiót és még kevesebb képzelőerőt kíván”; MANZONI: *I promessi sposi*. XIII. fejelet.

⁴⁷ EDWARD H. CARR kezdő mottóként alkalmazza a Jane Austentől (a *Northanger Abbey*ből) vett idézetet: *What is History?* London. 1961.

⁴⁸ Vö. JAMES: *The Art of Fiction*. = *Critical Theory Since Plato*. Szerk.: Hazard Adams. Harcourt, New York. 1971. 662. Ez reprint kiadása az esszé 1888-as verziójának, amely felváltotta a *Longman's Magazine*-ben 1884-ben publikált eredetét.

ügyeivel" foglalkozó történészeket azokkal hasonlítja össze, akik mint ő „a magánélet színterére” korlátozták tevékenységüket, s ezzel Fielding akaratlanul is az előbbiekek nagyobb hitelességére mutat rá, amely „nyilvános feljegyzéseken” alapul, „sok szerző egyidejű tanúvallomásával”: más szóval levéltári és elbeszélő források egyező tanúvallomásával.⁴⁹ Mostanra a történészek és regényírók közötti ellentét távolinak tűnik. Ma a történészek igénylik a jogot, hogy ne csak Traianus, Antonius Pius, Nero vagy Caligula (Fielding által alkalmazott példák) tetteivel foglalkozzanak, hanem az Arnaud du Tilh, alias Pansette, Martin Guerre és a felesége magánéletéből vett jelenetekkel is. Tudás és képzelet, bizonyítékok és lehetőségek egyes kombinálásával Natalie Zemon Davis megmutatta, hogy a hozzájuk hasonló férfiak és nők történelmét is meg lehet írni.

(Carlo Ginzburg: *Proofs and Possibilities: In the Margins of Natalie Zemon Davis' The Return of Martin Guerre*. = *Yearbook of Comparative and General Literature*, 1988. /37n/ 114–127.)

Fordította: Jászberényi-Kamrás Orsolya

⁴⁹ Vö. FIELDING, 418.

A női becsület és a gyermeknemzés társadalmi ellenőrzése Piemontban a XVII. és a XVIII. század között

A téma, amelyet tárgyalni szándékozunk, a nemek közötti kapcsolatok, azok jellegzetességei és módosulásai az ancien régime társadalmában.* Pontosabban, arra törekszünk, hogy megvizsgáljuk a női becsület – amely a férfi és nő közötti szexuális kapcsolatban cseretárgyként jelent meg – természetét. Az az érdeklődés, amit különböző csoportok és egyének mutattak a női becsület helyzete iránt, arra készítetett minket, hogy feltárjuk a becsület társadalmi ellenőrzése és a szexualitás, valamint a nő reprodukciós képességének ellenőrzése közötti kapcsolatokat. A forrást, amelyet felhasználtunk, főként a XVII. század kezdete és a XVIII. század második fele közötti időszakban az egyházi bíróságok előtt lezajlott házassági peres ügyek jelentették, különösképpen a be nem tartott házassági ígéretekre vonatkozó esetek.¹ Ez a fajta, főként a házasságot megelőző és a házasságon kívüli helyzeteket érintő dokumentáció, lehetővé tette számunkra, hogy ellenőrizzük a házasságon kívüli kapcsolatokkal és anyasággal szembeni társadalmi és intézményes magatartást.

Elemzésünk első részében lényegében annak a megállapodásnak² a természetét vizsgáljuk, amely a férfi és a nő között jön létre a szerelmi kapcsolat és szexuális érintkezés kezdetén. Az ezt követő részekben az volt a szándékunk, hogy ezt a kapcsolatmodellt bonyolultabbá tegyük, az egyes eseteket azzal a társadalmi hálóval összefüggésben elemezve, amelybe illeszkedik. A kutatás e formája lehetővé teszi, hogy az utolsó fejezetben egy hipotézist állítsunk fel azoknak a komoly változásoknak az értelmezésére vonatkozóan, melyek a XVIII. század második felének kezdetétől a nemek közötti kapcsolatokat jellemzik és különösen nyilván-

* Az itt ismertetett kutatás és a cikk kidolgozása közös munka eredménye. Az anyag megszerkesztése, ami az 1. és 2. fejezetet illeti, Simona Cerutti érdeme, ami a 3. és 4. fejezetet, Sandra Cavallóé.

¹ Elsősorban a Torinói Érseki Hivatal Levéltárában őrzött *Házassági peres ügyek* anyagát használtuk. Az összegyűjtött iratokból, melyek az 1570-től 1772-ig tartó periódusra és a torinói egyházmegegyre vonatkoznak, alaposan megvizsgáltuk az ebben az időszakban előforduló 600-nál is több eljárás anyagát. Ezenkívül kicéduláztuk a Torinói Állami Levéltárban (I. részleg) a *Bűntügyi anyagokra* vonatkozó készletet különös tekintettel a családi jellegű vitákra. Köszönetet mondunk Marisa Bonának és Monica Pratellinek, akik rendelkezésünkre bocsátották a szakdolgozatukhoz kapcsolódó iratokat.

² A személyek közötti kapcsolatok egyezményes természetéről alapvető adalékul szolgál F. BARTH: vö. különösen *Royal Anthropological Institute, Occasional Paper*, 23. sz., Glasgow. 1966. Fontos útmutatások származnak a Palo Alto pszichoanalitikus iskolától is. vö. P. WATZLAWICK, J. H. BEAVIN, D. D. JACKSON: *Pragmatica della comunicazione umana*. Róma. 1971.

valóan jelennek meg abban a másfajta hozzáállásban, amelyet a leányanyasággal és a szerelemgyermekkel szemben tanúsítanak.

1. A házassági peres ügyekbe keveredett párok a hivatal bírója előtt, vagy pedig saját kezdeményezésére, avagy a rendkívüli helyzetek jelzésére hivatott helyi egyházi hatóság feljelentése nyomán eljáró püspöki helynök előtt jelennek meg. A felhozott indokok lényegében az elvást – amelynek törvényességi feltétele az Egyház jóváhagyása – magával hozó állandósult házastársi vitákra, vagy pedig még gyakrabban, a házassági ígéret elmulasztására vonatkoznak. Elemzésünkben a második vitatípust részesítettük előnyben, amely, mivel a férfi–nő kapcsolatot minősítő szakaszra, azaz annak kezdetére összpontosul, véleményünk szerint, minden egyéb vitánál jobban alkalmas arra, hogy nyomon kövessük a nemek közötti tranzakciók mechanizmusát.

Az ígéret intézményét, amelyet a tridenti zsinatig az új család alapítása és a párválasztás meghatározó pillanataként egyhangúlag elismertek és működtettek³, az új rendelkezés⁴ mellékes szertartássá tette, amely megelőzheti ugyan a plébános által celebrált „in facie S.M. Ecclesiae”-szertartást, de fontosságában annak alárendelődik; így az Egyház csakis a házasságkötésnek tulajdonítja a szexuális érintkezést és az együttélést törvényesítő hatalmat. Mindazonáltal az ígéreteknek vagy az esküvőnek még sokáig jelentőséget tulajdonítottak, és a szokások a XVII. század folyamán végig arról árulkodnak, hogy az ígéretet majdnem mindig „testi egyesülés” – esetleg még együttélés is – követi, gyakran szolgálva indokul a terhességre; tehát, még ha tudomásul veszik is az Egyház részéről megjelenő igényt az egybekelés formalizálására, az ígéret módosított formában megtartja a szerelmespárt a közösség szemében legitimáló társadalmi hatásait.⁵ A XVIII. század viszont

³ Ehhez kapcsolódóan vö. A ESMEIN: *Le mariage en droit canonique* I. Párizs. 1891. és LE BRAS: *La doctrine du mariage chez les théologiens et les canonistes depuis l'an mille* in: *Dictionnaire de théologie catholique*. Párizs. 1927. Néhány érdekes megállapítás található J. GAUDEMONT-nál: *Législation canonique et attitudes séculières à l'égard du lien matrimonial au seizième siècle* in: „Dix-septième siècle” 1974. 102–103., Olaszországot illetően különösen vö. A. C. JEMOLO: *Il matrimonio nel diritto canonico*. Milánó. 1941.; P. RASI: *Consensus facit nuptias*. Milánó. 1946.; A. MARONGIU: *La conclusione non formale del matrimonio nella novellistica e nella dottrina canonistica pre-tridentina*. = *Studi Giuridici in onore di F. Vassalli*, II. Torino. 1960. Ebben a témában bővelkedik a népi irodalom is vö. például A. VAN GENNEP: *Manuel du folklore français contemporain*. I. köt., I. 1938–58; A. DE GUBERNATIS: *Storia comparata degli usi nuziali in Italia e presso di altri popoli indo-europei*. Milánó. 1869.; E. MILANI: *Usi nuziali piemontesi. Il contratto di matrimonio nelle Langhe*. = A. S. T. P. 1907., XXII.

⁴ SACRO CONCILIO TRIDENTINO, SESSIO XXIV, *Doctrina de Sacramento Matrimonii*, különösen a *Decretum de Riformatione Matrimonii*, első fejezet.

⁵ A közösség kifejezéssel egy olyan általános entitásra hivatkozunk, amely területi egységként határozható meg, erős szociális és rokonsági kötelékek olyan középpontjaként, melyet identitás- és összetartoztatás jellemez (vö. főleg R. REDFIELD: *La piccola comunità. La società e la cultura contadina*. Torino, 1976.; R. FRANKENBERG: *Communities in Britain*. London. 1966.) Ez a túl elvont, ám munkánk kezdeti fázisainak magyarázatainál szükséges jelentés a későbbiekben differenciáló elemek segítségével részleges pontosításra szorul majd. Egy a közösség meghatározásáról szóló eszmecsere található A. MACFARLANE-nél: *History, anthropology and the study of Communities*. = *Social History*, 1977. május.

súlyosabban magán hordozza az ellenreformáció hatásának jegyeit, és a szexuális kapcsolat csak nagyon ritkán társul házassági ígérettel, amely azonban megőrzi egy személlyel vagy egy csoporttal szembeni társadalmilag elismert és teljesítendő kötelesség-jellegét.⁶ Az ígéret tehát a nemek közötti érintkezés és a házassági döntések fölötti ellenőrzés egyik formájaként jelenik meg. Az Egyház azon kinyilatkoztatott szándéka, hogy rendet teremtsen az ellenőrizetlen helyzetek tömkelegében, e megállapítások fényében a régi renddel szembehelyezkedő és azt helyettesítő kísérletként értelmezhető, és az ellenállások, amelyekbe az új rendelkezés ütközik, nem a tehetetlenség, hanem egy sajátos társadalmi szervezés- és ellenőrzésrendszert védő magatartás eredményei.⁷

Maguk az események, amelyeket a szereplők és a tanúk a házassági peres eljárás során leírnak, miközben végigkísérik a megismerkedés és udvarlás, a bírósági eljáráshoz vezető konfliktusok és szakítás különböző pillanatait, megvilágítják, hogy mindennapi döntéseikben az emberek miként hivatkoznak egy norma- és értékkódexre, amelyben ők maguk ismernek önmagukra, és amelyen keresztül a közösség szabályozza tagjainak magatartását. A tanúskodások hozzájárulnak egy olyan társadalmi ellenőrzési rendszer körvonalazásához, mely a házassági javak elrendezésének, és még általánosabban, a nemek közötti kapcsolatoknak a szabályozására irányul.

Maguk a vallomások nevezik meg azon főbb csatornák egyikét, melyeken keresztül társadalmilag kifejeződik az ítélet arról, hogy mennyire felel meg a viselkedés a közös elvárásoknak: ez pedig a becsület vagy becstelenség híre. Ugyanis szinte állandóan a becsületre hivatkoznak: a tanúk gyakran folyamodnak ehhez, e minőség szerint határozván meg önmagukat, azzal a céllal, hogy garanciával szolgáljanak szándékaik becsületességét illetően, ugyanakkor megszabják a kialakítható kapcsolat jellegét: tehát saját maguk és mások viselkedését a tiszteletreméltóság szerint értékelik. A becsület tehát ingadozó nagyságú, változásra érzékeny személyes erényként jelenik meg: egy rosszállásra méltó vagy megbecsülendő tett a közösség szemében módosítja a személyről alkotott véleményt, mivelhogy becsületének csökkenését vagy növekedését hozza magával. Azonban a közvélekedést egy örökölt tulajdonság is meghatározza: ez nem személyes sajátosság, hanem a családcsoporté. Ez a család közösségben élvezett társadalmi helyzetének, megbecsültségének, tiszteletének, valamint annak a hatalomnak a függvénye, amelyet a társadalmi kapcsolatok ruházhatnak rá. A család becsülete részben a személyes becsületek összessége, és ilyen értelemben az egyes ember viselkedései befolyásolhatják az egész csoportról alkotott képet; másrésztől azonban a csoport az egyéni cselekvések

⁶ A házassági szokás alakulásáról az egyházi rendelkezéssel való kapcsolatában vö. S. CAVALLO: *Fidanzamenti e divorsi in ancien régime: la Diocesi di Torino*. = *Miscellanea Storica Ligure*. 1978., IX.

⁷ Az ellenreformáció egyházának a közösségi-társadalmi szervezésbe való beavatkozásáról vö. J. BOSSY: *Controriforma e popolo nell'Europa cattolica*. = *Le origini dell'Europa moderna*. M. Rosa gondozásában, Bari. 1977.

megbízható védelmét és fedezetét képviseli.⁸ A becsület foka tehát annak a konszenzusnak lesz jelentős mutatója, amit a közvélemény az egyes viselkedésekről alkot; mindazonáltal ez alapján nem lehetséges osztályozni az elfogadott vagy helytelenített viselkedéseket, mivel a közösségi ítélet úgy tűnik nem igazodik szigorúan a normához való alkalmazkodás vagy az attól való eltérés bináris sémájához, hanem inkább, miként látni fogjuk, kész arra, hogy megkülönböztesse az egyes helyzeteket az őket jellemző sajátos elemek révén.

Azonban azok a történetek, melyek forrásainkul szolgálnak, ezeken az általánosabb szempontokon túl a személyes becsület egy sajátos aspektusára világítanak rá, nevezetesen a szerelmi eseményben rejljőre. A nemek közötti kapcsolaton belül a becsület sajátos konnotációkat nyerve mássá válik a férfi, és mássá a nő számára. Már az első elemzésnél rögtön szembetűnik egy tényező: az a nagy gyakoriság, amellyel előfordul a női elbeszélésben a becsületre való hivatkozás, valamint ennek közvetlen kötődése a szexuális kapcsolathoz. A nő erre hivatkozik legelőször, amikor a férfi szóba hozza testi szerelmet sürgető kérését, ami, a nő szavai szerint, mintha a becsület elleni támadás jellegét venné fel: „Nem akarom elveszíteni a becsületemet”, „Ne vedd el a becsületemet!”. A testi érintkezésre tett javaslat alkalmával, ami rendszerint a bizalmasság időszaka után történik meg, a tévovázások a kifosztottság elszenvedéséttől való félelemként jelennek meg s ennek következményei aggodalmat és bizonytalanságot szülnek: „Mi lesz belőlem, ha megfosztasz a becsületemtől?” A női becsület már ebben a fázisban kvázi anyagi értéként jelölődik, amelyet a férfi elragadhat tőle, de képes vissza is adni azt; a kifejezéseknek, amelyekkel a férfi a nő védekezéseire válaszol, valóban megnyugtató tartalma van, amennyiben előre megjeleníti a becsület helyreállítását:

...miután üdvözölte a nőt és szerelmes szavakat váltottak egymással, megpróbálta megragadni azért, hogy a szóban forgó nőt annak ágyára tegye. De mivel az ellenállt, azt mondogatván, hogy nem akarja, hogy *elvegye tőle* a becsületét, a fent említett Thomaso azt válaszolta, hogy ha *el is venné* a becsületét, azt *vissza is fogja adni* egy neki tett ígérettel. Miként aztán meg is ígérte Isten szent nevére, hogy elveszi őt feleségül, és soha nem vesz el mást, csak

⁸ A leghasznosabb útmutatások az általunk tanulmányozott társadalomban a becsület témájának tárgyalására a mediterrán területfőlről szóló antropológiai irodalomból származnak, különösképp J. PITT-RIVERS munkáiból: vö. a *Honour* szót az *International Encyclopedia of the Social Sciences*ben, New York. 1968; *Il popolo della Sierra*. Torino. 1976.; *The Fate of Sheshem or the Politics of Sex*. Cambridge. 1977.; vö. továbbá J. BLACK MICHAUD: *Cohesive Force. Feud in the Mediterranean and in the Middle-East*. Oxford. 1975.; J. K. CABELL: *Honour, Family and Patronage*. Oxford. 1964.; J. DAVIS: *People of the Mediterranean*. London. 1977.; J. G. PERISTIANY: *Honour and Shame: The Values of Mediterranean Society*. Chicago. 1966.; J. SCHNEIDER: *Of Vigilance and Virgins: Honour, Shame and Access to Resources in Mediterranean Societies*. = *Ethnology* 1971. 10.; P. SCHNEIDER: *Honour and Conflict in a Sicilian Town*. = *Anthropological Quarterly*. 1969. 42.

őt. Amely ígérettel megelégedést szerzett a nőnek és szeretkezett vele egyszer, amely szexuális érintkezést aztán egy ideig még folytatták.⁹

Ugyanezeket a kifejezéseket használta az a nő, aki arra kényszerült, hogy egyházi bírósághoz folyamodjon azért, hogy becsülete számára elégtételt nyerjen: „Allhatatosan kérem ezért, hogy a mondott Francescót ítéljék arra, hogy a nekem tett ígéretének megfelelően vegyen el engem feleségül azért, hogy *visszaadja nekem elragadott becsületemet.*”¹⁰

A házasságra kötelezésnek tehát helyreállító értéke van, és az ígéret arra szolgál, hogy legyőzze a közösüléssel szembeni női ellenállást, főleg, ha azt a férfi becsületre való hivatkozás kíséri: „Becsületes férfi vagyok”, „Állom a szavam.” Ez a folyamat ismétlődik a vizsgált esetek nagy részében: a vállalkozó szellem, ami ott alul feszít, ugyanaz akkor is, amikor a férfi nem hivatkozik a becsületére egyértelműen. A férfiúi szó arra való, hogy lehetővé tegye a szexuális kapcsolat kezdetét, miként az nyilvánvaló Caterina Richiardo di Collegno sok másikhöz hasonlítható történetében:

...a fentnevezett Blasio elkezdett bizalmaskodni a szóban forgó nővel, miként az fiatal emberek és eladó lányok között szokás. És aztán kis idő elteltével a férfi sürgette őt, hogy elégítse ki testileg, mondogatván, hogy ne legyen semmilyen kétsége, valamint hogy összeházasodnak és elveszi feleségül, és hogy nem akar más nőt, csak a szóban forgót, mi több, férfi akar lenni és meg akarja tartani a szavát. *Ily módon, az ilyen ígéretekre, a szóban forgó nő megnyugodott és elégedett volt, hogy testileg kielégítheti őt, miként azt meg is tette.*¹¹

A kifejezések, amelyeket a kapcsolat dinamikájának leírásánál láttunk használni – elveszíteni, elvenni, visszaadni – a női becsület anyagi jellegét emelik ki, és hangsúlyozzák annak átruházhatóságát. Miután a nő elfogadja a közösülésre vonatkozó kérést, saját becsületét a partnerre bízva: míg arra várakozik, hogy visszakapja azt, egy átmeneti¹², becsületes állapotát felfüggesztő helyzetben van, eközben a férfi magának tudja azt a képességet, hogy a nőt becsületes állapotba helyezheti vissza, és éppen ezért dönthet az esemény fölött. Megbízhatósága mindazonáltal, mint látni fogjuk a következőkben, attól a nyomástól függ, amelyet a környezet gyakorolhat rá, éppen a becsületét illetően, valamint azoktól a következményektől, amelyeket a be nem tartott szó a jó hírnév számára jelent. Így tehát a legtágabb társadalmi keret becsületességre ösztönözheti a férfit: a nő – egyedül – nincs abban a helyzetben, hogy igényt támaszthasson arra, hogy egy egy társadalmilag meghatá-

⁹ ARCHIVIO ARCHIVESCOVILE DI TORINO (Torinói Érseki Levéltár) (a továbbiakban A.A.T.) 9/1 3, 1618. Sargato-Boganone ügy.

¹⁰ A.A. T. 9/1 2, 1616. Ollivero-Cravero ügy.

¹¹ A.A. T. 9/1 2, 1616. Richiardo-Bosca ügy.

¹² Az átmeneti állapot meghatározásához vö. főleg V. TURNER: *Simboli e momenti della comunità*. Brescia. 1975. 14., és az azt követő oldalak.

rozott és elfogadott állapotba helyezték vissza. A közösülés pillanatában létrejövő megállapodás egyenlőtlenségében már létrejött egyfajta függőségi viszony: a nő anyagjellegű érték-becsülete felcserélődött a férfiúi szó-becsületre. Ebben a perspektívában a jegyajándékot¹³, azaz azt az ajándékot, amely a menyasszonyoknak jár, a csere egyenlőtlenségét kompenzáló elemként lehet érteni; ez általában nem kölcsönös, hanem a férfi felajánlása, tárgyi értékjellege miatt a férfiúi szót helyettesíti, és amennyiben nyilvános bizonyítéka a kapcsolatnak, azt hihe-tőbbé teszi.

Mindazonáltal a férfira bízott becsület nem egyszerű átruházás tárgya, hanem, a női elvárások szerint, minőségeiben növekedve és értékállóbban kapható vissza: a nő a kapcsolatban a szexualitását zálogosítja el, garanciát nyerve a férfitől, a házassági ígéreten keresztül, egy olyan új körülményre, amely véglegesen biztosít számára egyfajta becsületállapotot. A házastársi kapcsolat, mivel a nő szexualitást legitimálja, a legnagyobb védelmi helyzetet jelenti, olyat, amely teljes megbecsültséggel jár. Egy férfival fennálló stabil kötelék nélkül ugyanis a nő személyt gyanúval és bizalmatlansággal kezelik, mert folyamatosan magában hordozza a becsület elleni támadás, és ennek következményeként, a jóhír lehetséges elvesztésének veszélyét. Az a csalás, amelynek a nő ki van téve, annyira gyakorivá és természetessé vált e nemek közötti kapcsolatrendszerben, hogy pontos nyelvi alakzattal jelölik: „Viccelődni”, „Mókázni”, „Megtréfálni”. Ezek a kifejezések mutatják általában a férfi lehetőségét¹⁴ arra, hogy hogyan tagadhatja az adott szó értékét viccbe fordítva át a házassági ígéretet. A „tréfa” tehát annak képessége, hogy elmentetvé alakítson át egy olyan érzelmi eseményt, amelynek nem kívánnak többé a hatása alatt állni, nevetségessé téve a nőt és mindazokat, akik hittek a vállalt kötelesség komolyságában¹⁵. Nagyon gyakran fordul elő olyankor, amikor a kapcsolatban komoly zavarótényező van jelen, ha például az egyenlőtlen társadalmi helyzet vagy a családi csoportok közötti közismert ellenségeskedés kétségessé teszik a tartós és szilárd kötelék megvalósulását. Lucia Gariglia di Volvera, „egy alacsony sorban élő, nincstelen, szegény asztalos lánya” nem jelentheti be igényét a testi szerelmi viszony miatt, amelyet „a – jegyző fia lévén – tisztas állapotú” Giuseppe Baudinóval létesített, aki nem tagadja, hogy „barátságot kötött a lánnyal, de nem azzal a szándékkal, hogy feleségül vegye, hanem hogy megtréfálja, miként azt

¹³ Az ajándékozott tárgynak általában nyilvánvaló szimbolikus jelentése van: „fűzőkről”, „szalagokról”, „gyűrűkről” van szó, amelyek felidézik a kötetet, amelyre rászánták magukat. Az ajándék nem kölcsönös jellegéről vö. A. BURGUIÈRE: *Le rituel du mariage en France: pratiques ecclésiastiques et pratiques populaires (XVI–XVIII. siècles)*. = *Annales E.S.C.* 1978. 3., május–június.

¹⁴ Nagyon ritkán találkozhatunk női tettként megnyilvánuló családi esetekkel, és sokatmondó, hogy, jóllehet a későbbiekben ezekről a személyekről többet fogunk mondani, többnyire özvegyekről van szó.

¹⁵ A nő családja, a jó partitól csábíttatva, cinkostárs a kapcsolatnál, és mint ilyen, bevonható a bűntetési folyamatba.

ő nagyon jól tudhatta, hiszen nincsenek azonos helyzetben.”¹⁶ Az, hogy a tréfa főszereplője gyakran magas társadalmi helyzetű, sajátos menlevelet biztosít személyes viselkedésének megítélésében, hiszen ezt a privilegizált állapotra jellemző presztízs és hatalom kompenzálja. Ezért az ilyen személy nehezen sújtható nyilvános büntetésekkel¹⁷; de, leszámítva a zárt társadalmi közeget, a tekintélyvesztést, amit szintén a férfi szexuális téren elítélendő viselkedése eredményez, tovább mérsékli, hogy a becsületét számos más helyzet is befolyásolja. Szemben azzal, amit a nő számára jelent, a férfi szexuális viselkedése nem határozza meg teljesen, de azért hozzájárul a róla kialakult társadalmi képhez. A tréfa következményeit azonban a nő viseli, aki paradox módon a becsületét veszélyeztető család felelőssévé válik; gyakran nyilvános kinevetés lesz az osztályrésze, bebizonyosodott hiszékenysége miatt „gúny és élcelődés” céltáblája lesz – mindezek, úgy tűnik, egy olyan magatartást büntetnek, amely nem igazodik a házassági döntések konvencionális modelljéhez.

A tréfa az egyik szélsőséges példája a hajdon helyzetében rejlő bizonytalanságnak és veszélyeknek. Becsülete folyamatos támadások és rágalmozások céltáblája; igencsak kétértelmű helyzetről van szó, amivel a férfi visszaélhet. Előfordul, hogy a nőt egyenesen akarata ellenére veszi rá a testi kapcsolatra, azzal zsarolva, hogy mindenképp megrálgalmazzák, és megszegyenítik majd.

Ezen a ponton válik érthetővé a házassági ígéretéről szóló vitákban a nő magatartása, valamint az a szembetűnő engedékenység, amellyel a nő, akit csupán a férfi ígérete biztosít, elfogadja a testi egyesülést. A kétértelmű és veszélyes állapot felszámolásának vágya igazolja azt a szorongást, amellyel a nő átruházza saját becsületét, hogy védelmet nyerjen: csak a férfi ellenőrzése hárít el minden gyanút becsületéről, s csupán egy férfihoz való kötődés szilárdíthatja meg. A férfi a szexuális kapcsolat pillanatában megvalósuló átruházással magára vállalja a női becsületet; az ígérettel arra kötelezi magát, hogy annak védelmezőjévé válik, és minden felelősség rá nehezedik, ha el kell vele számolnia. A nemek közötti kapcsolatban rejlő egyezség tehát a rendelkezésre álló források, várakozások és viselkedések eltérő befektetését jelenti a férfi és a nő esetében; a közös tethez a pár tagjai különböző horderejű és jelentésű reményeket fűznek. A viselkedések sajátossága nem egy kódos, ellentétes – férfi és női – érzékenység eredményének bizonyul, inkább annak a következménye, hogy mindketten eltérő jelentést tulajdonítanak a kapcsolatnak.

A becsület átruházása után a női becsületet ért támadások a férfibecsület ellen irányuló sértésekké válnak. A férjezett nő helyzete tehát az oldalán lévő férfi je-

¹⁶ A.A.T. 9/1 37, 1737., Gariglia-Baudino ügy.

¹⁷ Annak lepezéséről, hogy a „rangi becsület”, azaz a család társadalmi pozíciója az „erénybecsület”, tehát a személyes viselkedés megerősítésére szolgál vö. PITT-RIVERS: i. m.: *The Fate...* valamint DAVIS: i. m.: *People...*

lenlétével biztosított becsületállapot teljessége révén határozható meg.¹⁸ Mint láttuk, a férjezett nővel szemben a hajadon áll, de mindenekelőtt az özvegyasszony alakja, aki, minthogy a házasságával elszakadt családcsoportjától, nem dicsekedhet sem azzal, hogy az eredeti családjához, sem azzal, hogy a befogadó családhoz tartozik: tehát az ő becsületének ellenőrzése, ha nem is marad el teljesen, meghatározatlan. Ő a kiváltképpen megbízhatatlan nő, akinek nem véletlenül tulajdonítják hagyományosan a szexuális féltelenség és mohóság jegyeit¹⁹. Emiatt kényszerül arra, hogy az egyházi bíróság előtt eleve védekező jellegű sztereotip formulával mutakozzon be: „vidua casta et honesta”²⁰.

A női becsület tehát a nemek közötti kapcsolatok tanúvallomásokban leírt dinamikája során nyert jelentése miatt úgy jelenik meg, egyetlen formulában, mint a szexualitása fölött gyakorolt ellenőrzés fokozata. Az általunk körvonalazott nőképek: a férjezett, a hajadon, az özvegy, pontosan a becsület, vagyis a fölötte gyakorolt ellenőrzés révén meghatározott hierarchiában helyezkednek el. A kétértékű becsület kódexe az egyik csatorna, amellyel reprodukálódik a nemek közötti függőségi-hatalmi viszony; ennek következtében a férfi által biztosított védelem lesz a tisztelettel övezett szexualitásállapot. Ebben az értelemben a házasság a nő számára majdnem kötelező választás.

Ennek a mechanizmusnak a legjelentősebb hozadéka, s ezt a házassági iratok különösen kiemelik, az az uralom, amelyet a férfi a női becsület átvételével a női reprodukciós képesség fölött gyakorol, az apaságot garantálva magának. Több jel ad felvilágosítást arról, hogy miként válik a biztos apaságért való aggodalom az egyik fő hajtóerővé, amely meghatározza a becsület vagy becstelenség megítélését. Ezzel magyarázható, hogy a tanúvallomásokban inkább az egyetlen férfi iránti hűségre helyezik a hangsúlyt, s nem a szüzességre: nőket, annak ellenére, hogy már volt szerencsétlenül végződő érzelmi és szexuális kapcsolatuk, nem tartanak emiatt szükségszerűen becstelennek, és úgy tűnik, nincsenek megfosztva a házasság lehetőségétől. Az új partner iránti hűségük kívánatossá teheti őket menyasszonyként²¹, főleg azokban a meglehetősen gyakori esetekben, amikor a kapcsolatot megszakító férfi hozományt ad nekik: ez azt jelenti, hogy a férfi nyilvánosan elismeri saját felelősségét, és a nő jóhiszeműségét. A becsület-küszöb tehát nem a szüzesség; ez persze bizonyosan értéket jelent, de csak amennyiben a női reprodukciós képesség fölött gyakorolt ellenőrzés maximális garanciájának képviselőjében jelenik

¹⁸ Pontosán a nem intézményesen megszabott párkapcsolatok elterjedése miatt, ez a fejtegetés nem csupán a házassági helyzetre vonatkozik, hanem a stabil kapcsolatokra is.

¹⁹ Az özvegyeknek tulajdonított karakterjegyekről vö. PIRR-RIVERS: im: *The Fate...* 44.

²⁰ *Vidua casta et honesta*: lat. szemérmes és tisztességes özvegy – *A ford.*

²¹ G. Borgiatio például határozottan állítja, hogy el akarja venni M. Tortonét, egyetlen feltétellel, hogy „elhagyja a rossz társakat, akikkel azelőtt (mielőtt megismerkedtek) annyiszor testi kapcsolatba került.” *A.A.T.* 9/1 36, 1731, Borgiatio-Tortone ügy.

meg. A női termékenység fontosságát néha ki is mondják, és a feltételezett meddőség akár a jegyesség felbontását is eredményezheti:

...minthogy, ön lekötelezettje volt egy másik férfinak és látom, hogy nem esett teherbe az úrtól, s mivel olyan nőre van szükségem, aki fiakat szül nekem, nem helyes, ha elveszem önt, ezért maradjunk mindannyian szabadok és én, várván öntől ezeket az örömeket, ha megkaptam, adni fogok önnek valamit.²²

Ezenkívül, a közösülést követően, a nővel vitatkozva a férfi gyakran ad hangot birtokosi önérzetének a következő kifejezésekkel: „a magam ura vagyok”, „gazda vagyok”, „a sajátomon dolgozom”.

És végül kiemelkedő jelentőségű elem, s a gyermeknemzés fölötti férfikontroll társadalmilag elismert fajtája az a szokás, mellyel XVII. század során végig találkozhatunk: e szerint nem az anya, hanem az apa vállalja magára a házasságon kívül született gyermeket. A férfi valóban nem tétovázik saját nevét adni a gyermeknek, gondoskodni eltartásáról – gyakran házába fogadja még a ritka és alkalmi egyesülés gyümölcset is. Ez a jelenség, amelyről részletesebben szólunk az utolsó fejezetben, világosan bizonyítja, hogy az utóddal kapcsolatos vitákban a fő felelősséget az apára hárítják: a nő reprodukciós szerepe felett gyakorolt férfi jog intézményesített kifejeződésével állunk szemben.

2. A szabados viselkedés jogosultsága – ennek legtipikusabb példája a tréfa –, amit maga a szexuális becsületkódex kínál a férfi számára, a női becsület sorsában különböző mértékben érdekelt csoportok és egyének eltérő érdekeivel kerül összeütközésbe. Másrészt pedig a közösség a maga egészében ellenőrzést gyakorol – változó formában – a viselkedések fölött, s ezek biztosítják a kapcsolatrendszerek egyensúlyát, amit a becsület mértéke fejez ki. Az egyének becsületének védelmében megnyilvánuló kontrolltevékenység különösképpen fontossá válik a nő számára, akinek becsülete – gyengébb és a sértésnek jobban kiszolgáltatott lévén –, a hozzátartozói egész csoportjáról kialakult képet veszélyezteti. Ezért elsősorban a család feladata, hogy gondoskodjék a női becsületről; bármely családtag becstelenné válása az egész család autoritását és hatalmát vonja kétségbe, s azt bizonyítja, hogy gyenge és képtelen megvédeni tagjainak jóhírét. A nő becsületét érő támadás hozzátartozói csoportja számára is sértés: az érzelmi kapcsolaton keresztül a vőlegény kapcsolatba lép az apával, a testvérekkel, vagy a legközelebbi rokonokkal, akik a női becsületet védve saját nevüket védik. Ezek a személyek motiválják a férfit, mivel jelenlétük ébresztheti fel benne a lojalitást, olyannyira, hogy meghatározza a kapcsolatot illető magatartását. A nővel szemben tanúsított viselkedés tehát, még ha közvetetten is, a csoportnak szóló üzenetet is hordoz: ezért a tréfát űző férfi „a család jóhírének lerombolója”²³, ellentmondásos

²² vö. A.A.T. 9/1 43 1750, Grosso-Tortano ügy.

²³ Vö. PITT-RIVERS: i. m.: *The Fate...* 25.

érzelmeket kelt. Egyrészt büntetendő, másrészt viszont egy olyan kihívás győztes hőse, amelyet a család férfi tagjai ellen intézett a becsület területén: a támadás nem csak a nő személyes becsülete ellen irányul, hanem a családi becsület ellen is. Mindezek eredménye, hogy a kapcsolatháló ereje, amelyre a nő számíthat – értve ezalatt a védelem erősségét –, befolyásolja a lehetséges partnerek magatartását és formálja magát a nőről kialakult képet. Részletesebben is látni fogjuk a következő fejezetben, hogy a férfi részéről ez a kép maximális odafigyelést és tiszteletet érdemel, ami a saját becsületével szemben tanúsított óvatos viselkedésében nyilvánul meg.

A családcsoport védelmező ereje nem csak az érzelmi kapcsolat kezdeti fázisában érezhető, néha az esküvő utáni időszakra is kiterjed. Az új párral ápolt kapcsolatok – olyan esetben is, amikor nagyon messze költöznek –, valamint a férj családjától a fiatalasszony helyzetéről kért információk az eredeti csoport aggodalmaiként is értelmezhetők, méghozzá azzal a bánásmóddal kapcsolatosan, amelyben a nő, mint a családi becsület képviselője, új környezetében részesül²⁴. Erre főleg a magasabb társadalmi rétegeknél találunk példákat, ahol úgy tűnik, jelentős szerepet játszik a presztízs és a név. Maria Mariani udvarhölgy esetében, aki Bartolomeo Rovati úrhoz ment feleségül, a család szemrehányó leveleket küldözget Maria sógorának, a családfőnek, s ezekben többször kifogásolja azt a bánásmódot, amiben Maria részesül, merthogy rangjához méltatlan életstílusra kényszerítik. Az anya olyan sértések ellen tiltakozik, amelyek nemcsak személyes jellegűek, hanem a család helyzetére nézve is sérelmezhetők:

Rabszolgaságban tartotta őt úgy, hogy megtiltotta neki vagy azt, hogy bizonyos látogatásokat tegyen, vagy pedig azt, hogy bizonyos ruhákat felvegyen, megparancsolta neki, hogy a konyhában várakozzon és hasonló dolgokat. Ezért megírtam a fentnevezett Giuseppe úrnak, hogy nem szolgálólányt vittem a házába, és hogy más bánásmódot akarok a lányomnak.

Amikor hűtlenség gyanúja nehezedik Mariára, még akkor is az anya lép közbe, igazságot kérve nem magának, hanem a vejének, aki a lánya erényének letéteményese és ezért felelősnek tekinthető a jóhírért, amelynek a Mariani család neve örvend²⁵.

Az idézett példa gyakori a rangos és jómódú csoportok esetében, ahol a család beleszólási jogát a személyes döntésekbe a presztízssértérett érzett aggodalom igazolja. Visszatérve az érzelmi kapcsolat általánosabb szokásához, amelynél dokumentumaink jócskán elidőznek, a kép nagyon változó jellegzetességeket mutat: a hozzátartozók csoportjának beavatkozása, legalábbis a kapcsolat kezdeti szakaszaiban, kevésbé célzatos és sürgető. Ami leginkább szembeűnő az érzelmi kapcsolat első szakaszában, az éppen a szülők, rokonok és más hozzájuk hasonló korú és tekin-

²⁴ Vö. BLACK-MICHAUD: i. m.: *Cohesive Force...*, 221.

²⁵ ARCHIVIO DI STATO DI TORINO, I. részleg, *Materie criminali*, 36. köteg, 2. akta, 1738.

télyű személyek teljes hiánya vagy, mindenesetre, marginális szerepe. Vagyis ebben az időszakban a család nem játszik aktív védőserepet a pár becsületének ellenőrzésében, inkább úgy tűnik, másokra ruházza át a kapcsolat alakulásnak követésével járó felelősséget: a környezet, amelyben a kapcsolat kezdetét veszi, lényegében hasonló korúakból áll, fiatalokból, akiket generációs összetartozásuk tesz egy közösségé. Úgy tűnik tehát, hogy a nemek közötti kapcsolatok fölötti ellenőrzést, az esemény különböző pillanatainak megfelelően, a kontroll formájának, valamint az ellenőrzéssel megbízott személyek specializációja jellemzi.

A megismerkedés, a partner kiválasztása és a szerelmi kapcsolat a fiatalokra jellemző társas lét szokásos formáinak közegében történik: egy mély tagolódásokkal jellemezhető társadalomban, amelynek a rendekre tagoltság csupán egyik vonása, a fiatalok önmagában meghatározott, jól felismerhető csoportot alkotnak²⁶. A csoport autonóm társulási forma, sajátos hatáskörrel rendelkezik és a csoporton belül kontrollmechanizmusokat működtet. De ezek a jellegzetességek akkor telnek meg tartalommal, ha azonos neműek csoportjaira vonatkoznak, amelyekre a fiatalok társadalmi gyakran tagolódnak. Úgy tűnik, az első különbséget a csoportokat jellemző eltérő szerveződési fokban találhatjuk: a férficsoprotot nagyon intenzív belső kapcsolatok, erős összetartozás-tudat jellemzi, ami kodifikált társadalmi mozzanatokban ölt testet; a női csoport megosztottabb, az előbbivel ellentétben jellegzetes tere az otthon közege, így tehát érintkezési lehetősége a szomszédsággal van. A bál, a látogatások, az esti multság – az udvarlás és a szerelmes érintkezés elsődleges helyei – jelenti a két csoport találkozásának legitim pillanatait, amikor is a társiasság, és különösen a nemek közötti kapcsolatok, határozott és ismétlődő formákat és kifejeződések vesznek föl. A gesztusok vagy az egymással váltott szavak formalizált jellege persze nem a kapcsolatokra kényszerített merevség jele, inkább rituális jelentést hordoz, amely pontosabb funkciókat tölt be, hozzájárulván az egyes nemi szerepek meghatározásához, és ugyanakkor a kialakítható kapcsolatjellegének körvonalazásához²⁷. Ez az „érintkezési” forma, pontosan a csoportjellegzetességek miatt, a fiatal nő házában valósul meg, ahol a lehetséges udvarlók, rendszerint nem egyedül, hanem a velük egykorú barátok kíséretében, látogatást tesznek.

²⁶ A fiatalok csoportjairól és azok szerveződéséről az újkori Európában vö. különösen N. Z. DAVIS: *The reason of Mistrule. = Society and Culture in Early Modern France*. Stanford. 1975. és uő: *Some Tasks and Themes in the Study of Popular Religion. = The Pursuit of Holiness in Late Medieval and Renaissance Religion*. H. A. Oberman gondozásában, Leiden. 1974. , ezenkívül vö. S. TAX FREEMAN: *Neighbours*. Chicago. 1970., főleg 2. és 4. fejezet, valamint E. L. PETERS: *Aspects of the control of moral ambiguities: A comparative analysis of two culturally disparate modes of social control. = The Allocation of Responsibility*. M. Gluckman gondozásában, Manchester. 1972.

²⁷ A rítus szerepéről vö. M. GLUCKMAN: *Il rituale nei rapporti sociali*. Róma. 1972.

Elkezdett jární a házammal szomszédos istállóba [...], ahová minden este el szoktam menni az esti mulatságra más lányokkal és fiatalemberekkel együtt, akik azért jöttek, hogy a szerelemnek és más lányoknak hódoljanak, és ott a fentnevezett Pirra [...] szerelmes dolgokról beszélgetett velem.²⁸

Ilyenkor a szülők gyakran nincsenek jelen, vagy pedig nem a felügyelet miatt vannak ott²⁹: ebben a fázisban az érzelmi kapcsolat és az egyéni magatartás ellenőrzésének feladatát, úgy tűnik, inkább az azonos korúak csoportja látja el. Segítenek a párnak végig történetük alakulása során: tanúi minden találkozásuknak, a szerelem kölcsönös megerősítésének, érzelmi megnyilvánulásainak, és gyakran kapnak megbízást, hogy ajándékokat vagy üzeneteket vigyenek a jegyesnek. Nem véletlen, hogy a be nem váltott ígéreteket tárgyaló ügyekben, amelyek során bizonyítékok gyűlnek össze a különböző vallomások hitelességének megerősítésére, a leggyakrabban az azonos korúak csoportjától származó szövegeket találunk: tanúskodnak, mint maguk is házasulandók, fiatalkorúak és a vitába keveredett felekkel baráti kapcsolatban állók³⁰.

A család az eseménysor előrehaladottabb pillanataiban vállal aktív szerepet, amikor is, miután hivatalosan is bejelentették a házasodási szándékot (általában ezzel zárul a jegyesek közötti szerelmi kapcsolat időszaka), beleegyezését kell adnia, vagy el kell utasítania a házasságot. A legkritikusabb helyzetekben, vagyis amikor a csoport becsületét közvetlenül fenyegeti a nőt ért sértés, szintén a család avatkozik közbe, hogy akár erőszakos eszközökkel³¹ állítsa helyre becsületét a házassággal, jegyajándék adásával vagy a tanúk jelenlétében tett hivatalos ígérettel.

A fiatalok csoportjának hatásköre hosszú időre terjed ki: a csoport tagjait, akiket azonos korosztályhoz tartozásuk és nőtlenségük tett a közösség részévé, különböző felvállalt szerepek meghatározta kötelekek sokasága fűzi egymáshoz, hiszen ugyanakkor munkatársak, szomszédok, rokonok, barátok is³². Pontosan ezért, mivel a kapcsolat különböző fázisaiban állandóan részt vesznek, az általuk gyakorolt ellenőrzés nagy hatással van az egyénre, különösen a férfi fogadalmaira, összébb szorítva a szabados viselkedés határait, amelyeket az egyébiránt nyitva hagy: minthogy a felek egyikének potenciális ellenfelei és a másiknak lehetséges partnerei, sze-

²⁸ A.A.T. 9/1 37, 1737, Rossi-Pirra ügy.

²⁹ Azokról a szabados viselkedésekről, amelyekbe a szülők beleegyeztek a szerelmi kapcsolat során vö. P. CASPARD: Conceptions pré-nuptiales et développement du capitalisme dans la Principauté de NeuChâtel (1678–1820). = *Annales E. S. C.* 1974. július–augusztus.

³⁰ A férfi tanúskodások gyakorisága, azon kívül, hogy megerősíti az ennek a csoportnak tulajdonított ellenőrző szerepet, azt a törekvést sugallja, hogy kevesebb teret engedjen a bíróságon a női csoport vallomásainak. Az ügyiratnak ez a jellegzetessége fokozza a női csoport szerepeinek feltárása során tapasztalható nehézséget, azokat a nehézségeket, amelyeket már struktúrája is előidéz.

³¹ A kikényszerített házasságra a példa a 19–20. oldalon látható.

³² A társadalmi ellenőrzés hatásairól, amelyeket több szerep egymásra helyeződése idéz elő lásd M. GLUCKMAN: Coesione e conflitto sociale in Africa. = *La politica della parentela.* G. Arighi és L. Passerini gondozásában, Milánó. 1976.

mélyesen érdekelték a házassági jövedelmek méltányos rendezésében, amelyet úgy tűnik, a javak birtoklásának egyenlőségi elvei inspirálnak³³. Maga a közösség elismeri a fiatalok csoportjainak jövedelemellenőrző hatáskörét, s ez olyan intézményesített formákat vesz fel, mint a *chiabra*, az elzárások, a hídpénz, a kártérítés³⁴: ezeken a szankciókon keresztül fejezik ki az illetéktelen áruszerzéssel³⁵ szembeni ellenérzésüket, és kártérítést követelnek – ha szimbolikusat is – az ideális egyensúly visszaállítására. Ezek a kezdeményezések, forrásainkban, inkább a férfi csoport előjogaiként jelennek meg, de a nők számára is van lehetőség arra, hogy közvetlenül, szankciók formájában fejezzék ki ellenérzésüket: ezeknek ugyanúgy ellenőrző szerepe van. Különös módon a pletyka és a fecsegés jelenti a nőknek a férfiak viselkedést értékelő autonóm csatornáit; ezen kívül, több esetben is, a nő fölbontja a házassági ígéretet, döntő érvként hozva fel a férfinak egy korábbi kapcsolatban tanúsított hitvány viselkedését, amikor is hírbe hozta és elhagyta jövőző menyasszonyát. Így áll el Martina Motta az Alfonso Rizzoni-val kötendő esküvőtől, mivel megtudta, hogy az „testi kapcsolatot létesített egy bizonyos Mariával, aki fiút szült neki”.³⁶

A közösségnek tehát, az azonos korúak csoportja révén, sikerül kiterjeszteni az ellenőrzést az érzelmi kapcsolat legintimebb pillanataira is, mi több, azokat a feszültségeket és konfliktusokat, amelyeket a különböző korosztályok közötti kapcsolat szülhet, az azonos korú és tekintélyű egyének csoportja tompíthatja. Ez a közvetítő szerep nyilvánvaló a kapcsolat kezdeti fázisaiban, amikor a család távolléte hallgatóságossá teszi a lehetséges vő és a nő férfirokonai közötti távolságtartás rituális szempontjait³⁷. A csoport jelenléte tehát az udvarló és család közötti kapcsolatot közvetlenné teszi, figyel a sértés miatti következmények súlyára, amelyet, mint ahogy láttuk, az udvarló ez utóbbi becsületében okozhat. A kapcsolatban rejlő feszültségek azt a szokást alapozzák meg, hogy a házassági kérelmet és a tárgyalások lebonyolítását nagyon gyakran külső, a megállapodásban közvetlenül nem érintett személyre bízzák, gyakran egy azonos korúra, aki átmenetileg közvetítő funkciót tölt be.

³³ Az egyenlősítésnek a paraszti társadalomban megjelenő okairól vö. G. M. FOSTER: *Peasant Society and the Image of Limited Good*. = *American Anthropologist*. 1965., 67., 2. f. 296–7, valamint PITT-RIVERS: i. m.: *The Fate...* 32–34.

³⁴ Ezeknek a gyakorlatoknak az elterjedéséről Piemontban vö. C. CORRAIN és ZAMPINI: *Documenti etnografici e folkloristici nei sinodi italiani*. Bologna. 1970. 207–8.; 223–5., általánosabban vö. A. VAN. GENNEP: *Les rites de passage*. Párizs. 1909. és DAVIS: i. m. *The Reasons...*

³⁵ Illetéktelen áruszerzésen a nő ígérettel történő elcsábítását, majd elhagyását lehet érteni, vagyis a gazdasági nyelvezet használata itt a nő anyagi értéként való felfogását illusztrálja, mely érték elvételét a férfi egy másik (pl. hozomány, ajándék) adásával egyenlítheti ki. A közösségi kontroll erre irányul. – *A ford.*

³⁶ A.A.T. 9/1, 39, 1742., Rizzoni-Motta ügy.

³⁷ vö. például PITT-RIVERS: i. m.: *Il popolo...* 102. és 107.

Gin Andrea Giardino, Gin Batta Siminino barátja ezt a közvetítőszerepet játsza a Gillio-család esetében az esemény első pillanataitól kezdve:

Gian Battista Siminino társaságában mentem el Gin Antoniónak, a meghódított lány apjának lakóházába (...), ahol, miután megérkeztünk, a fentnevezett Siminino körülbelül egy órát időzött Lucia Gillióval, hogy udvaroljon neki a saját istállójában, ahol Anna Gillióval, az anyjával is mindig találkozott, és én az idő alatt a szobába vagy pedig a konyhába mentem és társalgással töltöttem az időt Gin Antonio Gillióval, amíg el nem indultunk.

Továbbra is Giardino az, aki kapcsolatot tart Lucia és Gin Batta között, más fiatalokkal együtt elkíséri a fiút a látogatásokra, és magára vállalja a házassági tárgyalás lebonyolításának terhet.

A fentemlített vasárnapi napon, beleértve Felice Berardo és Gin Vaudagnotto társaságát is, mindannyian együtt mentünk lovon, kivéve engem, aki a fentnevezett Simininióval a fentebb mondott Gillio-lány háza felé tartotunk, aki azonban már elindult a már említett édesanyjával Carignanóba áldásosztásra (...). És mi mindannyian útra keltünk Carignanóba és a mondott város közelében utolérvén őket eléggé elidőztünk (...), de akkor az anya azt mondta, hogy talán a carignanói fiatalság, ha minket mindnyájunkat a lánya társaságában lát, pletykálhat³⁸. Megegyeztünk tehát, hogy hagyjuk a fentnevezett anyát és lányát, hogy csak egyedül érkezzenek Carignanóba és menjenek be a Dómba, valamint hogy mi mögöttük fogunk menni (...) és nem volt semmi ellenkezés emiatt (...). És aztán mindannyian a fent említett Gillio házába mentünk, ahol nevezett Siminino és nevezett Gillio-lány nagyon elégedettnek mutatkoztak és ígéretet tettek egymásnak (...). Előbb azonban (...) én kimentem az istállóba azért, hogy megmondjam a már megnevezett apának, Gin Antoniónak, akit, mivel migrén gyötörte, az ágyon fekvé találtam, hogy szeretném tudni, vajon örömmel töltené-e el, ha férjhez adná hozzá a lányát (...). Továbbá elmondtam az anyának, hogy a csütörtöki nap folyamán (...) el fogok jönni, hogy megegyezzünk a kifizetendő költségekről (...) és a napról, amikor a legközelebbi rokonok jelenlétében átadják a jegyajándékokat.³⁹

Terjedelmesebben idéztük ezt a tanúvallomást, mert úgy tűnik, összegzi azokat a funkciókat, amelyeket az azonos korúak csoportjának aktív szerepvállalása betöltött: itt szükséges elidőzni az ellenőrzés jellegzetességeinél, amelyet nem csupán

³⁸ A „generálisok”, akiket Siminino társai a bíróságnak kiadnak, úgy tűnik, jelzik a hozzájuk hasonló csoportjához való tartozásukat: mind Felice Berardo, mind Gin Vaudagnotto 21 évesek, Torinó határából jönnek, kiskorúak. Az ő bevonásukat Lucia Gillio ügyeibe a carignanói velük egykorú fiatalok értelmezhetik erőfitogtatásként, területük saját erőforrásait érintő fenyegetésként.

³⁹ A.A. T. 9/6 37, 1752. Siminino-Gillio ügy, Gin Andrea Giardino vallomása.

ez a csoport, hanem az egész közösség gyakorol a nemek közötti kapcsolatok fölötte. Az első jelentősebb elem a közös viselkedési kódex hajlékonysága: nem jelöl ki konkrét pontokat, amelyeknek a túllépése büntetést von maga után, inkább rugalmas a köz ítéleteinek kialakításában, ezzel képes alkalmazkodni a különböző helyzetekhez. Az eljárások során valójában nagyon nehéz meghatározni a közösség tagok iránti türelmének határait, egyszóval a becstelenségi küszöböt: találmunk évekig tartó, a szabályostól eltérő kapcsolatokat, és úgy tűnik, minden ellenállás nélkül elfogadták őket; más, azonos dinamikájú esetek azonban a közösség büntetésével találják magukat szemben, amit rendszerint az irónia és a kinevetés, erősebb formában pedig a köszönés visszautasítása vagy néhány társadalmi eseményből való kizárás⁴⁰, vagy akár a kiközösítés fejez ki. A közösség és a történet szereplői közötti dinamika befolyásolja a történet alakulását és kimenetelét, és meghatározza a róla alkotott véleményt. Az ellenőrzés folyamatos és nem ideiglenes, mivelhogy az információszerzés folyamatos. Az érzelmi kapcsolatot végig nyomon követik, és ez pontos és világos beavatkozásokat tesz lehetővé; a környezet valójában a viselkedés irányításával és a szemrehányó üzenetek közvetítésével egyszerre tölt be megelőző és védelmező szerepet a deviancia veszélyével szemben.

Angela Alberico, Balangero „szegényke lánya”, aki kapcsolatot kezd egy tehetősebb helyzetű fiatal ügyvéddel, bízva annak házassági ígéretében, számos figyelmeztetést kap: lehetetlen a házasság ilyen jelentős társadalmi különbség esetén. Először a plébános korholja meg, nyilvános „gúnyolódások és élcelődések” céltáblája lesz, végül egy szomszédos mezőváros fogadósnéja tagadja meg a közös ágyat tőle és férjétől⁴¹, annak ellenére, hogy biztosítja, hogy már házasságot kötöttek. Jelképeesebb módon fejezik ki rosszallásukat Mathea Paglieta magatartása miatt, akit azzal gyanúsítanak, hogy „könnyű nő és hagyja, hogy testi kapcsolatot létesítsenek vele”: miután az aratás egyik szünetében meglepték, miközben egy fiatalemberrel, aki nem volt jegyese, igen bizalmas helyzetben volt, az egyik munkatársnője azzal bünteti, hogy szó nélkül a hátára dob egy szénakévé. Mathea azonban továbbra is viszonyt folytat különböző férfikkal, a szomszédok rosszallását kiváltva, akik végül követelik a major tulajdonosától, hogy bocsássa el a családjával együtt⁴².

A személyes esemény és a közvetlen környezet kapcsolata tehát dialektikus, abban az értelemben, hogy a közvélekedés a viselkedések javítására irányul, még mielőtt szankcionálni kellene a normaszegést; mi több, a büntetés és az ítélet alka-

⁴⁰ Varisella fiataljai például megsemmisítik Domenica Bertina házát, amikor elterjed terhességének híre. A. A. T. 9/1 37, 1736, Bertina-Audiero ügy.

⁴¹ Ez a szigorúság nem egyfajta óvintézkedés eredménye: a szóban forgó házasságról később ki fog derülni, hogy egy megrendezett komédia, hogy becsapják a lányt. A. A. T. 9/6 36, 1769, Alberico-Franceschetti ügy.

⁴² A. A. T. 9/6 9, 1608, Paglieta-Acastello ügy.

lomról-alkalomra kész arra, hogy alkalmazkodjon a válaszokhoz, amelyekkel az egyének a rájuk gyakorolt kényszerekre reagálnak. A közösségi ellenőrzés tehát különbözik az intézményes ellenőrzéstől: míg az előbbi időben folyamatos és követi az eseményt, hozzájárulva annak alakulásához, az utóbbi ideiglenes és egy immár állandósult, meghatározott helyzet fölött ítélkezik. Azok a nehézségek, amelyekkel az Egyház találkozik, amikor bevezeti az új házassági szokást, mely szerint az ígért az intézményes mozzanat alá rendelődik és a közösülés csak a házasság után engedélyezett, pontosan az ellenőrzés másfajta felfogására mutatnak rá. A hivatalos szertartás meglétét követelni azt jelenti, hogy a közbelépés egy meghatározott pillanatra összpontosul, és így világosan megkülönböztethető, hogy mi tér el a normától; míg az egész viszony figyelemmel kísérése rugalmasabb véleményezésre nyújt lehetőséget, s nem tesz pontosan különbséget az engedett vagy tiltott viselkedések között⁴³.

A szexualitás feletti kontrollnak a közösségen belül jellemző formái szigorú modellként jelennek meg, s a közösség minden tagjára egyenlő mértékben érvényesek, így tartva fenn a társadalmi rendet. A következő fejezettrészt annak a kísérletnek fogjuk szentelni, hogy rámutassunk néhány összefonódásra, amelyekből a nagy szolidaritás modellje felépül: vagyis szeretnénk rávilágítani az alkódexek létezésére, amelyek a fentebb leírt ellenőrzési rendszer hatékonyságát nem akadályozzák, hanem korrigálják annak mozgását⁴⁴. Mindaz, amit a következőkben elmondunk – például a családdal szövetségben állók és az azonos korúak csoportja révén gyakorolt ellenőrzés eltéréseiről –, új, a személyes magatartásról alkotott ítélet súlyosbítását vagy enyhítését befolyásoló változóként a kliensi viszonyt vezeti be, amely át-meg átszövi a nagy szolidaritás. De ezek mellett léteznek más szolidaritás-csoportok is, amelyek, szintén a kötelező viselkedési sémákon belül, a saját érdekeiknek kedvezően igyekeznek mérsékelni a szigorúságot: például azok a cinkosságból fakadó kötődések, amelyek gyakran szövődnek a nők között. E módszerek attól a kontrolltól védnek, amely – még ha a becsület védelmére irányul is – mégis a függő szerepbe kényszerítés egyik formája. A hagyományosan a nőknek tulajdonított kommunikációs forma, a fecsegés hatékony fegyver a házassági ügyekben, az erőszakos férjjel folytatott vitákban: a szomszédasszonyokkal kialakított bizalmas viszonynak köszönhetően a feleség mindenki tudomására hozza házastársa otthoni magatartásának hiányosságait, ezzel olyan helyzetbe kerül, hogy a férfira nyíltabban gyakorolhat nyomást. Ezért a férj fél a női pletykáktól, hisz ezeket más háztartásokban is kibeszélik, s végül behatolnak a többi férfival fenntartott kapcsolatainak szférájába; vitás helyzetekben a férfit attól való félelme, hogy

⁴³ A szexuális viselkedést érintő közösségi ítélet jellegzetességeiről néhány fontos megjegyzés található in: E. P. THOMPSON: *Rough Music: le charivari anglais*. = *Annales E.S.C.* 1972., 27.

⁴⁴ Az ilyenfajta csoportok viselkedési normákat meghatározó és elterjesztő képességéről vö. A. L. EPSTEIN: *Gossip, Norms and Social Network*. = *Social Networks in Urban Situations*. J. C. Mitchell gondozásában, Manchester. 1969.

megszólják, arra készíti, hogy a nőt eltiltsa a szomszédasszonyokkal kialakított kapcsolatoktól⁴⁵.

A női szolidaritásnak nincsenek begyakorolt külső megnyilvánulásai, hacsaknem néhány esetben: az általunk talált kevés példák egyike a feleség valamint a férje által elcsábított szolgálólány közötti szoros szövetségről szóló megállapodás. Megegyeznek abban, hogy meglepik a férfit és leleplezik a megcsalást, de e tettük nem éri el a kívánt hatást, csupán erőszakos reakciót vált ki a férjből⁴⁶.

Az esetek nagy többségében mindenestre a nők közötti szövetségnek kevésbé nyílt megnyilvánulásai vannak, és rejtett, de hatásos szolidaritásformákban nyilvánulnak meg: ezek a formák például a családi kapcsolatokban és főleg az anya-lány kapcsolatokban követhetők nyomon. Az anya gyakran hajlandó olyan helyzeteket kierőszakolni, hogy a lányának kedvezzen, és a konvenciók megengedte határon belül hajlandó cinkosságot vállalni és fedezni lánya viselt dolgait. Antonia Bertina esetében, aki két különböző házassági ajánlatot kapott, maga az anya az, aki az elsőbbség szabályának – ennek értelmében a lányának egy nem szívesen fogadott udvarlóhoz kellett volna feleségül mennie – kijátszását javasolja, hogy ahhoz a férfihoz mehessen férjhez, aki jobban kedvére való⁴⁷.

A rejtett szolidaritást kifejező, és ezért még egy ilyen részletesen leíró forrásanyagban is nehezen azonosítható szabályszegések azt bizonyítják, hogy döntő hatásuk van az egyéni életutakra. Tehát az alkódexek összegző elemzéséből, és főként a női szolidaritás példáiból arra a következtetésre juthatunk, hogy hatékonyságuk éppen a finom, kevésbé feltűnő megnyilvánulásokban rejlik, amelyeket mindazonáltal a nemek közötti hatalmi viszony kiegyensúlyozására tett kísérletként kell értelmezni, mivel saját érdekeiknek megfelelően módosítanak egy szigorúnak vagy kényszerítőnek érzett viselkedési kódexet⁴⁸.

3. Láttuk, hogy a nemek közötti kapcsolatok olyan modelljében, ahol a nő számára reális veszély becsületének elvesztése, a környezet által gyakorolt kontroll miként túri el azokat a védekező reakciókat, amelyek a férfi szabados viselkedését korlátozzák. Olyan személyek és csoportok jelenléte, akik különböző mértékben ugyan, de

⁴⁵ A női pletyka funkcióiról és a szankciókról, amelyeknek alá van vetve vő. J. NAISH: *Desirade: a negative case.* = *Women United, Women Divided.* P. Caplan és A. M. Bujra gondozásában, London. 1978., valamint M. WOLF: *Chinese Women: old skills in a new context.* = *Woman, Culture, Society.* M. Zimbalist Rosaldo és L. Lamphere gondozásában, Stanford. 1974.

⁴⁶ ARCHIVIO COMUNALE DI CHIARI (Chiari Városi Levéltára), 114. cikkely, 1. bekezdés, 44. kötet, 1567., Caterina-De Vittoni ügy. Köszönetet mondunk Luciano Allegrának, aki megismertette velünk ezt a peres eljárást, amelyet fontosnak tűnik idéznünk, még ha egy azt megelőző időszakra vonatkozik is, mellyel mi foglalkoztunk.

⁴⁷ A.A.T. 9/1 41, 1744, Enrietto-Bertina ügy.

⁴⁸ A női szolidaritásról vő. V. MAHER: *Kin, Clients, and Accomplices: Relationship among Women in Marocco.* = *Sexual Division and Society.* D. L. Barker és S. Allen gondozásában, London. 1974.; a *Women United, Women Divided* már idézett teljes antológiája; L. LAMPHERE: *Strategies, Cooperation and Conflict among Women in Domestic Groups* és C. B. STACK: *Sex Roles and Survival Strategies in an Urban Black Community.* = a már idézett *Woman, Culture, Society.*

osztoznak a nő jóhírének sorsában, nemcsak a nő javát szolgáló döntő beavatkozásokot garantálhatja, hanem, a nő személyének tekintélyét emelve azon fáradozik, hogy megóvja őt a becsületére nézve sértő eseményektől. Férfi részről ez a védelem abból a közvetlenül is kifejezett igényből fakad, hogy neve sértetlenségét védelmezze; általánosabban, a nő szexuális viselkedése fölött gyakorolt kontroll miatti aggodalomból ered. A hatás kettős: noha a dolgok ezen állása megóvja a nőt attól, hogy marginalizálódjon, mégis olyan elnyomott állapotba kényszeríti, amelyben nincs lehetősége döntéseket hozni, valamint állandóan külső megítélésnek teszi ki. Ha a női becsületet a szexualitás fölött gyakorolt ellenőrzés mértékéként határozzuk meg, az tehát azt jelenti, hogy a kontroll nagysága és a becsület mértéke között fennálló kapcsolatot hangsúlyozzuk. Ha a kapcsolatok, amelyekre a nő hagyatkozhat, minél inkább az elnyomás és támasz kifejeződései, annál védettebbé válik, és becsülete annál jobban növekszik. A becsület tehát nem állandó, inkább változékony tulajdonság, amely nemcsak hogy a társadalmi kontextus befolyása alatt áll, hanem egyáltalán annak jellegzetességei alapján határozható meg.

Azokban a peres ügyekben, amelyekben a rendelkezésünkre álló adatok erős és összetartó csoportról tanúskodnak, a nő viselkedésében észrevehető, hogy tudatában van, mekkora védelmet élvez; ugyanis könnyedén elfogadja annak a férfinak a testi kapcsolatra vonatkozó ajánlatát, akit mindenki hivatalos partnereként ismer el. Becsülete miatt érzett aggodalmát – melynek elkeserítő formáival fogunk találkozni más helyzetekben – mérsékeli azoknak a kapcsolatoknak az ereje, amelyekre számíthat. Az ő esetében ugyanis a férfi adott szavát a kapcsolatháló által gyakorolt kényszerek garantálják, amelyek, szélsőséges esetben, akár a becsület védelmének erőszakos formáját is ölthetik. Például Domenico Lampianóval szemben, aki felettből hitesszögő ember hírében áll, mert még nem váltotta be házassági ígéretét, annak ellenére, hogy Margarita Vinazza „az ő magjától esett teherbe”, erőszakos cselekedetre kerül sor.

Történik, hogy miután kitöltöttem az időmet a fent említett Rigolettónál (akinél mindkettlen szolgáltak) a múlt Karácsony ünnepén, visszatértem Marentinóba, ahol is egy bizonyos Giacomo Antonio, Moncucco már mondott helyéről származó lakos, a már említett helyen, Marentinóban azt mondta nekem, hogy Margarita Vinazza fivére, Matteo beszélni akar velem. És én azt válaszoltam neki, hogy holnap elmegyek Moncuccóba és megkértem arra, hogy jöjjön el velem, minek eredményeképp el is mentünk az itt jelenlévő Margarita Vinazzi házába, ahol talákoztunk a már említett Matteóval, aki némi beszélgetés után kiment a házból azt mondva, hogy várjuk meg, hamarosan visszatér, miként vissza is tért a moncuccói Pievano úr társaságában. Utánuk megérkezett D. (Dominus) Giorgio Campanola, Nodaro Medino úr, Gin, Medino úr szolgálja és Matteo Vinazza, nevezett Margarita unokafivére. Maga Medino úr egy kaszát tartott a kezében, D. Giorgio úr és nevezett Medino úr szolgálja és nevezett Margarita unokabátyja pedig mindannyian nagy

botot fogtak. És miután beléptek Pievano úr már említett szobájába, azt mondták nekem, hogy el kell vennem az itt jelenlévő Margarita Vinazzát, akit én teherbe ejtettem, erre én azt válaszoltam nekik, hogy egyáltalán nem akarom elvenni feleségül. A fentnevezettek mindannyian azt mondták, hogy inkább szánjam rá magam, hogy elveszem, mert különben végem van, és Medino úr felemelte a kaszát és a többiek a súlyos botot, amit a kezükben tartottak. Mivel én kitarítottam amellett, hogy nem akarom elvenni feleségül, nevezett Matteo kiment és bevezette Margaritát, és miután újra kulcsra zárta az ajtót, nevezett Pievano úr újra kérdezgetni kezdett engem, hogy elveszem-e feleségül a mondott Margarita Vinazzát, amire én nemmel feleltem, és hogy ahelyett, hogy elvennem, adni fogok neki cserébe valamit. De akkor a fent említett Matteo és a többiek kijelentették, hogy amennyiben nem veszem el, ebből a szobából ki nem teszem többé a lábam, mert megölnek. És én attól tartva, hogy megölnek, azt mondtam neki, hogy el fogom venni feleségül, amit, amikor Pievano úr meghallott, megkérdezett engem, hogy eljegyzem-e nevezett Margarita Vinazzát, és én igennel válaszoltam, aztán megkérdezte Margarita Vinazzát, hogy akar-e engem vőlegénynek, ő szintén igent mondott, ami miatt Pievano úr azt mondta, hogy jegyesek vagyunk és lefeküdhetünk aludni együtt⁴⁹.

Az ilyesfajta beavatkozások lehetősége komolyan felmerül a nők előtt: figyelemzetésként is felhasználhatják, amikor elfogadják a testi szerelemre vonatkozó ajánlatot. „Azt mondta, hogy feleségének akarja és hogy el fogja venni, és a nő jelezte neki, hogy jól figyeljen arra, amit tesz, mert ha nem veszi el őt szerelemből, lesznek emberek, akik elvetetik vele erővel; a férfi azt válaszolta, hogy el fogja venni, és szeretkeztek az említett szobában.”⁵⁰ A beavatkozások súlya akkora, hogy, néhány esetben, a férfi számára nem marad más, mint hogy elhagyja a közösséget, s így meneküljön a rákényszerített házasság elől. Giovanni Ferrere, Giacomo Belli és Giorgio Molliassa eskü alatt vallják, hogy ismerik Ludovicót, aki intéző Battista Petitionál,

és, annak ellenére, hogy Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepéig kellett volna szolgálnia, minthogy felfedezték, hogy teherbe ejtette a néhai Francesco Iarbone Anna lányát és ezért el akarják vetetni vele feleségül, Ludovico ezért elmenekült a gazdája engedélye nélkül és Settimo Torinesébe ment.⁵¹

⁴⁹ A. A. T. 9/1 39, 1742, Vinazza-Lampiano ügy.

⁵⁰ A.A.T. 9/1 4, 1632, Ollivero-Grosso ügy.

⁵¹ A.A.T. *Registrum Sententiarum*, 9/2 3, 1607. Az ítéletnyilvántartóba tévesen behelyezett lapról van szó.

De ezeken a szélsőséges eseteken kívül, a házasságról való lemondás a dolgok legáltalánosabb kimenetele akkor is, ha az érintettek egyike hajthatatlan, ha nem születik megállapodás a hozományt illetően, vagy pedig ha olyan akadályok merülnek föl, mint a vérrokonság vagy korábbi jegyességek.⁵² Ilyenkor a női becsület védelme más formát ölt: a már említett a szokásban, amely szerint a házasságnak ellenszegülő férfit hozomány juttatására kötelezik⁵³, és gyakrabban, a nőnek abban az egész XVII. század során szabályokkal védett jogában, hogy az apa nevét adhatja a szerelemgyereknek. A kapcsolat fölötti ellenőrzés hatékonysága miatt elegendő, ha az egyedülálló anya nyilatkozatot tesz az apaságról az egyházi bíróság és a kiválasztott keresztapák előtt, s a gyermeket az apa nevére keresztelik és így anyakönyvezik. Az apa, amint láttuk, olyankor mindig önként vállalja magára a gyermekért a felelősséget, amikor hűtlenség vagy könnyűvérűség gyanúja nem árnyékolja a nő jóhírét. Az adományjuttatás, és még inkább a gyermek elismerése, a férfi felelősségének és annak bizonyítékául szolgál, hogy becsületes állapotba helyezte vissza a nőt.

Ezek a jelentős hatások a környezet gyakorolta kontroll védelmező erejének tulajdonítandók: az ellenőrzés hatékonysága mindenekelőtt az információbirtoklásban rejlik. Ám a hírek terjedése, a róluk kialakított vélemény és a beavatkozás csak akkor lehetséges, ha a társadalmi háló nagy sűrűségű vagy erős a belső koherenciája: ezen a tagok közötti kapcsolatok intenzitását értjük⁵⁴. A kapcsolatháló ereje nem annyira kiterjedésétől, mint inkább kohéziójától függ, vagyis olyan erős kötelékek meglététől, amelyek az alkotóelemeket kötik össze. Ugyanis ha nagy a mobilitás, a személyek közötti kapcsolatok igen számosak, ám szórványosak és kevésbé tartósak lehetnek: ilyenkor a viselkedésekre a közösségi normák betartásáért gyakorolt kényszerek kisebbek, és más jellegűek. A nők számára ez az állapot a becsület elleni támadás nagyobb veszélyét rejti, míg a férfi előtt, akit a becsüle-

⁵² A „házasságbontó akadályokról” vö. Degli Sponsali e del Matrimonio secondo il Gius Canonico e Civile, Torino. 1939. 10.

⁵³ A hozomány megfelelő összetételét a nő családjának körülményei alapján állapítják meg. Az erről a szokásról támadt jogvitákról vö. F. ARRO: *Del diritto dotale secondo dei principi del gius romano e della giurisprudenza dei magistrati*. Asti. 1834.

⁵⁴ Kutatásunkban a *network analízis* módszereiből merítettünk, amelyről komoly vita folyik az antropológia irodalmában: ebben a cikkben ennek a történeti kutatás számára való jelentőségét és alkalmazhatóságát akartuk sugallni az összes olyan akadály ellenére, amelyeket a történelmi dokumentum jelenthet az ilyen típusú rekonstrukció számára. Egy alapvető bibliográfiához vö. J. BOISSEVAIN: *Friends of Friends, Networks, Manipulators and Coalitions*. New York. 1974.; E. BOTT: *Family and Social Network*. London. 1957; A. MAYER: *The Significance of Quasi-Groups*. = *The Study of Complex Societies* és J. C. MITCHELL: *Networks, Norms and Institutions*. = *The Social Anthropology in Complex Societies*. M. Banton gondozásában, London 1966.; a *Social Networks in Urban Situations* már idézett teljes antológiája; J. C. MITCHELL-től még: *Social Networks*. = *Annual Review of Anthropology*, III., 1974. A „connectness” (olaszul „connessione” – *A ford.*) kifejezést az E. BOTT által meghatározott értelemben használjuk = i. m. *Family...* 59., valamint A. L. EPSTEIN-nél: *The Network and Urban Social Organization*. = i. m. *Social Networks...*

teség iránti kötelességek kevésbé töltenek el aggodalommal, szabadosabb viselkedésekre nyílik lehetőség.

Persze ilyen helyzetek gyakran előfordulnak az ancien régime városi lakossága körében; a városban a szervezett csoportok kis szigetei mellett a nem megállapodott tömegek fluktuálása jellemző, a társadalmi kapcsolatokat pedig erős konfliktusosság és bizonytalanság határozza meg⁵⁵, mindazonáltal a kapcsolatháló elemzése lehetővé teszi, hogy ne általánosítsuk, hanem differenciáljuk a hasonló környezeti feltételek között élő különböző társadalmi csoportoktól kapott válaszokat. Ugyanis a városban sem ritka, hogy az eredeti környezet jellegzetességeit az új társadalmi közegbe is magukkal viszik: például Matheo Opperti és Bernardina Vigna (mindketten Brából valók és torinói lakosok) közötti jegyesség kialakulásában, és különösen a rokonok és a földik aktív részvétele miatt, felfedi az azonos vidékről bevándorlók közötti kapcsolatháló erejét.⁵⁶ Még gyakrabban úgy tűnik, hogy a kapcsolatokat ebben a kontextusban a töredezettség jellemzi, s ennek következménye, hogy nem csak a kontroll formái, hanem maguk a kontrollfunkciók is megváltoznak. Ugyanis elvesznek azok a tulajdonságok, amelyeket a nagyobb társadalmi kohéziójú helyzetekben a kontroll sajátosságaiként emeltünk ki, vagyis aktív és védelmező karaktere, valamint az, hogy éppen a kellő időben avatkozik közbe. Az esetek beidézett tanúi nem részesei az egész történetnek, inkább csak olyan elszigetelt epizódjait adják vissza, amelyek alapján feltételezések és rágalmozások hangzanak el. A kontroll nem folyamatosan, hanem töredékes formában van jelen, és néhány olyan mozzanatra összpontosul, melyeket a történet egészét reprezentáló elemekként értelmeznek. A torinói Domenica Azanót, akit „Szűcsnéként” ismernek a férje mestersége miatt, a kincstári ügyész hallgatja ki azon „morgolódások” következményeként, amelyeknek céltáblájává lett az udvarban, ahol lakik; azaz, mivel az a gyanú érte, hogy túlzottan „bizalmas” Bernardino Bussival, akit kosztosként tart, és akinek társaságában mutatkozik a lakónegyed utcáin. Egyik tanú sincs abban a helyzetben, hogy saját felelősségére igazi és valóban botrányos jelenetekre tudna hivatkozni, viszont a vizsgálat, valamint maga az ügyész a magukban oly jelentéktelen tények értelmezését könnyedén új dimenzióba helyezi, és végül felmenti a nőt.⁵⁷

A Szűcsné viselkedéséről kérdezett tanúk nem olyan kontrollcsoport részei, melyet a védelem és az azonos normák és érdekek megerősítése szervez egységbe; inkább különböző életkorú és helyzetű személyek együtteséről van szó, akiket az tesz egy

⁵⁵ Az ancien régime városának e jellemzőiről vö. például C. H. CHEVALIER: *Classi lavoratrici e classi pericolose*. Bari. 1976.; R. COBB: *Polizia e popolo*. Bologna. 1976.; Y. KAPLOW: *I lavoratori poveri nella Parigi pre-rivoluzionaria*. Bologna. 1976.; R. MUCHEMBLÉD: *Culture populaire et culture des clites*, Párizs, 1978., főleg 147. és az azt követő oldalak

⁵⁶ A. A. T. 9/1 4, 1632. Opperti-Vigna ügy.

⁵⁷ A. A. T. 9/6 11, 1649. A kincstári helytartó által Bernardino Bussi és Domenico és Domenica Azano házastársak ellen megindított eljárás.

közösséggé, hogy ugyanazt a kocsmát látogatják, vagyis nem a kötődések ama sokfélesége, amely a másik helyzetben a kontroll biztosító volt. Nem járulnak hozzá az esemény alakulásához, csupán megállapításokat tesznek, és lényegében csak felügyelnek. Azok a társadalmi csoportok, amelyekkel most találkozunk, úgy tűnik, nehezebben határozhatók meg ahhoz a közösséghez képest, amelyre az előző oldalakon hivatkoztunk, mivel nagyrészt heterogén összetételűek – ez mindenképp az azonos életkorú csoportok jelenlétéből nyilvánvaló – és igen ingatagok, ennek oka pedig a mobilitásban rejlik. Ez lehetővé teszi, hogy ezeket a csoportokat csekély kohézióval rendelkező magokként határozzuk meg, ugyanakkor megváltoztatják a csoportok által gyakorolt kontroll funkcióit is. Ugyanis azokat az aggodalmakat, amelyek a Szűcsné szomszédjait mozgatják, nem a hozomány méltányos elrendezésének problémái idézik elő, hanem a háztömb és az udvar rendjének fenntartása: az ellenőrzés nyomozói jelleget ölt⁵⁸, nem a személyek tapasztalatában osztozik, hanem azok mozgását kémleli.

Francesca Clariót, egy Torinóba érkezett szavojai lányt, akinek egyetlen kapcsolata egy ugyanarról a vidékről származó nő volt, elcsábította egy „kerítőnő”. Egy egész héten át titokban a házában tartva arra kényszerítette, hogy akarata ellenére prostituálja magát. Sem a földije, sem a szomszédok, akik – miként azokból a részletekből kitűnik, amelyeket azt követően, a kihallgatás során, elmondtak – nem „figyelték” az egész eseményt, semmilyen módon nem léptek közbe, hogy megszabadítsák a rajta esett erőszaktól. Nem véletlen, hogy e peres eljárásokban sokszor olyan fiatal nők a szereplők, akik városba érkezésük után egyetlen csoportra sem számíthattak – „fiatal nőként, akinek nem volt senkije, akihez kötődhetne” –, és elszigeteltségükből hasznot húzó személyek áldozataivá válnak.⁵⁹ Maria Sachetta például, aki egy „nyakkendő” bolt fedezékében kerítőnői tevékenységet folytat, a „vándor és nincstelen” lányokat, miután elcsábítja őket azzal az ürüggyel, hogy mesterséget tanít nekik, rendkívül könnyen prostituálja a veleneci nagykövet szolgálai számára.⁶⁰

A városi közeg közömbössége vagy csekély segítőkészsége és a dokumentumokban oly gyakran igazolódó bizonytalanság- és otthontalanságérzet úgy tűnik, hogy gyengíti a nő éberségét a férfi védelmező ajánlataival szemben. Az esemény dinamikája első fázisaiban ugyanaz, amit már leírtunk: vagyis az ígéretet rögtön követi a szeretkezés. Mindazonáltal ezekben az esetekben a kezdődő kapcsolat, amely felett senki nem gyakorol ellenőrzést, csupán a nőre nehezedő kényszerek irányítják, gyakran az ideiglenes ágyasság állapotával, nem pedig tartós kötélekkel végződik. Néha a férfi megszakítja, majd kedve szerint újra kezdi a kapcsolatot, zsarnokoskodik, és rosszul bánik partnerével, aki, úgy tűnik, nem tud szabadulni

⁵⁸ A városi szituációban bekövetkező ilyen jellegű változást N. Z. DAVIS is kiemelte, amikor a fiatalok csoportjainak ellenőrző funkcióját vizsgálta. vö. i.m. *The reasons...* 109. és az azt követő oldalak.

⁵⁹ A. A. T. 9/6 20, 1709, Acta Criminia fisci Mariam Movinam.

⁶⁰ A. A. T. 9/6 9, 1623. Acta inquisitionalia fisci contra Margheritam Sachettam.

a függőségi állapotból, s egyre csak becsületének helyreállítását várja.⁶¹ Ha bizonytalanok a társadalmi kapcsolatok a nő törékeny és úgy tűnik, képtelen egyedül megvédeni becsületét; azok az esetek, amelyekkel találkozunk, gyakran drámai hangon fejezik ki a nehézségeket és a kellemetlenséget, amelyeket a stabil háttérkapcsolatok hiánya idézett elő, éles ellentétben az emancipált és a szabályoktól független nő képével, amelyet a családjától és eredeti környezetétől távollévő nő alakjához az emberek gyakorta társítanak.⁶² Egyébként is nehezen feltételezhető, hogy maga a távollét a közösségi értékek elhagyását és új viselkedési modellek elfogadását implikálná; a feltételezések még megalapozatlanabbnak tűnnek, ha a házasság előtti életkorban bekövetkező elvándorlásra vonatkoztatjuk, mivelhogy ekkor a „hazatérés” jellemző.⁶³ Az eredeti közösségtől való eltávolodás ugyanis ideiglenes, gyakran idényszerű, így tehát az eredeti szokások és hagyományok kötetlen fenntartását feltételezi; az elvándorlás e típusa a női népesség széles körét érinti, mert számukra a szolgálás az életút egyik strukturális időszakát jelenti. Abból a tényből, hogy nagyon gyakran szolgálólányok a főszereplői a be nem váltott házassági ígérettel kapcsolatos peres ügyeknek, nem az új környezetben gyakorolt „szexuális szabadság” iránti igényükre lehet következtetni, inkább arra, hogy az ellenőrzés és védelem a hiányából fakadóan, amelyet a közösség biztosított számukra, gyakorta váltak csábítás áldozatává, s még könnyebben veszítették el

⁶¹ Az anyagi függetlenség néha kiegyensúlyozhatja ezt a képet: néhány nő, többnyire özvegyek, akik földbirtokot vagy üzleteket örököltek, úgy tűnik, szabadabban rendelkezhetnek magukról a nemük számára előrelátható viselkedési sémákon túl, igényt tartva a hagyományosan férfire ruházott szerepekre, mind a házassági döntésben, mind a kötelék visszautasításában, mely kedvezőbb saját tevékenységük folytatásához. Mindazonáltal az esetek nagy részében a munka, amennyiben személyes tevékenység, nem tűnik úgy, mintha felszabadítaná a nőt a férjvédelem igénye alól; az a társadalom, melyet bemutatunk, széleskörű ismerettel rendelkezik a női munkavállalásról, az otthoni vállalkozásokon kívülül is, de nem a házassági lehetőség alternatívájaként, és a kiskereskedés, főleg a zöldségkiskereskedés, egy olyan elfoglaltság, melyet nagyon gyakran találtunk a férjzett nők körében. Ha ezek a tevékenységek egy nagyobb biztonságot és elismerést nyújthatnak is, főleg a családon belül, és jövedelmet jelentenek például a házassági válság pillanataiban, mindazonáltal nem módosítják lényegileg az életformaválasztást és a férfival való kapcsolatok minőségét. A kulturális kényszerek jellemzője, hogy a férfi személytől függetlenebb magatartás, amely gyakran jár együtt az emberekkel való kapcsolatokban az elfogulatlanság és az ironia megnyilvánulásaival, könnyebben felfedezhető az olyan, már magában kétértelmű női helyzetben, mint az özvegyé, amelyet, miként elmondtuk, meghatározatlan becsületességi állapot jellemez, még inkább, mint a fiatal hajadonokét. A női munkavállalás a hagyományos társadalmakban témáról vö. L. A. TILLY és Y. W. SCOTT jelentős cikkét: *Lavoro femminile e famiglia nell'Europa del XIX. Secolo. = La famiglia nella storia. C. Rosenberg gondozásában, Torino. 1979.*

⁶² E. SHORTER több alkalommal felállítja „az erotikus szokások forradalma” hipotézisét, melyet a háztartáson kívüli munka elterjedéséhez köt. vö. különösen *Illegitimacy, Sexual Revolution and Social Change in Modern Europe. = Journal of Interdisciplinary History 1971. II. , 2. 237.* A számos ezt ért kritika közül vö. Y. W. SCOTT – L. A. TILLY – M. COHEN: *Women's Work and European Fertility Patterns. = Journal of Interdisciplinary History 1976. VI.*

⁶³ E elvándorlás jellemzőiről vö. G. LEVI: *Mobilità della popolazione e immigrazione a Torino nella prima metà del Settecento. = Quaderni storici 1971. 17. május–augusztus, 553.*

becsületüket. Ugyanis, míg ők a nemek közötti kapcsolatok szokásos gyakorlatát követik, az új körülmények között eltűnik a férfira gyakorolt minden kényszerítő erő, és a kaland nagyon gyakran megcsalással vagy elhagyással végződik. Mindazonáltal a közösség tipikus kontrollmechanizmusai részben újra létrejöhetnek; így néha új személyekkel találkozunk, főleg munkatársakkal, akik elvállalják a női becsületért kezeskedők szerepét. A Szavojai Hercegségbeli Aixből való Gianna Marzonet, torinói szolgálólány esete néhány sorban felidézi azt az erőszakos beavatkozást, amely Margarita Vinazza történetét befolyásolta:

a mondott érintkezési aktus közben kapta rajta őket a fentnevezett Boggia úr (akinelé szolgáltak) pásztorainak egyike, aki mindent látván, a csábítóra dühös lett, azzal fenyegette meg, hogy megbotozza, és a csábító udvarias szavakkal válaszolt neki vagy ahhoz hasonlókkal, hogy nagyon felizgatta, és hogy el akarta venni feleségül.⁶⁴

Továbbá, az eredeti csoportra való állandó ráutaltság néha abban az igényben is megnyilvánul, hogy érzelmi tapasztalatukat meg akarják osztani valakivel: közvetlenül a családnak, vagy egy rokonnak vagy az új környezetben élő földinek mondják el történetüket: ők ennek tanúivá lesznek, s ezzel a családi becsület is belekeveredik a kapcsolatba. Noha közvetetten, eszmeileg, mégis biztosított a védelem becsületük számára.

Ez az aggodalom a csoportbecsület azon jellegzetességeinél leli meg értelmét, amelyek az egyén számára biztosítanak erős támaszt. Mint már láttuk, az egyén viselkedése befolyással van a családi becsületre akkor is, ha ez, generációkon keresztül, a személyes becsületnél sokkal kevésbé kikezdzhető. Ez mindenesetre nem csak az erkölcsi tulajdonságok összessége, hanem azzal a társadalmi helyzettel, hatalommal és közvélekedéssel együtt változik, amelyet a család élvez. Tehát véleményünk szerint ki kell emelni, hogy milyen jellegű védelmet tud nyújtani a család, ez annyival erősebbnek bizonyul, mennél jobban mozgósítható, a nő jóhíréért támadás esetén.⁶⁵

Hogy milyen jellegű ez az erő, világosan kiderül annak az eljárásnak az elemzéséből, amelyet a Racconigi városából származó Mathea Paglieta indít Gin Paulo Accastello ellen, azzal vádolva, hogy nem teljesítette házassági ígéretét, miután magáévá tette.⁶⁶ A tanúkat, akiket azért idéztek be, hogy megerősítsék vagy megcáfolják azzal a becstelen viselkedéssel kapcsolatos vádatokat, amelyet Gin Paulo tanúsít Paglietával szemben, miközben arra törekszik, hogy magát védje, tisztán két csoportra lehet osztani: egyrészt néhány Racognigiból való nemesemberre, akiknek, úgy tűnik, „volt már dolguk” több ízben is Mathea apjával: házat adtak neki bérbe, vittek neki „megmunkálendő selymet”, „szállítottak vele egyik helyről

⁶⁴ A. A. T. 9/1 38, 1740, Marzonet-Garbolino ügy.

⁶⁵ vö. különösen BLACK-MICHAUD: i. m. *The Cohesive...* 226.

⁶⁶ A. A. T. 9/6 9, 1608., Paglietta-Accastello ügy.

a másakra” stb.; ezeket a kötődéseket aztán megerősítette egy „bizalmasabb kapcsolat”, és legalábbis egy esetben, keresztapasági viszony. Az összegyűjtött bizonyítékok mérlegelése során az ő funkciójuk az, hogy a Paglieta-család jó hírnevét bizonyítsák: Mathea viselkedését csak annak a hírnévnek a következményeként minősítik, amelyet a család élvez. Például Agostino Pistone nemes úgy vall,

hogy már sok éve ismeri Givannit és Beatricét, a Paglieta-házaspárt, akikről tudja, hogy jóra való emberek, jó körülmények között élnek, jó híruk van és ezért azok közül, akik ismerik, mindenki úgy ítélkezik és vélekedik az ő Matheának nevezett lányukról Racconigiben, hogy ugyanolyan tulajdonságokkal rendelkeznek, mint a fent említett apja és anyja.⁶⁷

Másrészről pedig a Mathea korosztályához tartozók egyik csoportja tölti be azt a funkciót, hogy a Gin Paulo és más udvarlók eseteiben tanúsított viselkedésével kapcsolatos információkkal szolgáljon, adalékul a személyes erkölcsösségről való ítéletalkotáshoz: számos vallomás hivatkozik azokra a konkrét jelenetekre, amelyeknek „mint mindannyian egy helységből való fiatalok” részt vettek a lánnyal együtt. Összegezve, úgy tűnik, hogy a megélt valóság és a hatáskörök egyfajta kettéválásáról beszélhetünk: az előbbi szövegek nem Mathea viselkedésére, tehát saját becsületére vonatkoznak, hanem a családdal való kapcsolatok ereje mozgatja és ennek jóhírét tanúsítja; az utóbbi szövegek, az egykorúak csoportjához hasonlíthatók, ezzel ellentétes, a személyes becsületre irányuló kontrollfunkciót fejeznek ki.

Mathea Paglieta idényszerűen dolgozik szolgálólányként a racconigi vár urának földjein, ő és családja szerény körülmények között él, mindazonáltal sok befolyásos, társadalmilag és anyagilag fölöttük álló személy szolidaritására számíthatnak. A család hatalma tehát nem szükségszerűen és kizárólag a társadalmi helyzettől függ, hanem az aszimmetrikus, nem mindig kölcsönös üzleti kapcsolatok sorozatából keletkező erőttől, amelyek a társadalmi hierarchiát átszövik.⁶⁸

A család által gyakorolt védelem tehát abból fakad, hogy miképpen jár közbe az egyéni viselkedésről alkotott ítélet kialakításában, amelyet így a csoport kollektív tulajdonságainak fényében ítélnek meg. A „Szűcsné” magatartásával kapcsolatban a torinói környezet szabadon gyanúsított és rágalmazott; a tanúvallomásokban nem található semmilyen utalás a családra, és az ítélet megmarad az egyéni viselkedések értékelésénél, elszigetelve a személyt a történetét alkotó elemek összességétől. Nyoma sincs olyan csoportnak, akár városinak is, mint ami

⁶⁷ A racconigi Agostino Pistone főnemes vallomása.

⁶⁸ Az ilyen típusú kapcsolatok elemzéséhez vö. például J. BOISSEVAIN: i. m.: *Friends...*, 6–8. fejezet; J. K. CAMPBELL: i. m.: *Honour*, 60–95.; uo: *Kinship, Friendship, and Patron-Client Relation in Complex Society*. = i. m. *The Social Anthropology*.

garanciát jelentett Mathea Paglietának, elismerve, hogy becsületes családdhoz tartozik. E példák világossá teszik, milyen hatalmat nyújthatnak a társadalmi kapcsolatok: egyrészt úgy, hogy egy ép kapcsolatháló támogatni tudja a nőt becsülete védelmében, mivel osztozik felelősségében, másrészt pedig, mivel elismerten egy családcsoporthoz tartozik, a személyes tulajdonságok megítélése szorosan a csoporttulajdonságokhoz kötődik.

A kapcsolathálók vizsgálata tehát lehetővé teszi, hogy igazoljuk a viselkedések változatosságát, amely még a helyi szituációk szűkös palettáján is megfigyelhető, és ami megnehezíti, hogy olyan merev kategóriákkal alkossunk magyarázatot, mint például a falusi társadalom-városi társadalom: ebben a perspektívában ugyanis a viselkedések egy kontinuum mentén elhelyezkedve jelentek meg, amelynek csak szélső pólusai feleltek meg a sajátos jellemzőkkel jól körülhatárolt társadalmi valóságoknak, míg azok a helyzetek, amelyek ellenálltak az ilyen besorolásnak, mivel nem azonosíthatók teljesen a két modell egyikével sem, kevésbé jellegzetesként, elhanyagolható „átmeneti mozzanattá” váltak. Azonban az, hogy a kapcsolathálókat és azok jellemzőit tesszük vizsgálat tárgyává, azt jelenti, hogy a különböző társadalmi valóságokat nem már meghatározott modellek megelőlegezéseként vagy megvalósulásaként fogjuk fel, hanem egy belső logika szerint, a felmutatott megkülönböztető jegyek révén.

4. A szexuális partnerek között történő csereaktus elemzése alapul szolgált számunkra a szerelmi történetek olvasásához: ezeket azonban időről-időre javítanunk kellett, és az egyéni történetek szerint alakítottuk át őket. Azoknak a hatásoknak a vizsgálata, amelyeket a pár történetére a hozzájuk valamilyen módon kötődő személyek és csoportok gyakorolnak, lehetővé tette számunkra, hogy megmagyarázzuk a történet sajátos alakulási folyamatát és a döntéseket, melyek egyedivé teszik: vagyis azonosítani lehetett a minden egyes kapcsolatot jellemző változások természetét. Az tehát a javaslatunk, és egyben munkahipotézisünk, hogy a kapcsolathálók vizsgálatát hatékonyan lehet alkalmazni az olyan hosszú időszakot felölelő folyamatok értelmezésénél, amelyeknek a forrásai bőséges nyommal szolgálnak. Ugyanis sok tényező jelzi a férfi és nő közötti kapcsolatoknak a XVIII. század közepétől kezdve egyre világosabban kifejeződő, fokozatos változását.

Elsőként maga az ígéret ölt új jellegzetességeket; ha ennek a partnerek közötti megállapodásos csere volt a lényege, melynek lehettek ugyan tanúi, de semmilyen formalitást nem követelt meg, amelyek legitimálták volna, úgy a XVII. század első évtizedei körül a hivatalos szertartás igénye kerül túlsúlyba, hogy megerősítse az ígéret hatékonyságát. Az ígéret nyilvánossá válásának komoly jelentősége van, és ilyen értelemben egy olyan szigorú rituálé követése – amely megkövetelte az ajándékcsere, a pohárköszöntő, a tanúk jelenlétét, és a szülők beleegyezését – a létrejött megállapodás egyedül elismert bizonyítékává vált. A hivatalos mozzanatnak tulajdonított nagyobb jelentőséggel a család még inkább magára vállalja az érzelmi kapcsolat ellenőrzésének szerepét, amelyet, mint láttuk, a környezet gyakorolt; ez a tendencia, véleményünk szerint, a társadalmi háló cselekvési haté-

konyosságába vetett fogyatkozó bizalomra utal, és ezzel együtt érthető az egyház házassági szokásokba való behatolásának eredményeként.⁶⁹ Hivatalos jelleget öltve felerősödik az ígéretnek a házasság előjeleként értett ünnepélyes jelentése, míg egyre kevésbé jelöli, közvetlen következményként, a szexuális kapcsolat és az együttélés kezdetét; maga a két évszázadot átívelő periódusban vizsgált forrás a házasság előtti szexuális kapcsolatok csökkenését mutatja, ami a XVIII. század második felében különösen jelentékennyé válik. A testi kapcsolat előfordulása a be nem tartott házassági ígéreteket tárgyaló peres ügyekben rendkívül lecsökken, és az egész XVII. század során oly mindennapos gyakorlat ritka esetek kivételes elemévé válik, melyeket maguk a főszereplők is rendhagyóként mutatnak be.⁷⁰

A legszembetűnőbb a hangnem változása, ahogy ezekben az esetekben a nő részletesen előadja panaszát a bíróságnak: a közöszlést olyan erőszakként írja le, amely elől nem tudott menekülni, avagy a férfival való hosszas alkudozás következményeként jeleníti meg. Magatartása felfedni látszik, hogy tudja, helytelenített és bűnösnek tartott tettet követett el; míg főleg a XVII. század elejéről származó vallomásokban a nő, mivel férfiszó védte, fenntartás nélkül elismerte, hogy beleegyezett a testi kapcsolatba, most viszont, a mentegetőzés során erősen hangsúlyozza, hogyan szállt szembe a férfi kényszerítéseivel. A közöszlés erőszakos mozzanata gyakran ellentmond az eseménysor más, a kölcsönös érzelmek hangjával jellemezhető szakaszainak, miként az nyilvánvaló Caterina Ghiga, torinói szolgálólány elbeszélésében:

Nevezett Nicolao Bianco, miután belépett a mondott konyhába, üdvözölt engem azt mondván: „Jó estét menyasszonyom!” és miután kényelembe helyezte magát mellettem a tűznél, elkezdett tiltott érintésekkel illetni, azaz a mellemen, és csókolgatva és ölelgetve azt mondta: „én drága kincsem és jegyesem”, amit én visszautasítva a karommal állandóan védekeztem, de ő a karjába vett, arra az ágyra tett, amely csak számomra volt fenntartva egy a mondott konyhával szomszédos szobában, és ott, miután letépte rólam az ingemet, közöszlött velem. És noha én minden erőmet bevettem, hogy megvédjem magam attól, hogy testi kapcsolatot létesíthessen velem, mindazonáltal a várható legnagyobb kényszerítések és a tiltott érintések miatt, amelyekkel illetett, szeméremrészekem és a mellemen is, félig öntudatlan állapotba kerülve nem tudtam mást tenni, mint teret hagyni, hogy szabad utat engedjen

⁶⁹ Ennek a szokásban beállt változásnak a jelzése, úgy tűnik, fogadtatásra talál az egyházi rendelkezésnél, amely a zsinati pozícióhoz képest merevvé válik, mivel még megszorítóbb módon határozza meg a jegyesség érvényességére vonatkozó szabályokat. XIV. Benedek 1741-es rendelkezései döntő elemként vezetik be a szülői beleegyezést. BENEDICTUS XIV: *Instit. Eccl.* 46, 15.

⁷⁰ Összevetve három húszéves kimutatás eredményeit a XVII. század kezdete és a XVIII. század második fele között, nyilvánvaló, hogy a testi kapcsolattal járó ígéretes százalékos aránya jelentősen lecsökken: az 1600 és 1630 közötti esetekben 89%-ban van jelen, 1730 és 50 között 34%-os, hogy 1752 és 1772 között 16%-ra csökkenjen.

szenvedélyének. (...) azután mindketten lementünk a pincébe és én minde-
nekelőtt meghúztam a bort gazdaasszonyom vacsorájához, ugyanabból a bor-
ból ittunk, először ő, aztán én, és ő azt mondta nekem: a menyasszonyom
egészségére, én pedig: a férjemére.⁷¹

Azután más esetekben a nő vétekként mutatja be nemcsak az első, de a pár
minden megtörtént szexuális kapcsolatát:

Erőszakkal a földre tepert és anélkül, hogy mondott volna nekem mást is,
mint általában szokta, miután levette a ruháimat, testi kapcsolatot létesített
és akkor történt, hogy teherbe estem (...) különböző egyéb alkalmakkor kö-
vetett engem, hogy szeretkezzen velem és mikor egyedül talált, megraga-
dott, és a földre dobva azt csinált velem, amit akart.⁷²

Az, hogy a nő hangsúlyozza a férfi agressziót, azt fejezheti ki, hogy tudatában
van saját gyengeségének és elszigeteltségének becsülete védelmében; nem elég
többé kijelenteni, hogy az ígéretet követően megtörtént a testi egyesülés, s ezzel
a férfit felelősségre lehet vonni, hanem úgy kell őt beállítani, mint erőszakos bű-
nöst, ezzel belevonni az ügybe, mivel így remélhető a felelősség megosztása.
Nyilvánvaló a nő félelme attól, hogy saját becsületének védelméért egyedül őt
tartják majd felelősnek.

Az elbeszélés arányaiban az erőszak részleteihez képest az ígéretnek mellékes
szerep jut: a férfi ígérte mintha már nem rendelkezne azzal a bizonyító erővel, amit
a női becsület védelmében érdekelt csoportok – amelyek lehetővé tették így a nő és
férfi közötti egyenlőtlen hatalmi viszony kiegyenlítődesét – aktív jelenléte biztosított
neki. Következésképpen a közösülés elveszti a házasság állapotot megjelölő jelle-
gét, és úgy kell feltüntetni, mintha kényszer hatására történe, hogy a nő ne tűn-
jék bűnösnek, tehát becstelenné. Sokatmondó, hogy pontosan ezekben az évek-
ben társítják először a szexuális érintkezést a bűnösség eszméjével, s ez a tudati
szférába is beférkőzik, miként az kiderül azokból a kifejezésekből, amelyekkel
a piobesi Maria Gavatta visszautasítja Bartolomeo Cerruti ajánlatát:

Cerruti eljött hozzám és egyedül talált abban a szobában, ahol aludni szok-
tam, miután több csókot adott és megérintette a melleimet, sürgetett, hogy
engedjem, hogy szeretkezzen velem, biztosítván arról, hogy el fog venni
feleségül. *Hanem amikor azt ismételtettem neki, hogy az bűn volna*, és hogy mi-
után kedvét töltötte velem, elhagyna engem, folyton azt bizonygatta, hogy
el fog venni feleségül.⁷³

⁷¹ A. A. T. 9/1 38, 1739, Ghiga-Bianco ügy.

⁷² A. A. T. 9/1 36 1731, Peirato-Chiaberta ügy.

⁷³ A. A. T. 9/1 42, 1746, Gavatta-Cerruti ügy.

Véleményünk szerint, mindezek az elemek igazolják feltételezésünket, mely szerint a korábban szélesebb körben megoszló felelősség fokozatosan a nőre hárul; ez a mozgás egy kiterjedtebb folyamatra vezethető vissza, méghozzá arra, amely a kapcsolatok védelmező szövetéből az egyén elszigetelődéséhez vezet – ez az egyik fontos hatása az egyházi intézmények beszivárgásának a társadalom szövetébe.⁷⁴ E folyamat felerősödésének számos módja és kifejeződése van. A nemek közötti kapcsolatok terén pontos jelentést nyernek azok a vizsgálati kézikönyvekben és a piemonti zsinatok irataiban egyaránt megtalálható⁷⁵ folyamatos figyelemztetések, amelyek arra biztatnak, hogy ragadják meg a lehetőségeket a fiatalok társadalma legszervezettebb formáinak elbizonytalanítására: amint láttuk, a kollektív ellenőrzést épp ezek gyakorolták az ilyen kapcsolatok felett.

E szolidaritások meggyengülése, és így a férfi ígéretei fölötti lazább felügyelet, a szabados viselkedés számára szélesebb határokat hagy nyitva; a legjobban azon keresztü látható, hogy a fentebb már említett jelenség, amely szerint a szerelemgyermek felelőssége az apát terheli, eltűnik. Már az is tünetszerű, hogy a XVIII. századi peres ügyekben a gyermek sorsát a szülés után ritkán emlegetik; mi több, egyre gyakrabban fordul elő a városokban, ahol nagyobb a biztosíték a névtelenségre és több lehetőség adódik a gyermek ideiglenes vagy akár végleges elhagyására. Nyoma sincs már az apa bevonásának. Ő a terhesség hírére elhagyja a színteret, vagy, néhány esetben, követi az eseményt egészen a szülés pillanatáig, néha ellátja a nőt a szükséges pénzzsszeggel. Teljes mértékben az anyának kell felvállalnia a szerelemgyermekkel járó terhet, és ez a felelősség, valamint a saját jóhírének gondolata készítenek néha a részletes beszámolóra. A XVII. századi házasság előtti kapcsolatok kimeneteleként forrásainkból teljesen hiányzó jelenség a következő század elején bukkan fel, és egyre inkább terjed. A jelenség a házasságon kívül született gyermekekkel szemben megváltozott magatartás legszembetűnőbb hatása; a nemek közötti kapcsolatok egyre csökkenő ellenőrzése következtében a szerelemgyermek-állapotot, amikor a gyermek származását mindenki ismerte, a törvénytelengyermek-állapot váltotta fel, ahol a szülők ismeretlenek, s a gyermek nem rendelkezik identitással. Ha az eredeti közösség magára is vette egy nem törvényesített kapcsolat következményeinek a terhét, most egyre nagyobb hajlandóságot mutat arra, hogy az új jellegzetességeket öltő problémát a központi intézményekre bízsa. A kitett gyermekek és vajúdó nők számára létesített kórházak növekvő száma értelmezhető egymással párhuzamos tendenciák következmé-

⁷⁴ vö. J. BOSSY: i. m.: *Controriforma e popolo*.

⁷⁵ vö. főleg *Constitutioni della Prima Sinodo Diocesana di Torino celebrata dall' Ill. mo e Rev. mo Monsig. Carlo Broglio Arcivescovo...*, Pizzamiglio Stampatore Archiepiscopale. Torino. 1596. 66–7.; a CORRAIN-ZAMPINI által idézett 1666-os Vercelli zsinat: i. m.: *Documenti...* 221.; *Sinodus Diocesana Taurinensis habita in Ecclesia Metropolitana ab Illustrissimo et Reverendissimo Domino Micaele Beyamo Archiepise Taurinensi, die XXVIII Maij MDLXX*. Taurini. 36. A kézikönyvek közül megemlítendő főleg *Raccolta di vari Esercizi di Pietr e Istruzioni*. Torino. 1792.

nyeként: az egyik a szokások megváltozása, a másik az, hogy központi kezdeményezések új funkciókat vesznek fel. Ez utóbbiak egyrészt választ adnak az egyre nagyobb méreteket öltő gyermekelhagyás jelenségére, másrészt érthető a népeség iránti megújuló érdeklődés és politika tüneteként.⁷⁶

Akárcsak egy futó pillantás elegendő a szavojai állam törvénytelen gyermekek ügyében tett intézkedéseire, és máris nyomon követhetjük az általunk leírt folyamat alakulását. A hagyományos helyi normákban gyakran idézett szokást⁷⁷, amely előírja a feltételezett apák számára, hogy gondoskodjanak a szerelemgyermekéről, megerősíti egy Nizza városának szóló rendelet, melyet Szavojai Katalin infánsnő 1591-ben tett közzé.

Megszabja,

hogy, mivel az anyák a bíróságon ünnepélyes esküjükkel tesznek nyilatkozatot, azokat, akiket apaként megjelölnek, főleg ha némi találgatás kíséri majd az ügyet, kényszeríteni lehet, törvényes büntetés terhe alatt, arra vonatkozóan, hogy tartásdíjat fizessenek a gyermekeiknek, addig, amíg be nem bizonyítják az állítás ellenkezőjét, és még akkor is, bűnrészesség miatt, száz tallért fizessenek államkincstárunknak.⁷⁸

Tehát a törvénytelen gyermeket az apára bízák; de, azokban az esetekben, amikor a szülők nem ismeretesek és a gyermeket a városi kórházban hagyták, az eltartás terheit hivatalosan a szülőváros veszi át. 1609-ben Casale Kórházának szabályrendelete, amelyet „betegek, kített gyermekek és vándorok számára emeltek a Szentlélek védelme alatt” kimondja,

hogy amennyiben szerelemgyermeket hoznak a nevezett kórházba, a mindenkori igazgatónak mindent el kell követnie, hogy megtudja, ki az apa és az anya, hogy abból a városból valók-e (de), mivel a gyerekeknek el kell majd hagyniuk a várost, az előzőhöz hasonló módon el kell követnie mindent az igazgatónak, hogy megtudja, honnan hozták őket, és rögtön elküldeni annak a községnek, amely ellátásukról gondoskodni fog.⁷⁹

⁷⁶ vö. ezzel kapcsolatban W. KULA megállapításait: *Histoire, démocratie, statistique. = Mélanges en l'honneur de F. Braudel*. Toulouse. 1973. 279–88.

⁷⁷ Például Valsesia helyi törvénye megszabja (Curia Maratella, 144. fejezet, *De spuris alendis*): „quod si quis rem habuerit cum aliqua muliere; et quae postea infantem aliquem seu infantes aliquos provocaverit, et negaverit ipsum talem infantem seu tales infantes esse suum vel suos, quod statur jramento illius talis matris; et quod postquam illa juraverit illum vel illos esse suos, qui negabat ille talis compellatur per Jusdicentem cuius Maratellae omnibus juris remediis ad suscipiendum et alendum, et suscipiant et alent illum talem infantem seu infantes pro suis et tamquam suos...” idézve = F. A. DUBOIN: *Raccolta per ordine di materie delle Leggi*. Torino. 1846., XII. köt., 46.

⁷⁸ *Lettere Patenti di S. A. S. la Duchessa di Savoia...* 1591. október 13. = DUBOIN: i. m.: *Raccolta...* XII. kötet, 46–7.

⁷⁹ *Ordini dell'ospedale riformati nel 1609 = uo. 178–9.*

Ezt a szokást, amely a község részéről a törvénytelen gyermekekkel járó kötelezettség felvállalását jelenti, egy 1675-ös rendeletben erősítik meg. Ez megköveteli, hogy a nem torinói illetőségű kitett gyermekeket küldjék vissza szülővárosaikba; miként az előző esetekben, súlyos büntetést kapnak mindazok, akik nem a városból származnak és kiteszik gyermeküket, valamint azok a bábák, akik nem jelzik ezt.⁸⁰

Torinóban a „kisgyermekes és szülő nők” nagy száma már 1728-ban szükségessé teszi a San Giovanni Battista Kórházhoz csatolt szülészeti intézet felállítását azért, „hogy az elhagyott gyermekekkel kapcsolatos terhet illetően könnyítsenek a kórházon”, amelyet már állami segélyekkel is támogatni fognak.⁸¹ 1745-ben a Legegyetemesebb Jótékonyági Egyesület „engedélyezi Racconigi Kórházának, hogy magára vállalja, a község mentesítésére, a kitett gyermekek ellátási kötelezettségét”; ez egy fontos lépés a községek fokozódó tehermentesítésének folyamatában. Vagy inkább mintha ennek a tendenciának köztes mozzanata lenne; Racconigi községének az Egyesület még évi 864 lírát ajánl fel hozzájárulásként a gyermekek ellátásához.⁸² Az 1770-es határozattal, amely előírja Torinóban „egy lelenház felállítását olyan gyerekek elhelyezése céljából, akiket kitesznek az éj leple alatt, valamint ügyelet biztosítását fogadásukra”⁸³, a gyermekek elhagyása teljesen szabaddá és a névtelenség által védetté vált. A probléma nyilvánvalóan egyre sürgetőbbé válik, és a kitett gyermekek mintha előzönlének a városi kórházat, olyannyira, hogy 1774-ben a San Giovanni Kórház Egyesülete arra kényszerül, hogy kérést intézzon a királyhoz, hogy ezzel kapcsolatban hozzon intézkedéseket: arról panaszkodnak, hogy a szülő nők „fenntartására és gondozására (...), amit ott negyven éve vezettek be egészen eddig semmilyen pénzalapot nem állapítottak meg, amellyel el tudnák viselni ennek terhét.” De főleg a kirakott gyermekek tömeges jelenlétére panaszkodnak, akiket „közönyösen becsúsztatnak”; számuk óriási, több mint egy harmaddal haladja meg a betegekét.⁸⁴ A kórház tehát további intézetek felállítását követeli, vagy legalább megfelelő támogatásokat. Végül, a XVIII. század végén, az itt vázolt folyamat mintha lezárulna: a községeket mintha semmiféle kötelesség nem terhelné többé a kitett gyermekekkel kapcsolatban; a városi kórházak, amelyek befogadják őket, gondoskodni fognak védelmükről és ellátásukról anélkül, hogy továbbra is elkülönítenék „a város és a térség szülőtteit a tartomány más szülőtteitől.”⁸⁵

⁸⁰ Ordine per la cittr di Torino, 1675. szeptember 14. = G. B. BORELLI: *Editti Antichi e Nuovi dei Sovrani Principi della Real Casa di Savoia*. Torino. 1681. I. könyv, 13. fejezet, 263.

⁸¹ vö. DUBOIN: i.m.: *Raccolta...* XII. köt., 633.

⁸² uo. 573–4.

⁸³ uo. 634.

⁸⁴ uo. 631.

⁸⁵ uo. 489.

A törvénytelen gyermekek példája véleményünk szerint azt sugallja, hogy a személyek közötti viszony és azt jellemző kapcsolatháló vizsgálata egészen az intézmények dinamikájáig eljuthat, és pontosíthatja ezek jelentését az egyének életében; lehetővé teszi, hogy túllépjünk egy vélekedésünk szerint megtévesztő kérdésfeltevésen, vagyis azon, hogy vajon kié az elsőbbség egy szokás kialakulása és az intézményes beavatkozás megszilárdulása között.

A törvénytelen gyermekkel szembeni magatartás változása bizonyosan összetettebb jellemzőket mutat, amit itt nem tárgyalhattunk; mindenesetre lényeges összetevője annak a szélesebb folyamatnak, amit itt körvonalazni szándékoztunk. Ennek során a nő számára szolidaritást és védelmet biztosító kötődések gyengülése ahhoz vezet, hogy a szexuális kapcsolatban minden felelősség fokozatosan a nőre hárul.

(Sandra Cavallo – Simona Cerutti: Onore femminile e controllo sociale della riproduzione in Piemonte tra sei e settecento. = Quaderni Storici, 1980/2. 346–83.)

Fordította: Kunkli Enikő

HANS-JÜRGEN LÜSEBRINK

Az akasztófadalok irodalma. Folytonosság és változás a XVII–XIX. században¹

A XVII–XIX. században a akasztófadal-irodalom nemcsak Franciaország határain belül, hanem Európa nagy részén is virágzott. A németországi *Bänkelsang*,² a spanyolországi *literatura del cordel*,³ az olaszországi *canti popolari*⁴ és a *Tyburn News* vagy a *Scoundrel Verses* Angliában,⁵ az *Ugrichten*, *Hinrichtungslieder* és *Historische Relationen*,⁶ a *Lamenti della morte... con la canzone di perfidia* és a *Complaintes* jól elkülöníthető, nélkülözhetetlen komponensei a büntető ceremóniának. Franciaországban a XVII. század elejétől a XIX. század közepéig két műfaj határozza meg leginkább az akasztófaénekek irodalmát:⁷ a *Complainte*, mely népi ének lejegyzett dallammal és a *Relation* (egy bűnöző életéről és kivégzéséről), mely rövid prózai szöveg – legfeljebb nyolc kvarto lapnyi – amit *Récit*-nek, ritkábban *Détails historiques et véritables*-nek, vagy egyszerűen *Vie privée et criminelle de...*-nek is neveznek.

Ezeket legtöbbször titokban terjesztették vásárokon, piacokon a bűnös kivégzése napján, illetve utcai árusoknál vásárolták, akik az érdeklődésre leginkább számot tartó személyeket ajánlották a kiadóknak és képkereskedőknek. Ilyen például néhány *complainte* XVI. Lajosról vagy a híres, Liege-ben nyomtatott *complainte*

¹ HANS-JÜRGEN LÜSEBRINK szövegét franciából fordította: Angela Groppi. = *Quaderni Storici*, 1982. ápr. 1.

² Vö. L. PETZOLDT: *Bänkelsang. Vom historischen Bänkelsang zum literarischen Chanson*. Stuttgart. 1974, főleg a 66–71.; R. SCHENDA: *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe, 1770–1910*. Frankfurt 1970, München 1977 (Wissenschaftliche Reihe n. 4282). 364–8.; K. RIHA: *Morität, Bänkelsang, Protestballade, Kabarett-Lyrik und engagiertes Lied in Deutschland*. Athenäum, Frankfurt/M. 1979 (AT 2100). különösen a 13–9.; H. D. ZIMMERMANN: *Lechzend nach Tyrannenblut, Ballade, Bänkelsang, Song*. Berlin. 1972. 20–1.

³ Vö. J. CARO BAROJA: *Ensayo sobre la literatura del cordel*. Madrid. 1969.

⁴ Vö. W. HIRDT: *Italienischer Bänkelsang*. Fankfurt/M. 1979 (Analecta Romanica, 44); A. GIOVANE: *Canzoni epico-liriche raccolte a Bari*. Bari. 1967.

⁵ Vö. K. OETTINGER és H. WIEDHASE: *Postfazione* című munkájának német fordítása CAPTAIN ALEXANDER SMITH: *Von der Weige bis zum Galgen. Leben und Taten der berühmtesten Strassenräuber, Mörder und Spitzbuden. Herrsching, M. Pawlak* című könyvében, 275–9.; vö. még D. HAY-P. LINEBAUGH – E. P. THOMSON: *Albion's Fatal Hating Tree. Crime and Society in Eighteenth Century England*. London. 1975 és R. W. MALCOLMSON: *Popular Recreations in English Society, 1700–1850*. Cambridge. 1874.

⁶ A *Relationen* elemzésének hiányában, egy érdekes komparatív vizsgálatra utalunk, az utóbbiak és egy Schiller novella között, mely G. KÖPF munkája = *Friedrich Schiller. Der Verbrecher aus verlorener Ehre. Geschichtlichkeit, Erzählstrategie und republikanische Freiheit des Lesers*. München. 1978, 51–2.

⁷ Akasztófaénekek elfogadva azokat a szövegeket, melyek a kivégzésről, ill. annak helyéről vagy idejéről szólnak, s a bűnösre vonatkoznak.

Brinvilliers márkinéről.⁸ E két irodalmi műfaj fontos részét képezte nemcsak az irodalomnak, de az 1600 és 1850 közötti időszak népi-közösségi szférájának is.⁹ Ennek ellenére a *Complainte* és a *Relation* elhanyagolt területe a tudományos kutatásnak, kiváltképpen a *Bibliothèque Bleue*¹⁰ bőséges állománya figyelemreméltó, s így a *Catechismo*, az *Almanacco* és a *Livres de Civilté* hosszú időn keresztül kínál különösen gazdag forrást a népi mentalitás tanulmányozásához. Louis-Sébastien Mercier, a *Tableau de Paris* (1782) című munkájának X. kötetében sokszínű képet vázol fel e jelenségről:

Egy hazaáruló, egy méreggel ölő, egy gyilkos, kivégzése napján életet ad egy Pont-Neuf vándorénekkal vegyített *complainte*-nek, melyet másnap minden útkereszteződésben énekelnek. Ezeket a gyászos strófákat azután egyre ijesztőbb hangon éneklük. Így a nagy gonosztevők is örömeiket lelik ezekben a halotti énekekben. Hallgatják e vándorló jeremiádokat, elhanyagolva azonban az utolsó versszakok szabadosságáról és a bűn veszedelmeiről szóló morális intéseit.¹¹

Mercier a regéknek szentelt fejezetben ír hosszabban is erről:

Léteznek akasztottakról és kivégzettekről szóló *complainte*-ek, melyeket a nép könnyes szemmel hallgat, majd rögvést megvásárlásukra siet. Így Párizsban minden egyes dal közös ügy és annak, akit nem énekeltek meg – legyen az Franciaország marsallja vagy egy akasztott –, szép foglalatosságot adott: meg kell őriznie a nép körében. Ilyen védelmező volt Desrues¹² a főváros keresztútjainál, a leghűresebb pedig Voltaire.¹³

A *Relation*nal ellentétben, mely általában egy-két oldalas elbeszélés egy bűnös életéről, az ítéletről, vagy a halálraítélt kivégzéséről, a *Complainte* műfaját formai struktúra és más, igen összetett funkcionális lehetőségek jellemzik.¹⁴

⁸ *La Complainte*, Lacombe nyomdája, Párizs, 1842. 17. (Rövid anonim történet, melyet a Biblioteca dell’Arsenale -ban őriznek, Ra 1512 jelzet alatt.)

⁹ A terminus a német „Öffentlichkeit” szóból és J. HABERMAS: *Strukturwandel der Öffentlichkeit, Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Neuwied/Berlin 1962. munkájából származik, főleg a 13–143.

¹⁰ Korabeli olcsó kiállítású ponyvairódművek sorozat, amely nagyon népszerű volt – *A szerk.*

¹¹ L.-S. MERCIER: *Tableau de Paris*. Neufchâtel 1782, X. köt. DCCCLXVII, 255.

¹² Antoine-François Desrues-t Párizsban végezték ki, mérgezés miatt, 1777-ben a Place de Grave-en. Életéről vö. G. CLARETIE: *Desrues l’empoisonneur. Une cause célèbre au XVIII siècle. Avec portraits et gravures d’après les documents originaux*. Párizs. 1906.; kortárs szövegekre való utalás a 2–4. fej.-ben

¹³ L.-S. MERCIER: i. m.

¹⁴ Ezalatt a nyelvészeti pragmatika azon alapvetését értjük, mely szerint a szerző élményei és hozzáállása tükröződhet a szövegben. Vö.: H. U. GUMBRECHT: *Funktionen parlamentarischer rhetorik in der französischen Revolution. Vorstudien zur Entwicklung einer historischen Textpragmatik*. München. 1978. 15–7.

A *complainte* az elégiától eredeztethető, mint például a „chanson plaintive” vagy a „regretz doulloureux”, amelyeket megtalálunk a *Roland-énekben*, Chrétien de Troyes *Erec et Enide*-jében, Pierre Michault *Complainte sur la Mort d'Ysabeau de Bourbon* (1465) című művében és a trubadúrok néhány más alkotásában, kimutatható továbbá a spirituális canticumok műfajában¹⁵, de ugyanígy a XVI–XVII. században is, a szatirikus *pamflet* és a politikai *doléance* műfajaiban.¹⁶ A *complainte* a XVII. század elejétől átalakul és a XIX. század végéig a gyászének kiváltképpen a bűnösről és szenvedéseiről szól. A bűnügyi *complainte* működése és fejlődése a XVII–XIX. században ezért szükségképpen csak a *complainte* műfajának átfogó történetén belül értelmezhető. A bűnügyi *complainte*-ben olyan szemantikai maradványok figyelhetők meg, amelyek egyrészt a *complainte* – *doléance* és a *complainte* – *déploration* hatásának, másrészt az antik formák alakiságának és szabályszerűségeinek tulajdoníthatók. Mindez tetten érhető például a burleszk *Complainte sur la loi de Justice et d'Amour*,¹⁷ vagy a *Complainte sur un arrêté et méchant du département de la Nièvre*,¹⁸ vagy más regiszterben a Mirabeau gróf hirtelen haláláról szóló népi *déploration*, a *Complainte sur la mort de M. de Mirabeau*-ban.¹⁹

Egy nyolcvan szövegből (15 *Relation* és 65 *Complainte*) álló korpusz²⁰ szisztematikus elemzése, melynek alapja egy 130 bejegyzésből álló nyilvántartólap, lehetővé teszi a XVII. század elejétől a XIX. század végéig bekövetkező folytonosság és az átalakulások feltérképezését az akasztófaénekek irodalmában.

Annak a sajátos helyzetnek köszönhetően, hogy a bűnözőket mind gyakrabban végezték ki nyilvánosan, e dalok a maguk tökéletességében mutatkoznak meg és módosulásaik is jól nyomon követhetők a közösség megszólításáiban, melyek feltételezhetően ismétlődtek a különböző kivégzések végrehajtása során. A narrátorok

¹⁵ [THOMAS SÉBILLET]: *Art Poétique François. Pour l'instruction des jeunes studieux, et a ncor peu avancez en la Poésie Française*. Párizs, XII fejt.

¹⁶ Ebben a formában található CH. NISARD: *Histoire des livres populaires ou de la Littérature de colportage*. Párizs. 1864. II. k. 235–7.

¹⁷ *Complainte sur la Loi de Justice et d'Amour sur les Libertés de la Presse, Par un Typographe, membre de plusieurs sociétés très-savantes dans les Provinces. A maréchal de Saxe dallamára*. Párizs. Chez les Marchands de Nouveautés, 1827. 16. 30.

¹⁸ *Complainte sur un arrêté ridicule et méchant du département de la Nièvre, au sujet d'une Bière, en date du 23 Janvier 1792. Az Aussi-tôt que la lumière* 8. 4.

¹⁹ *Complainte sur la Mort de M. de Mirabeau. A De tous les dieux de la fable dallamára*. Párizs. 1791. 8. 3.

²⁰ A gyűjtemények saját, komoly elemzésének hiányában – már ami az 1830 előtti korszakot illeti – négy párizsi könyvtárnak tartozunk köszönettel (Bibliothèque nationale, Archives des traditoins populaires, Bibliothèque Historique de la Ville de Paris, Bibliothèque de Arsenal) és négy tartományi könyvtárnak (Lione, Avignon, Rouen, Troyes). Az eddigi tanulmányokkal szemben, különösen J.-P. Seguin munkáit és bibliográfiáit és a kortárs visszaemlékezéseket (Mercier, Hardy stb.) illetően, ki kell emelnünk, hogy a korpusznak minden olyan szöveg része, mely egy híres bűnöző figuráját mutatja be.

elbeszéléseiből²¹, a bűnösök beszédeiből²², vagy a vándorénekesek szavaiból²³ az is kiderül, hogy a közönség különböző rétegeihez, különböző kifejezésekkel fordultak; leggyakrabban a „nép” (15 esetben), a „ti mind/mindenki közületek” (15-ször), a „fiatalság” (17), a „szabadgondolkodók” (3), a „jelenlévők/hallgatóság” (3), a „város lakó polgárok” (3), a „Franciák” (3), a „föld népei” (3), az „Asszonyok” (2), a „bűnösök” (2) és ezenkívül még nyolc egyéb kifejezéssel találkozhatunk, összesen tizenöt alkalommal. Miközben egyes a publikum megnyerésére irányuló, elsősorban igék megerősödtek – mint például a „hallani”, „jönni”, „közeledni”, „kérni”, „elmélkedni”, „gyülekezni” – a közönség megjelölésének módozatai érezhetően változtak: a „bűnös” kifejezés csak a XVII. századi szövegekben lelhető fel, a „szabadgondolkodók”, „polgárok” és a „nemesség” megszólítást (így is csak 9 esetben) 1785 után már nem használják; a „város lakók”, „barátaim”, „Franciák” (10 esetben) pedig csak a forradalom időszakára korlátozódnak.

A nép kíváncsiságát, mely a bűncselekmények és elkövetőik ismeretéből fakadt, nem lehetett másképp lecsillapítani, mint pletykákkal és otromba szórólappal, melyeket néhány kiskereskedő kevéske pénzért árult az utakon. Ezeket a nép között, a népnek szerkesztették, híven tükrözve nyelvezetük kezdetlegességét és nyelvtani hiányosságait, mindazt, amit a nép gondolt az igazságszolgáltatásról.²⁴

Robert Anchel interpretációját követve, a *complainte* és a *relation* különbségeinek elemzésével, a társadalom szerkezetét bemutató jelentésárnyalatok révén, képet kapunk a kor bonyolult, fejlődő és tartós mentális apparátusáról.

Az eredmények alapján, a *complainte* és a *relation* három meghatározó típusát különíthetjük el a XVII–XIX. században:

1. A vizsgált nyolcvan szövegből negyvenöt a bűntett elbeszélése, a bűnös halála (41 szöveg), vagy az áldozat meggyilkolásának (4 szöveg) története, egyértelműen morális és vallásos jelentéstartalommal. Az elítélt privát és bűnös élete, első (17 szövegben) vagy harmadik (28 szövegben) személyben elmesélve²⁵, halálértelmezésként funkcionál, az elkerülhetetlen földi és égi megítéltetés megtisztulásán keresztül,

²¹ Vö. pl. a *Complainte Sur les Horreurs commises á Nantes, par l'Ordre de Carrier* kezdetével (A *La Romance de Gabrielle de Vergy* dallamára. Párizs. 1794 4.): „Minden gyászos a történelemben/ amit most elmesélünk nektek.”

²² Vö. pl. a *Complainte sur l'exécution faitë à Paris, le 10 octobre 1783, du nommé Jasques-François Paschal, atteint et convaincu de débauche contre nature et assassinat.* (1783. 1.): „Jöjjetek hallani panaszsom, / Minden államok emberei, / Ez a legsötétebb merénylet, / Amitől majd' megöl a félelem.”

²³ Vö. pl. a *Complainte sur Fieschi le régicide*-del (A *Complainte de Fualdés* dallamára) mely így kezdődik: „Hallgassátok, Férfiak és Asszonyok, / Hallgassátok kicsiny gyermekek, / Egy hatalmas bűn, / Szörnyűséges történetét.”

²⁴ R. ANCHEL: *Crimes et châtements au XVIII. siècle.* Párizs. 1933. 232.

²⁵ A XVII–XVIII. században 36 szövegből 14 volt első személyű, a Forradalom idején és a XIX. században pedig 44-ből 16.

hiszen a maga korlátozott keretein belül egy írás éppúgy az áldozatosság megnyilvánulása, mint a penitenciáé²⁶. Lássunk két szöveget példaként, egy prózát és egy költeményt, mely Avignonban, 1768-ban keletkezett, Jean-Dominique Langlade kivégzése alkalmából, aki megölte szüleit azok szolgálival együtt és április 13-án vettek véget életének. A *Complainte sur la mort de Jean-Dominique Langlade se faisant nommer Douburg, Sur l'air de la Belle Judith*-ot és a *L'Exécution du jugement rendu contre Jean-Dominique Langlade*-ot²⁷ kötetlenül, quarto-formában közölték és ennek alapján tagolták az ide vonatkozó kiegészítéseket Langlade magánéletéről, tetéről és kivégzéséről, hosszú és szimmetrikus elbeszélésben a bűnös megérdemelt haláláról.

A *Complainte* bevezetését:

Hallgasd tettem
Mi szörnyű, gyalázatos és siralmas,
Avignon városában követtem el,
Ahol az én emlékezetem utálatos
Mert embertelenül megsértettem
A barátság szent törvényét.²⁸

huszonhárom strófa követi, Langlade bűnének elmondása, melyet a kivégzés leírása és az erkölcsi tanulság zár:

A kivégzés napja,
Hihetetlennek tűnik,
Közömbösen nézik
Amint nyilvánosan megszégyenülök;
Végül felülök a keresztfára,
Minden félelem nélkül.

²⁶ Vö. M. BÉE: *La société traditionnelle et la mort*. 1975. 81–111. és főleg a 101–8.; és a legrövidebb összefoglalók: PH. ARIÉS: *L'homme devant la mort*. Párizs. 1977. 304–5.; ill. F. LEBRUN: *Les hommes et la mort en Anjou aux 17. et 18. siècles*. Párizs. 1971. 416–22.

²⁷ A két szöveget egy avignoni zsummaliszta írta, François Moréas (1702–1774). Ezeket a Musée Calvet-ban (Ms. 2955, 56–57 és Ms. 2932, 73) és a Bibliothèque Inguimbertaine-ben (Rés. c. 290.) őrzik. Moréas szerezte még a *Relation de l'horrible meurtre de trois personnes égorgées dans Avignon par Jean-Dominique Langlade* (1768), vö. R. MOULINAS: *L'imprimerie, la librairie, et la presse à Avignon au XVIII. siècle*. Grenoble. 1974. 295–346.; ld. még uo. Moréas. = J. SGARD (Szerk.): *Dictionnaire des journalistes (1600–1789)*. Grenoble 1976. 284–5.

²⁸ *Complainte sur la mort de Jean-Dominique Langlade, se faisant nommer Dubourg, natif de Langeac en Auvergne, âgé de 21 ans, atteint et convaincu d'avoir égorgé la nuit de 9 au 10 Février 1768 M. Mince, le père, Horloger, son Fils et sa Fille de Service, et d'avoir volé les effets les plus précieux de sa maison; exécuté à Avignon le 13 Avril.* (A la Belle Judith dallamára) 4. 2. 1. versszak (A francia idézetek Matyelka Tímea munkái. – A ford.)

Férfiak és nők és ti mind
 Akik tudjátok az én tragikus történetemet,
 Emlékezzetek sorsomra,
 Jól vésetek emlékezetetekbe,
 S kérjétek Isten jóindulatát
 Ne vigyen benneteket a kísértésbe.²⁹

A prózai szövegben, Langlade kivégzésének négy kvarto lapnyi részletes leírását egy igen érzékletes előadás váltja fel a vezeklő halálról, az elítélt tetteiről és gondolatairól, a jelenlevő tömeg szemszögéből.

A Langlade kivégzés-történetének központi szekvenciái:

A keresztényi szeretet ezen megnyilvánulása minden nézőt meghatott. Mindenki felismerte, hogy őszintén megrendült, bűnbánata szívből jött. Az érzelmek igazolták tehát, hogy amilyen lassan érkezik meg, annál inkább lángra lobban az állhatatosság és türelem, melyek bátorságot adtak saját élete feláldozásához, melyet mindenki csodált. [...] Mindent elfogadott; s gyalázatos halálát áldozatként felajánlva, a beláthatatlan sokadalommal szemben, nem gondolt másra, mint megérdemelt halálának előkészületeire.³⁰

És sokkal előbb:

Ezután széttárta karjait kinszenvedésének eszközén, időnként Jézus nevét ejtve, fohászokodván segítségéért és felidézvén életének feláldozását (...). E vallásos cselekedetének végeztével, a hóhér felmutatta kardját, mellyel halálát kellett adnia.³¹

Halál – bosszú, halál – áldozat, halál – vezeklés: a bűnös halálának e hármassága szimbolizmusba (keresztény kereszt, rituális gesztusok) és a büntető eljárás folyamatába (a büntetés elfogadása, vallomás, megtérés, a pap buzdítása, a tömeg részvéte) ágyazódik, amit még jobban alátámaszt az avignoni szokásrend³², mely a XVII. század elejétől a XIX. század utolsó évtizedéig az akasztófaének-irodalom meghatározó alapja marad. A formai változás, mely valójában a büntény leírásának háttérbeszorulása a kivégzés és a sok tekintetben világiasabb erkölcsi alapú

²⁹ *Complainte sur la mort de Jean-Dominique Langlade*. 26. vsz.

³⁰ *Exécution du Jugement rendu contre Jean-Dominique Langlade se faisant nommer Dubourg, natif de Langheac en Auvergne, rompu vif dans Avignon le 13 Avril 1768, à l'âge de 21 ans et demi (1768) 4., 4.*

³¹ *i. m.* 3–4.

³² Két kiegészítő elem: a bűnös fejének felmutatása, és főleg Franciaország déli részén a kivégzés alatti „pénitents noirs” szabálya.

vallásos megnyilatkozásokkal szemben³³, 1830-tól kezdődően továbbél a nyilvános büntető eljárás fokozatos megszűntéig és számos XIX. századi *complainte* alapvetésében ismerhetjük fel, amilyen például a *Grande et Véritable Complainte de l'Epouvantable Crime du Pecq* (1872), vagy a *Crime de la Gloire-Dieu* (1885)³⁴. A híres *Complainte sur Fualdés* (1818), formájának és kronológiai helyzetének köszönhetően kulcsfontosságú pozíciót tölt be: számos XIX. századi *complainte* mintapéldánya, ezt jelzik „a *complainte de Fualdés* dallamára” megjegyzések is, s ebben, a bűnesetről szóló 48 strófából 25 a személyre fókuszál, 15 a perre és a vizsgálatra, és csak kettő a gyilkosok kivégzésére. Ez utóbbiak egészen más jelentést hordoznak a XVII–XIX. századi szövegek nagy részéhez képest:

A gyóntatópapok szent
Közbenjárása ellenére,
A gonosztevő imosztorok
Nem nyernek bocsánatot,
És anélkül lépnek a vérpadra
Hogy vétkeiket megvallották volna.³⁵

A jelentésbeli eltérés alapja a néma bűnös és szélhámos figurája, ami lassan-lassan felülkerekedik a bűnbánaton, mely lényegében tettének engesztelő jóvátétele, és amelynek eredménye az ártatlanság kimondása.

Az 1820 és 1885 között készült szövegek nagy része – a profán etika térhódítása ellenére, melyet az *Erkölcsei tanulság* explicit címmel sűrítettek az utolsó versszakba – kiáll a hagyományos modell érvényessége mellett, még akkor is, ha az igazat megvallva, most már csak kisebbséget alkot, körülbelül a szövegek egynegyedét. Ilyen a prózai résszel kísért, *Complainte sur la morte du nommé Pelleautier... Air du Chien Fidèle*, amely a következő sorokkal zárja az ezt megelőző hat strófát:

³³ Két felmérés:

	1608–1750	1750–1789	1790–1830	1831–1885
A személy bűnbánatával és/vagy vallomásával a középpontban	2	13	2	2
Fohász egy vallási hatalomhoz, mint büntető hatalomhoz	2	20	6	7
A szövegek összesen	16	24	30	10

³⁴ Vö.: M. FOUCAULT, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Párizs. 1975. 14–8.; L. CHEVALIER: *Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIX. siècle*. Párizs. 1958. Magyarul: *Felügyelet és büntetés. A börtön születése*. Ford.: Fázsy Anikó, Csűrös Klára. Bp. 1990.

³⁵ *Véritable Complainte arrivée de Toulouse Au sujet d'un crime affreux commis à Rodez sur la pesonne de l'infortuné Fualdès, par Bastide, Janson et ses complices. (A Maréchal de Saxe dallamára.)* Párizs. 1818. Bővebben ld. NISARD: *Histoire des livres populaires*, II.k. 1864-es kiad. 254.

Észreveszem a téren a pallost,
 Ó Istenem, bocsáss meg nekem!
 Érzem, hogy a szívem jéggé dermed,
 Remegek, gúzsba köt a félelem.
 A halálom szolgáljon példaként
 Ti mind, akik most hallgattok;
 Menjetek a templomba és imádkozzatok;
 Szegény családomért és értem.³⁶

2. Az 1789–99 közötti időszakban keletkezett nyolcvan szövegből álló korpusz huszonegy darabja a bűnös kivégzésének határozott politikai jelentést tulajdonít. Ezekben a szövegekben, a kifejezés szerkezete, a megnyilatkozás típusa és a narratív stratégia éppúgy szakít a XVII–XVIII. századi *complainte* és *relation* struktúrájával, mint amennyire eltér XIX. századi jellemzőitől. Nem foglalkozik többé a halál áldozati, bűnbánó és vezeklő tisztségével, ami jól kiolvasható az elítélt utolsó szavaiból és gesztusaiból, hanem vagy a büntett narratív hatásmechanizmusa révén – ami például a Marat vagy Lepeletier haláláról szóló *complaintes*ekben figyelhető meg – vagy az elítélt által közvetített *doléance-plaintive*-en keresztül, a politikai okból elítélt vádlottakat általában áldozatként mutatja be, mint XVI. Lajos *complaintes*iben³⁷, vagy amilyen Robespierre vagy Carrier „fedhetetlen áldozatosága”³⁸.

Az 1793 nyarán Marat haláláról írt *complainte*-ek egyike³⁹, amelyet egyébiránt a *Pauvre Jacques* népi dallamára énekeltek néhány hónapig, kiváló példája a Forradalom alatti *complainte* műfajának sajátos használatára. A klasszikus modellel szemben, amely a bevezetésből („Peuple, pleurons”), az áldozat élettörténetéből (2-3 strófa), a gyilkosság elbeszéléséből (4-5 strófa), és a publikumhoz szóló morális végkifejletből áll („mes Concitoyens”), három alapvető módosulást tartalmaz:

1. a már említett „nép”, „városlakó polgárok” kicserélése a „keresztények”, „bűnösök” (főleg a XVII. században) vagy a „hallgatóság” általános kifejezéseire.
2. a bűnös vagy az áldozat narratív szekvenciáinak helyettesítése a következő kifejezésekkel: „ez volt az ínségben a válasz”; „sirassuk ezeket az erények” (1 strófa); „nyilvánosan leleplezte az intrikust, lerántja a leplet az álnokságról” (2 strófa); „Mindennap oktatta honfitársait, lángoló szenvedéllyel” (3 strófa)

³⁶ *Jugement rendu par la Cour d'assises du département des Hautes-Alpes, qui condamne à la peine de mort le nommé Pelleautier, convaincu d'avoir donné la mort à 4 enfants; et à 10 ans de travaux forcés sa fille Annette, pour cause de complicité. 10 Novembre 1838. Complainte à ce sujet.* Humbert nyomdájában, Mirecourt.

4. 2. Bibliothèque Municipale de Troyes

³⁷ Főleg: *Complainte sur la mort de Louis XVI. Avec une Complainte sur la Reine de France.* Bourdeaux. 1792. 12. 4.; *Complainte sur la mort tragique de la fille Renaud et de sa famille, qui furent victimes du tyran Robespierre; rédigée, suivant le briut public, par Ladré.* (A Fidèle Epoux dallamára.) (1794) 12. 3.

³⁸ *Complainte d'une malheureuse victime du scélérat Robespierre.* (A Soirée orangeuse dallamára.) (1794) 8. 4.

³⁹ *Complainte sur la mort de Marat.* (A Pauvre Jacques dallamára.) Párizs. 1793. 8. 2.

fa), stb.; ezek a szerkezetek is jól mutatják, hogy teljes mértékben elkerüli Marat tetteinek elbeszélését.

3. a *complainte* ősi, „elitista” hagyományai felé fordulást jelzi – különös tekintettel az elégia elemeinek felelevenítésére – a vezekléssel és áldozással egy időben, az utolsó versszakban lévő explicit halálértelmezés elhagyása, a közönség buzdításának érdekében (nézni, közeledni, vallomást hallgatni, kérni, stb.)

Látunk itt valódi Republikánusokat,
 Akik jóváhagyják ezt aláírásukkal:
 A sír, ó honfitársak,
 Amelyre fel kell írni ezt az epitáfiumot,
 Itt nyugszik az erényes Marat teste,
 Aki, mint Hazájának védelmezője
 Méltó volt rá, hogy Magisztrát legyen
 Hiszen feláldozta érte életét.⁴⁰

Míthogy a hagyományos *complainte* alapvető elemeit nem tudták ugyanúgy működtetni – ellentétben néhány forradalomellenes *complainte*-el pl. XVI. Lajosról vagy a Rémuralom áldozatairól⁴¹ – a „Szent Hazafi” Marat vagy Lepeletier de Saint-Fargeau-ról szóló *complainte*-ek és elbeszélések azonban elhanyagolható ideológiai hozadékuk miatt epizódok maradtak.

A szellemi háttér és a forma tartósságának előfeltételét viszont alátámasztják az olyan szövegek, mint amilyen a Perrine Dugué „hazafias szentről” szóló *complainte* is,⁴² vagy az ellenforradalom ártatlan áldozatait hirdető három népi *complainte*, melyeket a hagyományos formák kötöttségeiben szenteltek fel. Miközben a Perrine Dugué *complainte*-jei által előidézett „keresztény” fordulat sokszínű narrációs keretet nyújt életéről, haláláról, csodás tetteiről, melyek könyörgő fohászba torkollanak, addig a gyilkosságok politikai indítékai a háttérben maradnak a XVII–XVIII. századra jellemző terminusokkal a szövegekben: „csibész”, „gonosztevő”, „borzalmas tigris”, „szörny”. A jakobinus ideológia népi terjedésének viszonylagos sikertelensége vajon nem magyarázható-e mással, mint a vallásos magatartás tartósságával, mégha a népi elbeszélés formáinak ellenállása és a közönség egy részének elutasítása

⁴⁰ i. m. 2.

⁴¹ Vö. La complainte judiciaire en Normandie. = *L'Annuaire Normand*, année 1896. 6.

⁴² Három kiadása létezik: L. DE LA SICOTIÈRE: Perrine Dugué. 1796. = *Revue illustrée des provinces de l'Ouest*. X. k. 246–253.; XIII. k. 49–58. 115–9. I. BOUILLEIER: *Memoires ecclésiastiques concernant la ville de Laval et ses environs, Diocèse du Mans, pendant la Révolution de 1789 à 1802*. Laval. 1846. (2. kiad.) 302–3.; és A. CEUNEAU: *Un culte étrange pendant la Révolution: Pierre Dugué, la sainte aux ailes tricolores, 1777–1796*. Laval. 1947. 42.; és végül A. SOBOUL: *Sentiment religieux et Cultes populaires pendant la Révolution: Saintes patriotes et martyrs de la liberté* = *Annales historiques de la Révolution française* XXIX.k. 1957. 197–8.

az egyszerűsített bűntények és klikkesedő átpolitizálással szemben jól érzékelhető, amennyiben eltekintünk annak ambiguitásától?

3. A népi perlekedés, az akasztófadal-irodalmon keresztül, a burleszk stílusban találta meg a karakterének legmegfelelőbb kifejezőmódot a XVII–XIX. században. A korpusz négy szövege használja ezt az eljárást: a *Complainte véridique de Guillery* (1608),⁴³ a *Chanson sur la vie de Louis Mandrin; augmentée de sa mort* (1755),⁴⁴ a *Première complainte faite sur la mort de Louis Capet* (1793)⁴⁵ és a *Récit véritable du malheur arrivé dernièrement aux environs de Rounen* (1798/99). Az első, a vadász álruhás Guillery dandár szerencsétlensége, tréfás hangnemű ének, a másik három ismét magára ölti a *complainte* hagyományos sémáit, ám néhány elem megváltoztatásával az alapjelentés is módosult. Így a *Chanson sur la vie de Louis Mandrin* felforgatja – hiperbola,⁴⁶ vicces szókészség⁴⁷ és paradoxon⁴⁸ segítségével – a csempész „vezeklő” és „igaz” halálának misejelenetét; és ugyanígy tesz a *Complainte sur la mort de Louis Capet*, mely a formai tradíció köntösében, XVI. Lajos saját bűnvallásán keresztül válik nevetséges tónusúvá. A hangnem már a bevezetésben megmutatkozik:

Franciaország híres népe
Jóllehet XVI. Lajos halott;
Ah, könnyörögjetez érette Istenhez,
Az ég Bosszúja lassú, de úgyis utolér;
Azt kaptam azonban:
Amit megérdemeltem.

Visszatérve a *complainte* hangnemére, bemutatva például, hogy miként dicsőül meg a végén Mandrin, hogyan válik példázattá XVI. Lajos és a falánk, túlméretezett király („j’y mangeais goulument, pendant le feu, le carnage”) mint „disznó”, – jobban mondva Mandrin esetében az igazságszolgáltatással szembeni állhatatosság és vallásos háttér, XVI. Lajosnál pedig a hazafias bőbeszédűséggel szembeni ellenállás – mindkét eset a népi kifejezőmód olyan sajátos megváltozásának jele a XVII–XIX. században, mely szétválasztotta a *Complainte* és a *Relation* műfaját.

Foglaljuk össze három pontban az akasztófaének-irodalom XVII–XIX. századi állandóságait és változásait a főbb irányvonalak mentén:

⁴³ *Complainte véridique du Compère Guillery*. Niort. (XIX. századi másodkiadás.) 8. 8.

⁴⁴ *Chanson sur la vie de Louis Mandrin; augmentée de sa Mort*. (A *Pendus* dallamára.) Lyon. 1755. jún. 5. 4. 2.

⁴⁵ *Première complainte sur la Mort de Louis Capet: par Naudin. Corrigée et augmentée par un Député*. (A *Biron* dallamára.) = *La Mort de Louis Capet*. 1793. 3–4.

⁴⁶ pl.: „Mandrin a kivégzés alatt, a húsvéti báránnyhoz imádkozott és azt mondta, hogy fájdalmat okoztak neki.”

⁴⁷ Vö. „Megkötötték a nyakát és monsieur Levet parancsára elvágta a torkát.”

⁴⁸ Vö. „Keresztény nép, kik hallgattok engem, ne vétkeztek többet, sírjátok igen nagy hibáitok miatt és olyan dicsőséges véget fogtok érni, mint Mandrin.”

1. A *complainte* és a *relation* formai modelljeinek tartóssága nem zárja ki a szakadást vagy a felbomlást. És ha ez a szakadás a forradalmi időszakban beáramló politikai diszkurzus idejére datálható, nem alkotnak – szemben a katekizmusokkal összhangban lévőkkel⁴⁹ – egyfajta zárójelet, a formai felbomlás a burleszk és az álcázás útján visszavezet a szilárd mag részeihez, melyek elszigeteltek és kisszámúak, de minden esetben a régi Franciaország népi mentalitásának életképességét mutatják meg. A XIX. század folyamán a politikai funkciók egy részének megváltozásával, az intézményrendszer kiépülésével és a népi irodalom antik formáinak háttérbe szorulásával, többek között a sajtó új műfajainak (napilap, tárcsa, stb.) köszönhetően, a kifejezés eszközei alapvetően átalakultak: az 1870/71-es és az 1848-as forradalmak alatt a *complainte*, és ugyanígy a katekizmus, az almanach, nem szerepelhetnek többé szabályok nélkül a politikai diskurzus tematikáiként.

2. Az akasztófaladok paradigmája, főképp a *complainte* műfaján keresztül, szemantikai hatásokkal gazdagodik: az olvasás, az írás és az éneklés egy bűnös *complainte*-jén át kapcsolódik, explicit utalásokkal és implicit asszociációkkal, az elégia és az epitáfium kulturális horizontjához, emlékezve a Krisztusért síró Szűzre a *Complinte de Notre Dame*-ban⁵⁰ és a *Complainte du Juif Errant*⁵¹ irodalmi kontextusában (mely egyben egy hős szerencsétlenségének története is), s végül a *doléance* politikai jelentését ismét ideszöve, elénk tárul a *Complainte des véritables Français* (1649). Egy *Complainte des Pauvres de la Paroisse de Saint-Sulpice* című szöveg, amely nem datált, de tudjuk, hogy a Fővárosban 1730 körül énekelték, példát szolgáltat – a XVIII. századra – a fent említett két formai struktúra tagolására, a politikai *complainte doléance* és a bűnös halotti énekének *complainte*-je között. Az *air des pendus*-re énekelték, számos másik bűnügyi *complainte*-hez hasonló szerkezettel, s közvetlen és tréfás hangnemben kinyilatkoztatott politikai véleményt tartalmaz a plébánosok kevélységét illetően, ahogy az első strófában emlékeznek:

Hallgassátok Kicsik és Nagyok
A plébános elvette pénzünket
Rendezzünk nyilvános táncmulatságot
Hogy a tánc cukorra változtassa kenyerünket;
És akkor éhen haljunk.⁵²

⁴⁹ Vö. E. KENNEDY: *Soucres and diffusin of the Revolutionary Catechisme*. Elhangzott az V. Nemzetközi Felvilágosodás Konferencián. Népi mentalitás szekció. Pisa. 1979. A következő publikációja: *Studies on Voltaire and the 18th Century*. 1980.

⁵⁰ Pl.: *La Complainte de Notre Dame pour le Mercredi, avec deux bettes oraisons a notre Dame de pitié*. Bibliothèque Municipale de Troyes 349-es fond.

⁵¹ Vö. J. HUSSIN DE FLEURY: *Histoire de l'imagerie populaire*. Párizs. 1886. 22–84. és különösen a 81–4.

⁵² *Complainte des Pauvres de la Paroisse de St. Sulpice, à l'occasion du feu d'artifice que le Curé a fait tirer le jour que M. le Duc de Gesvres posa la 1. Pierre du Batiment destiné pour le séminaire*. Bibliothèque National, n. 10479; 393-as fond.

3. A vezeklő/áldozati halál számszerűsíthető ritkulása, a közönség megnyerését célzó kifejezések átalakulása a XVIII. század második felétől kezdődően, a kivégzésnek tulajdonított fontosság csökkenése és a bűnös halála egyenes arányosságban állnak egymással – a XIX. században – nemcsak a világias halálfelfogásnak, a peres eljárás procedúrájának és a bűntény nyílt elbeszélésének, de a bűnös kínjainak ábrázolásának köszönhetően is; ennek növekvő jelentősége jól érezhető, világos jelenség az 1820 utáni szövegekben. A *complainte* és a *relation* feltűnik még 1820 és 1890 között, *canards criminels* néven, mint népi elbeszélő modell, mint a bűntény szemantizálódása és mint valami „szörnyűségestől” való félelem, amely a múltban vallásos bűnbánattal volt terhes, de most már nehezen visszaállítható a morálizáló új diszkurzusból.

E gazdag népi irodalom tanulmányozása a bűnügyi *complainte* és *relation*-tól a XIX. század végéig épült ki – lehetővé téve ezzel a fejlődés vonalának kijelölését, melynek további részletes elemzése azonban meghaladja jelen cikkünk terjedelmi kereteit –, tanúsítva – mégha ennek a több évszázados folyamatnak megjelenési formái látszólag konformistának tűnnek is – hogy ez az átalakulás, Michel Foucault idézve, nem más, mint: „váglyakozás a tudásra, annak elmesélésére, hogy az ember hogyan képes felülemelkedni a törvényeken a hatalommal szemben, kitéve magát a halálnak, a halál által”.⁵³

FÜGGELÉK

Az akasztófaénekek (Relations, Complaintes) interpretációs hálója

I. Datáció

1. XVI. század
2. XVII. század
3. XVIII. század első fele (1700–1750)
4. XVIII. század második fele (1751–1789)
5. Francia Forradalom (1789–1799)
6. XIX. század (1800–1830)
7. XIX. század (1831–1890)

⁵³ M. FOUCAULT: Les meurtres qu'on raconte. = *Moi, Pierre Rivière, ayant égorgé ma mère, ma soeur et mon frère... Un cas de parricide au XIX. siècle.* Párizs. 1973. 256–76. ill.: 271. Magyarul: MICHEL FOUCAULT: *Én, Pierre Rivière, aki lemészároltam anyámat, húgomat és öcsémet... Egy XIX. századi szülőgyilkosság.* Ford.: Ádám Anikó, Lóránt Zsuzsa. Bp., 1999.

II. Megjelenési forma

8. Csak szöveg
9. Szöveg ítélettel
10. Relation és Complainte vegyesen
11. Illusztrált szöveg

III. A szöveg hosszúsága

12. 1–10 strófa/1–2 oldal
13. 11–30 strófa/3–6 oldal
14. több mint 30 strófa/több mint 6 oldal

IV. Formai struktúra

15. Költemény (Complainte)
16. Burleszk vers
17. Panaszvers
18. Doléance
19. Próza (Relation)
20. Doléance
21. Burleszk elbeszélés

V. A bemutatott személy megnyilatkozásának módja

26. Én
27. Te
28. Ő (m / f)
29. Mi
30. Ti
31. Ők (m / f)

VI. Központi személyiség

32. Bűnös
33. Áldozat
34. Elvont
35. Egyéb személy

VII. *A megszólított közönség*

40. Nép
41. Franciaország népe
42. Föld népei
43. Hallgatóság
44. Alattvalók
45. Városiak
46. Franciák
47. Keresztények
48. Barátok
49. Városi nép
50. Asszonyok
51. Fiatalság
52. Nemesség
53. Polgárok
54. Király/Királynő
55. Urak
56. Bűnös/Bűnösök
57. Ti mind/Mindenki közületek
58. Szabadgondolkodók
59. Társak a nyomorúságban
60. Mások

VIII. *A kijelentések típusai*

65. A központi személyiség „magánéletéről” szóló narratív szekvenciák
66. A központi személyiség „bűnös életéről” szóló narratív szekvenciák
67. A központi személy haláláról szóló narratív szekvenciák (gyilkosság/ki-
végzés)
68. A központi személy bűnbánása és/vagy vallomása
69. A központi búcsúszavai
70. A központi személy életének csodálatos eseményei
71. Egyéb (nem narratív) szekvenciák: morális, buzdítás a „szép halál”-ra
72. Panasz (Plaintes)

IX. *Jelentések*

80. Halálértelmezés
81. Engesztelő halál: a vezeklő bűnös „szép halála”
82. Politikai halál: a hatalom/a nép bosszúja, a büntett megbánása (politikai
összeesküvés stb.)

- 83. A bűnös ártatlansága
- 84. Halál, mint cél (ritkán, a földi nyomorúságból)
- 85. Mártírhalál

X. *A büntett okának megjelölése*

- 86. Démon
- 87. Téboly
- 88. Szabadosság
- 89. Nyereségvágy
- 90. Árulás/politikai cselszövés
- 91. Kegyetlenség
- 92. Szegénység/szükség
- 93. Igazságtalanság
- 94. Egyéb

XI. *Az invokált büntető hatalom*

- 95. Vallási hatalom
- 96. Világi hatalom
- 97. Király
- 98. Bíróság
- 99. Nép

(Hans-Jürgen Lüsebrink: *La letteratura del patibolo. Continuità e Trasformazioni tra '600 e '800.* = *Quaderni Storici*, 1982/1. 285–301.)

Fordította: Kárpáti Zsuzsa

*Tiziano, Ovidius és a Cinquecento erotikus
ábrázolásainak módszerei*

1. Terentius *Eunuchjának* egyik szereplője, a fiatal Cherea, eunuchnak öltözve besurran a szeretett leány házába. (A jelenet már megtörtént, Cherea meséli el a bátyjának.) A leány a fürdőhöz készülődik. Mindkettejük tekintete megakad egy falon függő képen, amely Jupiter és Danaé találkozását ábrázolja „*tabulam quandam pictam: ibi inerat pictura haec, lovem / Quo pacto Danaae misisse aiunt quondam in gremium imbrem aureum*” („egy színes festményt: azon volt ez a kép, hogyan bocsátott a monda szerint Jupiter arany esőt egykor Danaé ölébe”). A fiú örvendezik a gondolattól, hogy hamarosan az istenek legnagyobbikához válik hasonlónak, „*qui templa calei summa suo nutu quatit*” („aki fenséges főbólintásával megrengeti az égiek házait”), elcsábítván a leányt: „*ego homuncio hoc facerem? facerem ego illud vero itidem ac lubens*” (én kis ember létemre megtenném ezt? megtenném bizony, még hozzá szívesen”).¹

Szent Ágoston gyakran idézte ezt a részletet, hogy bemutassa a pajzán festmények veszélyeit, amelyek általa váltak a Cinquecentóban dúló egyházi viták egyik tárgyává. Johannes Molanus teológus *De picturis et imaginibus sacris* című könyve (1570) *In picturis cavendum esse quidquid ad libidinem provocat* fejezete is említést tesz Terentius sorairól, Ágoston felháborodott jegyzeteiről. Majdnem harminc évvel előtte, a dominikánus *controversista* Ambrogio Catarino Politi is hasonlóképp írt *De cultu imaginum* című művében (1542), de más céllal: analógiák útján, a fiatal Chereából a Jupiter és Danaé szerelme ábrázolása által kiváltott reakción át mutatja be a szent képek² hatásosságát.

2. Az *Eunuch* részlete és ennek cinquecentó-beli fogadtatása implicite és szintetikus is felvet egy sor szorosan összefüggő, többé-kevésbé ismert problémát. Próbáljuk meg most ezeket felsorolni.

a) Kezdjük a legáltalánosabbal: hogyan hat egy erotikus kép? A válasz attól függ, hogy ábrázolja-e magát az aktust, avagy nem. Az első esetben a néző-élvező az aktust végző alakkal azonosítja magát. (Meg kell jegyezni, hogy az erotikus képek közönsége kizárólag férfiakból áll, történelmi okokból: azt sugallják tehát,

¹ TERENCE: *Eunuchus* III 5.

² Vö. D. FREEDBERG: Johannes Molannes on Provocative paintings. *De historia sanctarum imaginum et picturarum*, Book II, Chapter 42. = *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XXXIV 1971., 24, 242. Az ágostoni passzusra más kontextusban utal F. ORLANDO: *Su teoria della letteratura e divisione del lavoro intellettuale* = *Strumenti critici* 29, 1976. február, 115.

hogy a férfiszereplővel azonosuljanak.) A második esetben a néző a résztvevőkben (meztelen nők, a már említett okok miatt) a partnerét látja egy képzeletbeli szexuális kapcsolathoz. Mindkét esetre igaz, hogy a néző lényegében voyeur-szeretetet kap.³ Elképzelhetőek azonban köztes változatok is. Jupiter és Danaé szerelmének ábrázolásában megtalálható – szimbolikusan – a nemi aktus (Jupiter arany eső alakjában jelenik meg): a fiatal Cherea ezért pótolhatja gondolatban Jupiterrel Danaé ágyában, és ezzel egyidőben Jupiterrel is azonosulhat. A néző voyeurizmusa nárcisztikus töltetet hordoz: az egyesülés által Cherea – egy akárki, egy senki, egy „homuncio” – a hatalmas Jupiterrel lesz egyenlővé, akinek a mennydörgésétől reszketnek az egék.

b) A pszichológiai folyamat, melyet leírtunk, különböző formákat ölt, a szemlélő valósága és az erotikus kép valósága között létrejövő kapcsolat alapján. Ez a kapcsolat kulturális és stilisztikai kódok függvénye, amelyekben belül a képet megfogalmazták. A két valóság lehet homogén, vagy éppen heterogén; az utóbbi esetben lehetséges az eltérés lefelé (a komikus vagy népies, közönséges felé) vagy felfelé (a tragikus vagy a költői felé).⁴ A Terentius által említett kép kulturális kódját ismerhetjük, nem így a stilisztikait (még ha vannak is megközelítő feltételezéseink).⁵ A hatás végülis felfelé mutató eltérés: egy olyan emelkedett kód, mint a mitológiai segíti Chereát, hogy egyenesen a nagy Jupiterrel azonosuljon.

c) Az erotikus ábrázolásban használatos szintek problémája (magas, közepes, alacsony) a nézőről a műre magára tereli a figyelmet. Mi tulajdonképpen egy erotikus kép? Szűkebb értelemben véve olyan kép, amely (talán nem kizárólagos céljaként) szexuálisan felizgatja a szemlélőt.⁶ Ilyen lehetett a Cherea által látott kép is (a jelenet Taide udvarhölgy szobájában játszódik). A kép mögött rejlő szándékosságot azonban már nem ilyen könnyű megfejteni. Egy tágabb körű meghatározás magában kell tehát, hogy foglalja azokat a képeket, amelyek a szerző szándékától függetlenül – időben talán távol – erotikus gondolatokat ébresztenek a szemlélőkben, legalábbis egy részükben.

³ Vö. J. L. CONNOLLY JR.: Woman as Sex Object-ben. *Studies in Erotic Art, 1730–1970.* = *Art News Annuua*, XXXVIII, Th. B. Hess és L. Nochlin (Szerk.), New York. 1972. 17.; továbbá L. NOCHLIN tanulmánya *ibid.*, 9. A nyíltan homoszexuális tartalmú, vagy homoszexuális közönség számára készült képek problémáját külön kell megvitatni.

⁴ Vö. I. CALVINO: Considerazioni sul sesso e sul riso. = *Il Caffè* XVII 1970. 2. 3–5. A különböző stilisztikai szintek közötti ókori és középkori különbségtétel itt újra E. AUERBACH értelmezésére nyomán kerül szóba (*Mimesis. Il realismo nella cultura occidentale*, trad. it., Torino. 1956.)

⁵ Vö. a W. S. Heckscher által reprodukált pompeii freskóval, Recorded from Dark Recollection. = *De artibus opuscula XL. Essays in Honor of Erwin Panofsky.* M. Meiss (Szerk.), New York. 1961. (A kivonat 5. ábrája.)

⁶ Ellenben „pornográfának” nevezhetnénk azokat az ábrázolásokat, melyek kizárólag a néző szexuális érdeklődését kívánják felkelteni.

d) A Cinquecentóban az erotikus képeket – függetlenül attól, hogy szándékosan voltak-e ilyenek – a katolikus hierarchia egyre aggodóbb figyelemmel szemlélte; ezt Politi és Molanus már említett írásai is alátámasztják. A klérus érdeklődésében két különböző, de bizonyos értelemben nagyon is összefüggő jelenség olvad össze. Egyrészt kísérletet tettek a szexuális élet széles körű és mélyreható ellenőrzésére. Másrészt arra kívánták használni a képeket, hogy megújítsák a hívőkhöz fűződő meggyengült vagy megszakadt kapcsolatot (néhány esetben korábban egyáltalán nem létező kapcsolat kialakításáról volt szó). Ez a szándék csak részben volt a szent képekkel párbajt vívó protestantizmus elleni harc gyümölcse. Inkább annak köszönhető, hogy egyre tisztábbá vált a képek – „idiotarum libri” – döntő szerepe egy főleg írástudatlanoknak szóló propaganda részeként. Gyakorta utaltak Nagy Szent Gergely megfogalmazásaira.⁷ Habár ez a propaganda a múltbeliektől nagyban különböző tartalommal bírt, és olyan környezetben zajlott, ahol a sajtó terjedése jelentős mértékben megváltoztatta az írott szöveghez és a képekhez fűződő kapcsolatot, nem volt teljesen önkényes a „barbár” népek késő-középkori evangelizációjával párhuzamba állítani.

Egy olyan józan gondolkodású teológus szerint, mint Politi, az erotikus és a szent képek közti hasonlóság a hatásosságban rejlik. Az egyik a szexuális étvágyat gerjeszti, a másik a vallásos hitet. Mindazonáltal a címzettjeik, legalábbis részben, mások. A Cinquecento Itáliájában vázlatosan megkülönböztethető két (nevezzük így) ikonikus kör: a nyilvános, széleskörű, társadalmilag vegyes, és a személyes, körülhatárolt, felsőbb társadalmi réteghez kötődő. Az előbbit mindenki számára elérhető, templomokban, épületekben kiállított szobrok, freskók, nagy méretű festmények, táblaképek, tárgyak alkották. Az utóbbit az urak, főpapok, nemesek – néha kereskedők – otthonaiban őrzött kis és nagy méretű szobrai, freskói, festményei, táblaképei kívül drágakövek, medálok alkották. Természetesen vázlatos megkülönböztetésről van szó, amelyet a sajtó egyre fokozódó térhódítása ázott alá: elég, ha arra a rengeteg szentképre gondolunk, ami nem éppen a felsőbb rétegek körében terjedt el.⁸ Akárhogy is, a minket foglalkoztató erotikus ábrázolások kérdésében a két ikonikus kör, a nyilvános és a személyes szétválasztása semmiképpen sem haszontalan, legalábbis első megközelítésben.

A közzsférában megjelenő egyedüli, szándékosan erotikus képek azok a „szemérmetlen képek” voltak, amelyek Gillio⁹ szerint a „fürdőkben és kocsmákban” bukkantak fel. Hogy melyik ikonográfia inspirálta őket, melyik stilisztikai regiszterbe tartoztak, sajnos nem tudjuk. Több feljegyzés található azonban a nem szándéko-

⁷ Vö. FREEDBERG: *i.m.* 233.

⁸ Ez a megkülönböztetés nagyrészt P. BURKE művén alapszik: *Culture and Society in Renaissance Italy 1420–1540*. London. 1972. 158. 144. *passim*. P. BURKE: *Az olasz reneszánsz: kultúra és társadalom Itáliában*. Ford.: Bérczes Tibor. Bp., 1999.

⁹ Vö. FREEDBERG: *i.m.* 241. 15. jegyzet.

san erotikus ábrázolásokról, főleg vallási jellegűekről: az eset, amelyre Vasari utalt, miszerint fra' Bartolomeo¹⁰ Szent Sebestyén ábrázolása zavarta a jámbor asszonyokat, meglehetősen gyakori lehetett. Az ellenreformáció meztelenség ellen viselt hadjárata éppen arról álmodott, hogy a széles közönséget megkímélje az olyan képek látványától, amelyekben akárcsak a legcsekélyebb erotikus potencialitás rejlik: ennek köszönhető egyes bibliai témák elhagyása, mint Noé részegsége, Dávid és Bethsabe, Zsuzsanna és a vének.¹¹

A tömegek számára hozzáférhetetlen, szándékosan erotikus képek – az említetteket kivéve – jócskán jelen voltak a kizárólag az elit számára fenntartott, privát körökben. Ezeket az esetek túlnyomó többségében kulturálisan és stilsztikailag emelkedett, mitologikus kódon fogalmazták: akár régi képekről, akár kortárs művészek által készített képekről, szobrokról van szó. A Cinquecento erotikus fantáziája a klasszikus mitológiában témák és formák már meglévő repertoárját találta, melyek könnyen befogadhatóak voltak a különböző nemzetiségű megrendelők számára, akiknek Tiziano „költevényei” is készültek. Még egy olyan, a zsánerfestészethez erősen kötődő irányzat is, mint a velencei kurtizánok képmásainak festése, gyakran öltötte fel a mitológikusság fátylát.¹²

A Cinquecento egyházi vitái ezen ábrázolásmód kapcsán is egyre inkább eldurvultak. Politi a *Disputatio... de cultu et adoratione* című művében (1552) a főpapokat vádolta meg azzal, hogy mitológiai témájú képeket gyűjtenek, ami szerinte egyenesen bálványimádás. A romlott emberek mentségei, miszerint ezeket a képeket „non venerationis aut adorationis causa, sed spectaculi et memoriae antiquorum gratia, et ostentandi artificum peritia” („nem azért őrzik, hogy isteni tiszteletben részesítsék őket, vagy hogy imádkozzanak hozzájuk, hanem látványosságként, valamint őseik emlékezetére, illetve a művészetben való jártasság fitogtatása végett”) gyűjtik össze, nem érdekelték őt. Jobban tették volna ezek a prelátusok, ha az ilyen jellegű művek megvásárlására fordított pénzt a szegényeknek adták volna. Mennyire másként járt el Nagy Szent Gergely, amikor leromboltatta a pogány bálványokat, és Platina megpróbálta megmenteni őket, a tényeket tagadván! De egy pogány kultúrával átítatott lélek, mint Platina, nagy jelentőséget tulajdonított ezeknek a dolgoknak – figyelte meg Politi –, melyeket a spirituális szem nem sokra becsül. A hamis istenek képei valójában nem csak a bálványimádást, hanem a bujaságot is felébresztik annak a szemében, aki nézi „nuda Veneris aut Dianae membra... et Satyrorum salaces gestus, et Bacchi et Bacchantium turpes et vinosos furores...” („Vénusz vagy Diana meztelen testét, vagy a szatírok buja mozdulatait,

¹⁰ Vö. G. VASARI: *Le vite*. IV, G. Milanese, Firenze. 1879. 188.

¹¹ Vö. P. BAROCCHI: Un „Discorso sopra l'onestà delle imagini” di Rinaldo Corso. = *Scritti... in onore di Mario Salmi* III. Róma. 1963 179–91.

¹² Vö. J. S. HELD: Flora, Goddess and Courtesan = *De artibus opuscula*. 201–18.

valamint Bacchus és a bakkhánsnők szégyentelen és bortól megrészegült örvöngését”).¹³

Annak ellenére, hogy bizonytalan és homályos, Politi vitairata mindenképpen az olyan mitológiai témájú képekre is vonatkozik, mint Tiziano festményei. Ezek között találunk a bacchanáliák mellett Vénuszokat, Dianákat, vagy a Rómában készült „Danae”-t, amit később többször lemásolt,¹⁴ egyértelműen azért, hogy a magas rangú megrendelőknek eleget tegyen. Amint láttuk, Ágoston ítéletének köszönhetően, a Cinquecentóban a Jupiter és Danae közötti szerelem témáját a nézőben szexuális izgalmat keltő kép prototípusának tekinthetjük.

3. De szabad-e Tiziano mitológiai témájú képeit „szándékosan erotikusnak” nevezni? Az elmúlt évtizedekben számos tudós – Panofsky ikonológiájából kiindulva – felelt nemmel erre a kérdésre, nyomon követve bennük számos rejtett filozófikus jelképet. Panofsky Tizianoról szóló posztumusz könyve¹⁵ méginkább megerősítette e tanulmányok létjogosultságát. Az alábbi oldalakon újra vitába bocsátokom néhány, e tudósok által levont következtetéssel; legfőképp néhány Tiziano ikonológiájával kapcsolatos implicit posztulátumot szeretnék megvitatni.

Feltétlenül ki kell azonban emelni, hogy Tiziano kortársai úgy reagáltak a mester mitologikus „költészetére”, mint kifejezetten erotikus képekre. Elsősorban Tiziano maga: rengetegszer idézték II. Fülöphöz írt levelét, amelyben, miután megemlítette „Danae [che] si vedeva tutta dalla parte dinanzi” („Danaét, aki teljes egészében látható előlről”), megígérte, hogy küld még egy „költeményt”, azaz a „Vénusz és Adonisz”, melyben „mintegy variációképpen, az alakok hátulról láthatók”.¹⁶ De pont e kép kapcsán említést érdemel, hogy írt Ludovico Dolce, Tiziano barátja és nagy tisztelője Alessandro Contarininek: „Vénusz derékban elfordul, de nem a „művészet” hiányából fakadóan, épp, hogy „kettős” művésziséget kölcsönözzön a képnek. Mert ahogy az arcát Adonisz felé fordítja, hogy mindkét kezével átölelje, félig egy selyemlepedőn ülve, édes, élő érzéseket mutat, amelyek csak őbenne élnek; itt mégjobban csodálható eme isteni elme [Tiziano] megfontoltsága, aki az utolsó részben még azt is megmutatja nekünk, miként nyomódik be ülés közben a hús. Hogyan? Nyugodtan állítható, hogy minden ecsetvonás olyan, mintha egyenesen a Természet kezétől származna [...]. Esküszöm, uram, hogy nincs olyan élesen látó ember, aki csodálván ne hinné élőnek; nincs az az évektől megfáradt, nehéz természet, aki ne érezné, hogy a vér felmelegszik ereiben. Maga a csoda; ha egy márványszobor szépségének erejével az ifjak lelkének mélyére hatol, akkor

¹³ Vö. A. CATARINO POLITI: *Disputatio... de cultu et adoratione imaginum*. Romae, 1552. 142–3.

¹⁴ Vö. H. TIETZE: An Early Version of Titian's Danae. An Analysis of Titian Replicas. = *Arte Veneta*, VIII (1954), 199–208.

¹⁵ E. PANOFSKY: *Problems in Titian. Mostly Iconographic*. London. 1969.

¹⁶ Vö. *Raccolta di lettere sulla pittura, scultura ed architettura*. II, Róma. 1757. 22.

mit hoz majd ez, hisz olyan, mint az élő hús, a szépség maga, s szinte lélegezni látszik?”

Mint látható, a valóságosság terminusaiban fogalmazott esztétikai értékelés átcsap a kép szexuálisan izgató erejének egészen nyílt magasztalásába. Talán ez magyarázza, hogy a Tizianoval foglalkozó szakirodalomban e levélnek gyenge a visszhangja, olyannyira, hogy egy híres tudós csupán cenzúrázott formában idézte.¹⁷

Azt mindenesetre fel lehetne hozni, hogy az említettek nem zárják ki egy második képi szint létezését, amelyben megtalálhatók volnának az ikonológusok számára olyannyira kedves jelképek és tudós célzások. De vajon bizonyítható e második szint létezése? Tiziano késői, mitológiai témájú „költeményei” esetében a válasz: nem. Tanulságosak az „Európa elrablása” nemrégem keletkezett, ellentétes interpretációi. Egy tudós, M. L. Shapiro úgy vélte, sikerült megtalálnia a kép szöveges „forrását”, nem Ovidiusnál (ahogy gondolták), hanem Horatius egyik ódájában (*Carmina* III XXVII). Innen származik az a kísérlet, hogy a képet a sztoicizmushoz kötődő szimbólumok bonyolult hálózataként olvassák. Európa – akit egy bika cipel a hátán – látszólag tűntetően erotikus képe valójában egy ennél bonyolultabb üzenetet hordoz: azt a sztoikusok által elítélt viselkedést jeleníti meg, ahogy az emberek átadják magukat a szenvedélyeknek. A hal és a delfin, amelyek Európa mellett úsznak, az Ámorok, akik körülveszik, a lélek szenvedélyeit, a félelmet, örömet, vágyat, fájdalmat személyesítik meg. A hal szokatlan megjelenésével a félelmet jelképezi; a delfin az örömet, elsősorban azért, mert Moszkhosz az *Europa* című versében a delfinek „örömteli” ugrálásáról beszél, másodsorban pedig azért, mert Tiziano delfine ezüst színű, és Horatius, egy másik ódájában eképp szól: „ridet *argento domus*” („nevet a ház az ezüsttől”); az egyik repülő Ámor a vágyat jelképezi, és kétségtelen, hogy a másik a fájdalmat, amint azt „elég pontosan” mutatja be felkavart kifejezésmódja, nemkülönben „*az inkább szögletes formát kellene összehasonlítani az Élvezet és a Vágy lágy kerekdedségével*”.¹⁸ Szerencse, hogy e jelentésszint melletti érveléseket azonnal megcáfolták. Egy másik tudós, D. Stone, minden kétséget kizáróan bebizonyította, hogy az *Európa elrablása* forrása nem Ovidius, nem is Horatius, hanem egy alexandriai regény, amelyet Tiziano F. A. Coccio fordításában olvashatott. Az Achille Tazio által részletesen leírt képzeletbeli képből Tiziano átveszi a testhelyzetet, ahogy Európa ül a bikán. Ennek egyedülisége nem került el Panofsky figyelmét sem: „a leány a bika vállain ült, de nem úgy, mint ahogy az ember megüli a lovat, hanem oldalvást, mindkét lábát a jobb oldalon tartva, bal

¹⁷ Vö. *Raccolta*. III, Róma. 1759. 259–60. A cenzúrázott idézet megtalálható: R. PALLUCCHINI: *Tiziano*. I, Firenze. 1969. 140–1.

¹⁸ Vö. M. L. SHAPIRO: Titian's „Rape of Europa”. = *Gazette des Beaux-Arts*, LXXVII (1971) n. 1225, 109–16. A már korábban megfogalmazott hipotézist, hogy egy „such more reconidite authors as Moschus” (egy olyan rejtélyes szerzőtől, mint Moszkhosz) származna, Panofsky elvetette (idézett *Problems*, 165.) a hagyományos ovidiusi hipotézissel szemben, amiről még szó lesz.

kezével a szarvat markolva.¹⁹ A kép háttérében tehát egy szöveget fedezhetünk fel, amit Tiziano legalábbis meglehetősen szorosan követett; azonban egy kizárólag leíró szövegről van szó, sztoikus vagy neoplatonikus szimbolikus felhangok nélkül. Shapiro jellegzetesen ikonológusi kérdésére, hogy ti. „azért van-e a sztoikus program, hogy leplezze a pogány meztelenséget?”²⁰ nemleges válasz adható, ugyanis még a sztoicizmushoz köthető program létezése sem bizonyítható. Marad Európa meztelensége, amit elfed, vagy inkább kiemel „a fehér kis ingecske”, melyről Achille Tazio regényének fordításában is szó esett, és amit Tiziano nem volt rest megmutatni művén. De vajon mennyire terjeszthető ki egy olyan konklúzió, amely az *Európa elrablása* esetében egyértelműnek tűnik?

4. Nem Ovidius tehát, hanem egy alexandriai regény fordítása. Mégis, tudjuk, hogy Tiziano mitológikus „költeményei” legnagyobb részéhez Ovidiusból merített, és e képei kortársai szemében, ahogy azt láthattuk, erősen erotikusnak tetszettek. Panofsky Tiziano és Ovidius közötti kivételesen mély kapcsolatáról beszélt; a művész Ovidiust olvasva behatolt a szöveg legintimebb hajlataiba is.²¹ A szövegébe vagy a fordításába?

Panofsky szerint Tiziano „szabadon használt mindenféle, ősi és modern vizuális modellt, miközben egészében független maradt attól sajátos a hagyománytól, amely az *Átváltozások* számtalan illusztrált kiadásában, fordításában és magyarázatában virágzott körülötte”. Gyakorta könnyedén eltért ettől a hagyománytól, hogy Ovidius eredeti szövegéhez nyúljon vissza. A Panofsky által gazdagon illusztrált tézis valószínűleg tarthatatlan. Bizonyítható ellenben: 1) Tiziano nem beszélt latinul; 2) a *Metamorfosis* csak fordításban olvashatta; 3) újításai az ikonográfia hagyományhoz képest a fordításokhoz vezethetők vissza, és nem az ovidiusi szövegekhez. Ha mindez igaz, már nem egy – ahogy gyakran nevezik – humanista festővel állunk szemben, hanem a poligráfiáknak²² a kortárs olasz kultúrához szorosan kötődő művészeivel.

Az első pont természetesen döntő fontosságú. Tiziano, főleg mitológiai témájú, festményeit általában azokkal a klasszikus, latin vagy akár görög, szerzők szöve-

¹⁹ Vö. D. STONE JR: The Source of Titian's Rape of Europa. = *The Art Bulletin*, LIV (1972) 47–9. (hasznló interpretatív vonalon mozog, de új elemek hozzáfűzésével, P. F. WATSON: Titian's „Rape of Europa”: A Bride Stripped Bare = *Storia dell'arte*. 1976, n. 28, 249–58.

²⁰ Vö. SHAPIRO: *i. m.*, 114. Megjegyzendő, hogy Stone (túlzott óvatossággal) nem zárja ki a Shapiro által javasolt sztoikus implikációkat.

²¹ Vö. PANOFSKY: *i. m.*, 140–1.

²² Nem hiszem, hogy már minden következtetést levontak volna a Tiziano és Aretino közötti kapcsolatból. Aretino felbukkanásának jelentéséről láthatjuk C. DIONISOTTI rendkívül fontos megállapításait: *Geografia e storia della letteratura italiana*. Torino. 1967. 193–4. A cinquecento poligráfiai kapcsán lásd P. F. GRENDLER legutóbbi kutatásait: *Critics of the Italian World (1530–1560)*. Anton Francesco Doni, Nicoló Franco and Orestino Lando. Madison (Wis.) 1969.

geivel állítják párba, amelyekből merítenek. Egy már említett példával élve, nem csak Ovidius vagy Horatius, hanem Moszkhosz szövegeivel is. Két lehetőség áll előttünk: Tiziano vagy képes volt közvetlenül olvasni ezeket a szövegeket, vagy egy humanista értelmezte neki azokat. A húszas években Alfonso d'Estének²³ készített festménysorozat bizonyítja, hogy létezett egy „program”, amit egy, a ferrarai udvarban tevékenykedő humanista dolgozott ki. A késői, érett időszak mitológiai témájú képei bizonyosan az első variációt támasztják alá. Azonban ismét Ludovico Dolce egyik megnyilvánulása mutatja világosan, hogy Tiziano nem tudott latinul olvasni, hát még görögül! Egy ajánlásról van szó, amely 1538. október 10-én kelt Padovában, „Tiziano úrnak, festő és lovag” felirattal, s előszó volt ahhoz a gyűjteményhez, ami Dolce két fordítását tartalmazta, Juvenalis hatodik szatíráját és Catullus Péleusz és Thetisz menyegzőjére írt énekéét, valamint egy eredeti Dolceszöveget (*Dialogo in cui si parla di che qualità si dee tor moglie, et del modo, che si ha a tenere*).²⁴ Az ajánlás a művészetek hagyományos összehasonlításának, ez esetben az irodalom és a festészet összehasonlításának témáján alapult: „*Juvenalis, kiváló Tiziano, Juvenalis, kora gonoszságainak éleselméjű támadója és kárhoztatója, több szép szatírája közül csak egyet írok itt le, amelyben egy barátját arra buzdította, hogy hagyja ott feleségét, a női paráznságról és bűnről olyan nemes és tökéletes képet festett, hogy kétségtelenül sikerült neki legyőznie még az ön isteni tehetségének némely csodáját is. Épp ezért a festmények, melyek a művészet tökéletességéből születnek, melyet csak maga birtokol, olyannyira közelítenek az igazhoz, hogy ha lelket adnánk nekik, a természet szinte felesleges is lenne: csak az élet az, ami hiányozna. De a képen, amiről én beszélek, nem csak a hasonlósága látszik az élőnek és az igaznak, hanem maga az élő és az igaz. Ebből kiindulva gyűjtöttem össze és írtam le ezt a példát, képességeimnek megfelelően, és elküldöm most önnek, hogy mivel saját maga nem értheti (non potendo intendere il proprio) lássa fordításomban, hogy a jó írók képesek-e a lélek titkait oly jól ábrázolni tollukkal, mint a jó festők ecsetjükkel azt, ami a szemükben tükröződik: vagy esetleg, hogy őket, önnel együtt, aki a legméltóbb, felülmúlják-e.*

Hogy teljes mértékben érezzük Dolce baráti kihívásának ízét, további pontosításra van szükség. Catullus menyegzői énekének fordításakor némiképp eltávolodott a latin szövegtől, viszont igen élénken ábrázolta Bacchust és Ariadnét, akiket Tiziano tizenöt évvel korábban festett le többek között Catullusnak ezen szövegéből merítve (lásd Függelék). Dolce ezzel próbálta alátámasztani, hogy a toll felette áll az ecsetnek. De minket ez most nem érdekel, viszont az arra vonatkozó megállapítás, hogy Tiziano fordítás nélkül nem érthette meg a latin szerzők műveit, annál inkább.

²³ Vö. G. CAMPORI: Tiziano e gli Estensi. = *Nuova Antologia*. 27. 1874. 587.

²⁴ In Vinegia, Curio Navonak és testvéreinek. 1538.

5. Felesleges tovább hangsúlyozni, mennyire fontos ez. Mindenekelőtt azért, mert a XVI. századi fordításokról, mint azt tudjuk, minden egyéb elmondható volt, csak az nem, hogy szöveghűek lettek volna. Nagyon gyakran feldolgozásokról volt szó, hol rövidített, hol terjedős változatokról. Vegyünk egy példát, visszatérve ismét Danaéhoz.

Már Panofsky is említést tesz²⁵ arról, hogy e mítosz gyakori ábrázolása (ami természetesen nem Tizianóval kezdődik, bár Tiziano adott nagy lendületet neki) párhuzamban áll egy töredékes és elveszett klasszikus ókori fordítással. Erről még a legkiválóbb mítoszkutató, Ovidius megjegyzései is rövidek és véletlenszerűek. Miből merítette Tiziano a képeit: Horatius szintén rövidke utalásaiból? vagy Apollonia Rodio *Argonauticájának* széljegyzeteiből? vagy, esetleg a *Fulgentius metaforalisból* és a középkori mitografikus hagyományból?

Jellemző, hogy ezeket a kérdéseket nem tették fel nyíltan – és ebből kifolyólag a válasz nyilvánvalónak tűnt (ám nem volt az). Valójában Tizianónak birtokában volt egy szöveg, ami teljes és meglehetősen ismert fordítás volt: a *Metamorphosi cioè trasmutationi tradotte dal latino diligentemente in volgar verso... per Nicoló di Augustini*, amit többször újranyomtak (például 1522-ben, 1533-ban, 1537-ben, 1538-ban). A címben feltüntetett „gondosság” (diligenza) nem tartotta vissza a fordítót attól, hogy egyes esetekben ne használjon saját kiegészítéseket. Ovidius öt, egészében utalásokat tartalmazó sora (*Metamorphoses* IV 607–10: „*Solus Abantiades, ab origine cretus eadem, / Acrisius superest, qui moenibus arceat urbis / Argolicae; contraque Deum ferat arma; genusque / non putet esse Iovis: neque enim Iovis esse putabat / Persea, quem pluvio Danaë conceperat auro*”) három nyolcsoros versszakká bővült:

La cagion perché Acrisio disprezzava
Bacco, fu perché già li haveva detto
che l'ardito Perseo che tanto amava
non fu figliol di Giove, il dio perfetto,
como era vero, e perciò l'odiava.
La qual generation fu con effetto
che questo re Acrisio hebbe una figlia
Danae detta, bella a meraviglia.

Il padre, che sí vaga la vedea,
temendo de la sua verginitade,
in una torre chiusa la tenea,
con gran custodia e molta degnitade;
onde che Giove che questo sapea
un dí lasciò la sua divinitade

²⁵ Vö. E. PANOFSKY: Der gefesselte Eros (Zur Genealogie von Rembrandts Danae) = *Oud-Holland*, L (1933), 203. sgg.

e su la torre di costei discese
per adempir d'amor le usate imprese.

Poi pre una fessura che nel tetto
vide, cangiossi in pioggia d'oro presto,
e per quella discese sul suo letto
sí pian, che non s'avide alcun di questo.
Poi, per venir a l'ultimo diletto,
li salí in grembo, e li fé manifesto
com'era Giove, e giacque al fin con lei
e di Perseo ingravidó costei.²⁶

(Acrisio megvetette Bacchust, azt állította: a merész Perseus – akit annyira szeretett – nem Jupiter, a tökéletes isten fia volt, pedig ez igaz volt és ezért gyűlölte őt. Fogantatása valójában úgy történt, hogy ennek az Acrisio királynak volt egy csodaszép lánya, Danaé.

Az apja, aki ritkán látta, a szüzességét féltvén egy toronyba záratta, nagy oltalommal és méltósággal; ahogy ezt Jupiter megtudta, isteniségét feledve erre a toronyra szállott, hogy beteljesítse szerelmét.

Amikor meglátott egy repedést a tetőn, hamar átváltozott arany esővé és így, észrevétlenül az ágyára hullt. Ezután, hogy meglelje a legnagyobb örömet, az ölébe szállt és testet öltött Jupiterként, és vele volt. Így fogant Perseus.)

Igen valószínű feltételezés, hogy Tiziano ezt a számára kényelmes fordítást használta, ahelyett, hogy egy humanista segítségével utánanézett volna középkori és klasszikus szövegeknek, ha nem is bizonyított. E feltételezés egészen bizonyossá válik, ha rájövünk, hogy az adaptációkban (többek között Nicolò degli Agostiniéban) nem csak a korszak ikonográfiai hagyományaitól való eltérések fedezhetők fel, amelyeket Panofsky az ovidiusi szöveg pontos olvasására vezetett vissza, hanem, ehhez képest szembeötlő újítások is, melyeket eddig Tiziano szabad invenciójának tulajdonítottak.

6. Induljunk ki ez utóbbi esetből, ami bizonyos értelemben a legmeggyőzőbb a mi tézisünk szempontjából. Tiziano egyik, II. Fülöp számára festett *Diana sorpresa da Atteone mentre fa il bagno* (*Dianát fürdés közben meglepi Aktaion*) című „költeményét” elemezve Panofsky rámutatott arra, hogy kompozíciós szempontból a kép „Az Aktaion-mítosz egyetlen korábbi ábrázolásaival sem mutat lényegi hasonlóságot”:

²⁶ OVIDIUS: Le metamorphosi cioè trasmutationi tradotte dal latino diligentemente in volgar verso... per Nicolò di Agustini. Bernardino de' Bindoni, Velence. 1538. c. 42r.

egy majdnem hogy „*ex nihilo*”²⁷ alkotott ikonográfiáról van szó. A legújszerűbb elem – ha figyelmen kívül hagyjuk az olyan különlegességeket, mint a vörös se-lyem vagy egy fekete nő jelenlétét a Dianát követő nimfák között – „*egy építészeti díszlet nem várt jelenléte: egy rusztikus pillér és egy düledező gótikus boltív érdekes kombinációja, az egyetlen gótikus boltív Tiziano műveiben.*”²⁸ Minden bizonnyal – feltételezi Panofsky – az ovidiusi szöveg sugalmazta egy Tiziano-féle XVI. századi olvasónak, a természetet utánzó művészetre való utalással, ezt az egyedülálló építészeti keretet:

*Vallis erat piceis et acuta densa cupressu,
Nomine Gargaphie, succinctae sacra Dianae,
Cuius in extremo est antrum nemorale recessu.
Arte laboratum nulla: simulaverat artem
Ingenio natura suo; nam pumice vivo
Et levibus tofis nativum duxerat arcum.
Fons sonat a dextra, tenui perlucidus unda,
Margine gramineo patulos succinctus hiatus
(Metamorphoses III 155–163)*

*Volt egy völgy, csúcsos ciprussal, sűrű fenyővel:
Gargaphie; a vadász istennő szent helye: benne
erdős barlang állt, legbelső hajlata mélyén,
nem kéz műve, a természet művészet-utánzó
elméssége adott helyi díszet; tajtékja, tufája,
boltozatossá sok könnyű termésköve tette.
Forrás csörgedezett jobbról, szép tiszta vizével,
Tágas medre körül puha pázsit zöldje övezte.
(Átváltozások III 155–163, ford. Devecseri Gábor)*²⁹

Láthatjuk, hogy a Tiziano által kitalált képzőművészeti megoldás még közelebb áll ahhoz a – ebben az esetben is az eredetihez képest kellőképp kitágított – fordításhoz, melyet Giovanni Andrea dell’Anguillara írt, és ami 1555-ben bukkant fel Velencében, négy évvel az *Atteone* befejezése előtt:

²⁷ PANOFSKY: i. m. 157; 159. A második idézet a *Diana és Aktaionéra* vagy a *Diana és Callistóra* utal.

²⁸ i. m. 157.

²⁹ *Delle metamorfosi d’Ovidio libri III...di Giovanni Andrea dell’Anguillara*, Vinegiában, Erasmus műhelyében, közel Vincenzo Valgrisihez, 1555. cc. 36r e v.

Gargafia az a nemes hely
 amit az erdő istennője gondozott:
 a barlangot nem a művészet alakította,
 hanem a művészetet utánozta a természet.
 Egy boltív osztotta ketté az odút,
 ami középen pont a fal helye;
 az egész üreg törékeny tufa
 az eleje, oldala, de még a boltozat is.

Csepeg körben a barlang mindenhol
 jobb oldalt egy tiszta forrás fakad
 ahol alább medence formát
 vájt a természet a tufába.
 Egyik csepp a másik után jön a csonkról
 folyamatos a csepegés
 de ahogy egyre több csepp hullik, egy patak jelenik meg
 ami megtölti a medencét és kicsordul belőle.

A barlangból az ég, melyet a természet alkotott
 a cseppektől és jégtől szétvált és eltört
 ezer különböző, szeszélyes formája
 igen tanult mestert dicsér.

Tojásdad tönkök és lyukacsos piramisok
 függenek csepegve
 nem lehet ennél kedvesebb, szebb.

A fordítónak a barlang különleges és természetes építészeti szerkezetére irányuló figyelme megdöbbenetette Tizianót. Anguillara soraiból nem csak a színültig telt „természetes medencét” vette át, hanem kétségkívül azt az ötletet is, hogy ezt az építészetet gótikusnak jellemezze. „Ezer különböző szeszélyes forma”, „csonkok, oválisok és lyukacsos piramisok”: az ismeretlen szerző (sokan gondoltak Raffaellóra) a X. Leónak 1515-ben küldött római építészetről szóló jelentéséhez elfelejtette talán hozzátenni, hogy a gótika hegyes arkádai „a még meg nem nyírt ágas-bogas fákból” születtek, amelyeknek „a hajlított ágai össze voltak kötve egymással”? és Vasari nem úgy jellemezte-e a gótikus építészetet, mint „az egymás hegyére-hátára zsúfolt imakápolnák átkát, rengeteg piramissal, kiszögeléssel és levélformával, amelyek nemhogy nem tudnak megállni, de még megtartani sem tudják egymást”?³⁰

³⁰ Vö. V. GOLZIO: *Raffaello nei documenti nelle testimonianze dei contemporanei e nella letteratura del suo secolo*. Vatikán. 1936. 86. (ezt a passzust említi PANOFKY *Atteone* kapcsán is, i. m. 158. 47. jegyzet) VASARI: i. m. 138. WETHEY szerint (*The Paintings of titian*. III.: *The Mythological and Historical Paintings*).

De Anguillara fordítása az *Atteone* genezisében nem csupán pozitív, hanem negatív értelemben is döntő; a latin eredetiből el is maradtak elemek, nem csak kiegészítések kerültek hozzá. Már Cavalcaselle is igen pontosan megállapította, hogy a *Diana és Aktaion* jelenete bár erdőben zajlik „*de nem ciprusokéban és fenyőerdőben*”, ahogyan azt Ovidius írta.³¹ Éppen a ciprusok és a fenyők említése az, ami hiányzik a fordításból.

7. A végére hagytuk a *Perseo e Andromeda* esetét, ezzel kapcsolatban Panofsky sokkal meggyőzőbben mutatja ki, hogy az ábrázolások mennyire függenek a latin szövegtől. A kép három elemének nincsenek előzményei Androméda mítoszának képzőművészeti megjelenítéseiben: 1) a korall ágai a parton, Ovidius az epizód végén említi; 2) Perseus, az ég felől a feje felé ereszkedő kézmozdulata (*praeceps*, mondja a szöveg); 3) Perseus kardja, inkább hajlított, mint egyenes, itt is pontos az egyezés Ovidius szavaival („*teloque accingitur unco*”, „*ferrum curvo tenus abdidit hamo*”, „*falcato verberat ense*”, *Metamorphoses* IV 666, 720, 727).³² De nézzük a már említett Nicolo degli Agostini fordítást. Ebben a korall eredetére vonatkozó kitérő nem csak, hogy le van fordítva, de ki is van hangsúlyozva egy alcímmel (*De coralli*) (korallak). A „*praeceps*” kifejezést pontosan írja le: „*leeresztett fővel indult el tőle*”. Ami Perseus hajlított kardjának kirántását illeti, a fordítás nem kevesebbszer, mint hatszor említi, jóval többször mint az eredeti: „*repiglió il suo falcion*”, „*impugnó il suo falcion*”, „*belesúrta kardját*”, „*e col falcione spesso la feriva*” „*és a kardjával megsebezte*”, „*pur col falcion un tratto la percosse*”, „*poi col falcion a la belva si volse*” „*kardjával a vad felé fordult*”.³³ De ez még nem minden. Ebben az esetben Tizianót nemcsak a fordítás szövege inspirálta, hanem az azt kísérő illusztrációk is (bár azokból hiányzott a hajlított kard motívuma). Elég összehasonlítani a Wallace Collection festményét a *Perseo e Andromeda* ábrázolásával egy 1538-as velencei kiadásban. A kompozíciós szerkezet megegyezik (észrevehetjük, hogy Agostini fordításának első kiadásában, ami 1522-es és szintén velencei, Perseus Androméda jobbján és nem balján ereszkedik le). Viszont már a letelejtől fogva, mint ahogy azt a Gould által megjelentetett³⁴ röntgen-fotók is bizonyítják, Tiziano megpróbálkozott Androméda helyzetének változtatásával, nem a háta mögött összefont, hanem a feje fölé

London. 1975. 73.) a barlang gótikus aspektusa Panofsky téves interpretációjának köszönhető; ő is kiemelte, hogy az ovidiusi szövegben nyoma sincs a Tiziano által Anguillaria fordításai nyomán megfestett „építészeti formának”..

³¹ Vö. G. B. CAVALCASELLE – J. A. CROWE: *Tiziano, la sua vita e i suoi tempi*. II. Firenze 1878. 250–1.

³² Vö. PANOFSKY: *i. m.* 167–8.

³³ *Le Matamorphosi*. cc 43v–44v.

³⁴ Vö. C. GOULD: The „Perseus and Andromeda” and Titian’s „Poesie”. = *The Burlington Magazine*, CV (1963), 112–7.

emelt karokkal lefestve. A végső változat – egy felemelt és egy leereszkedett kéz – csak később született meg.³⁵

8. Tehát a Tiziano és Ovidius közti kapcsolat a *Perseo e Andromeda* esetében is a fordításon keresztül születik. De milyen fordításról is van szó tulajdonképpen?

A *Metamorfosi* Agostini nyolcsorososaiban íródott változatát tekinthetjük egyfajta átmenetnek a középkori- és az eredendően XVI. századi Dolce- és Anguillara fordítások között. Ezt bizonyítandó, induljunk el visszafelé az időben.

Agostini prózai allegóriákkal tűzdelt nyolcsorosait először 1522-ben nyomtatják ki. Ugyanebben az évben kerül utoljára nyilvánosságra egy korábbi adaptáció, amit 1497-ig visszamenően már többször kinyomtattak. A két verzió összehasonlításából kiderül, hogy: a) mindkettő tartalmaz teljesen megegyező prózai allegóriákat; b) az illusztrációk, melyek a szövegeket kísérik, alapvetően egyeznek, habár a régebbi kiadásban ezek kimunkáltabbak; c) a szöveg régebbi változatának prózai része Agostini nyolcsorosai alapjául szolgál. De ki volt a prózai rész szerzője? Az 1370. március 20-án keltezett bevezető rész kijelenti, hogy a művet a Cittä di Castello-beli Giovanni Bonsignori „szerezte, fordította és allegorizálta”.³⁶ Bonsignori úgy az allegóriáiban, mint a fordításaiban nagyrészt Giovanni del Virgilio, Dante kortársa, bolognai mester, allegóriáit és *Metamorfosi*-értelmezéseit fogalmazta újra.³⁷ Egy aprócska részlet, amit Giovanni del Virgilio helyezett el Ovidius értelmezésében lehetővé teszi, hogy gyorsan újrarendszerezzük a szövegnek az imént körvonalazott interpretációs folyamatait. A korábbi hagyománytól elszakadva Giovanni del Virgilio pontosít, miszerint Jupiter „cum videret unum foramen ibi convertit se in aurum liquefactum et pluit in gremium Danaes” „Arannyá változva egy nyíláson át leereszkedett és Danaé ágyára hullt” – fordítja le Bonsignori. „Amikor meglátott egy repedést a tetőn, hamar átváltozott arany esővé és így, észrevétlenül az ágyára hullt.” – foglalja versbe Agostini.³⁸ Ez azt jelenti, hogy a *Metamorfosi* fordítása, amit

³⁵ Panofsky szerint (PANOFSKY: *i. m.* 167.) ezt az utolsó megoldást Bernard Salomon ovidiusi illusztrációja inspirálta (Lyon 1557), de Charles Hope elmondta nekem, hogy a *Perseus és Andromeda* egészen tavalyig Spanyolországban volt található. Hope-nak köszönhetem azt is, hogy felhívta a figyelmemet Achille Tazio egy passzusára, ami egy Perseus és Andromedát ábrázoló (*Dell'amore de Leucippe e Clitophonte*. Velence 1551. cc. 35v–37r) képet ír le, habár meglehetősen különbözik Tizianótól.

³⁶ (*Per tutto ciò*) Vö. F. ZAMBRINI: *Le opere volgari a stampa dei secoli XIII e XIV*. Bologna. 1884⁴, 730–1.; P. TOMMASINI-MATTIUCCI: *Fatti e figure di storia letteraria di Città di Castello*. = *Bollettino della regia deputazione di storia patria per l'Umbria*. VII (1901) 24–33.; C. MARCHESI: *Le allegorie ovidiane di Giovanni del Virgilio*. = *Studi romanzi*. VI (1909) 119–27, 135–45., és (*la voce*) *Bonsignori, Giovanni a Dizionario Biografico degli italiani*.

³⁷ Vö. F. GHISALBERTI: *Giovanni de Virgilio espositore delle „Metamorfosi”*. Firenze. 1933. (kivonat a *Giornale Dantesco*ból, amely részleteket közöl a parafrázisokból, és függelékben az allegóriák teljes szövegét közreadja).

³⁸ Vö. *Biblioteca Casanatense*, ms 1369. c. 29v (tartalmazza a Giovanni del Virgilio által a bolognai műhelyben készített ovidiusi parafrázisokat); OVIDIUS: *Metamorphoses vulgare*. Velence, Christofolo de Pensának, (*ad in stantia del nobile homo miser*) firenzei Lucantonio Zont, 1501. c. XXXIIIr

Tiziano olvasott kétszeres, sőt háromszoros átalakításon esett át (Giovanni del Virgilio – Giovanni Bonsignori – Niccoló Agostini?). Ezzel analóg módon a *Perseus e Andromeda* kompozíciójának gyökerei azon illusztrációig hatoltak, amelyek vagy Agostini, vagy Bonsignori fordításait kísérték. (Észrevehető, hogy az első esetben egy ruhadarab fogja körbe szemérmesen Androméda derekát; Perseus fegyvere egy török szabjához hasonlatos; a két alak helyzete mindazonáltal fordított a festményhez képest).

9. Jól ismert, hogy Tiziano milyen könnyedséggel kezelte a legkülönbözőbb képzőművészeti témákat. Kortárs festőket, antik szobrokat, sőt, mint ebben az esetben is, az ovidiusi fordítások többé-kevésbé kezdetleges illusztrációit átalakította, olyan művészi nyelvezetbe olvastotta bele, ami csak a sajátja volt. Közismert az is, hogy ez a különleges találékonyság lehetett mind képzőművészeti, mind nyelvi eredetű. Mindazonáltal az, hogy Tiziano kizárólag fordított szövegeket használt, ahogy fentebb kimutattuk, egészen más képet ad kultúrájáról mint amit eddig megszoktunk.

De mindennek mi köze van, vetődhet fel a kérdés, ahhoz a kérdéshez, ahonnan a legelején kiindultunk, tehát a XVI. századi erotikus ábrázoláshoz? Hogy válaszoljunk erre a kérdésre, vissza kell térnünk a már egyszer felvetett két ikonikus kör, a nyilvános és a személyes közti különbségre-ellentétre: tágas és társadalmilag el nem különülő az első, míg szűk körű és társadalmilag emelkedett a második. Mint ahogy azt már megjegyeztük, meglehetősen sommás ellentétéről van szó: a nyomtatás elterjedése felszámolta ezt. Ennek köszönhetően, egy, még nem igazán jól körülhatárolt közönség, amely mindenestre magában foglal különböző alárendelt társadalmi rétegeket (kézműveseket, sőt még parasztokat is), kapcsolatba lépett nem csak a nyomtatott szövegekkel, de a gyakran azt kísérő képekkel is. A viszonylag alacsony áron kapható, általában illusztrált könyvek megjelenése robbanásszerűen növelte, mind mennyiségi, mind minőségi értelemben, a szavak és képek örökségét a fent említett társadalmi osztályokban. E jelenség feltételezhetően óriási hatását csupán napjainkban kezdték el kutatni.³⁹ Ami a mi problémánkat illeti, csak feltételezhetjük a *Metamorfosi* fordításait illusztráló meztelen Andromédához hasonló képeknek az erotikus képzeletet gazdagító hatását. A megállapítás ellentmondásosnak tűnhet, hiszen gyakran kezdetleges és durva képekről van szó. Mégis olyan képekről beszélünk, amelyek megtermékenyítették még Tiziano fantáziáját is. Hogy ezeknek a gyakran nem hozzáértő kezek által megrajzolt ábrázolásoknak volt erotikus tartalma, azt egyébiránt marginális, de nem elhanyagolható jelek is megerősítik. A meztelen alakokat, melyek a könyvtárainkban őrzött könyveket ékesítik – és amelyek gyakran csak esetlegesen meztelenek,

(Bonsignori fordításának második nyomtatása, Zambrini szerint azonos az elsővel, ami Velencében jelent meg, 1497-ben); *Le Metamorphosi*. c. 41r.

³⁹ Egy kísérletet e sorok írója is tett (Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del '500. Torino. 1976., magyarul: A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár kozmológiája. Bp. 1987.)

mint például a tipografikus jeleken ábrázolt Igazság vagy Fortuna – nem ritkán csúfítják el a korabeli olvasók tollai. Az olvasók kitörölve vagy elfedve a szemük elé kerülő figurák szexuális jegyeit, utat engednek egy talán múltó szellemi (vagy testi) indulatnak, mégis azt bizonyítva ezzel, hogy ezek a képek nem voltak közömbösek számukra. Ellenreformációs buzgóság, mondhatnánk. És az is. De mi rejtezik az elkoptatott kifejezés mögött, aminek a használatáról mégsem mondhatunk le?

10. A gyóntatópapok és vezeklők számára, a XIV. század végétől a XV. század végéig Itáliában nyomtatott kézikönyveknek a – sajnos csak elkezdett – kivonatosítása okozza az első, nem váratlan eredményt. Körülbelül 1540-ig a legelterjedtebben és a leginkább tárgyalt bűn a fősvénység; később a paráznaság. Nagyjából ekkor kezd testet öltetni a szexuális élet szerteágazó ellenőrzésére és elnyomására irányuló folyamat, amelyet általában, legalábbis a katolikus országokban, az Ellenreformációnak tulajdonítunk. Mivel magyarázható, hogy egy olyan társadalom jellemző ellentmondásai, amelyben a kereskedelemnek ennyire fontos (ha nem is elsődleges) szerepe volt, a második helyre szorulnak a szexuális étellel kapcsolatos ellentmondásokhoz képest? Továbbá miért jelentek meg az ellenőrzés hasonló formái, nagyjából ugyanebben az időszakban a protestáns államokban egyaránt – mindenekelőtt Kálvin Genfjében?⁴⁰ Valószínű, hogy minderre végső soron választ találunk, ha megfigyeljük a korszak európai társadalmában növekvő demográfiai feszültséget:⁴¹ függetlenül attól, hogy az ellenőrzés világi volt-e vagy egyházi, a politikai és vallási helyzettől függően.

De a gyóntatókönyvek kivonatosítása felvet egy másik, kevésbé nyilvánvaló problémát. A bujaság bűnének alapos vizsgálata, egészen a XVI. század végéig az érintés és a hallás érzékein alapul. A látást szinte meg sem említik. Leginkább a táncok és az éneklések azok a társadalmi helyzetek, amelyek elősegítik a „ne paráználkodj” parancsolat megszegését. „*Cantiones vel sonetos*” – éneklése – „*lascivia turpia et inhonest ad provocandum*” („Zengő dalok éneklése, ledér és ekölcstelen mulatozások, bűjtogatás céljából”), ez halálos bűn, írta a gyóntatókönyvébe Bartolomeo Caimi.⁴² A becstelen képekkel nem foglalkozott, egész egyszerűen azért, mert azok akkoriban egészen minimális mértékben terjedtek el, esetleg a magasabb társadalmi osztályokban fordulhattak elő. Csak a XVI. század folyamán válik a látásból a második legkiváltságosabb erotikus érzék, az érintés után. Az érzékek egyelőre még

⁴⁰ Vö. E. W. MONTER: La sodomie à l'époque moderne en Suisse romande. = *Annales ESC*. 29, 1974. 1023–33.; kifejezetten 1030.

⁴¹ Érdekes megfigyeléseket tett D. Herlihy egy velencei kerekasztal-beszélgetésen, 1976. szeptemberében.

⁴² B. CAIMI: *Interrogatorium sive confessionale*. s.l., 1474. nem (paginato)

meg nem írt történetében⁴³ a látásnak a halláshoz képesti erotizálódásának – amelyben nagy szerepe van olyan történelmi folyamatoknak, mint a nyomtatás elterjedése, vagy a képek forgalmának megnövekedése – fontos hely jut majd.

Mezettelen Dianák és Vénuszok, nimfák és bakkánsnok kerültek, bár mértékkel, egy, a század közepén Politi által keserűen hibáztatott nemesek és főpapok rétegéhez képest sokkal tágabb közönség látókörébe. Időnek kellett még eltelnie ahhoz, hogy az erotikus ábrázolások a kulturális szempontból emelkedett, mitológiai nyelvezetet az „alantasabb”, realiztikusabb és komikus műfajokkal helyettesítsék. Mindazonáltal a pogány istenek – a humanisták által újraalkotott – kifinomult és összetett világát a nyomtatott könyvek illusztrátorai gyakran kezdetleges és közönséges módon jelenítették meg – az ezzel ellentétes folyamatra példa Tiziano *Andromedája*. De a XVI. század erotikus képeinek körkörös terjedése még kiaknázatlan terület. Persze nem csak II. Fülöp, dekorált öltözésében, hanem a lefordított *Metamorfosi* sok névtelen olvasója is, mint Terentius alakja, az antik istenek szerelmes hőstetteire vetítette ki saját legtitkosabb képzelődését.

FÜGGELÉK

A *Bacco e Arianna* irodalmi forrásai Panofsky által lettek riepilogizálva (*Problems in Titian*, 141–3.). Bemutatom itt továbbá a 252–67. sorát Catullus LXIV. ódájának és Dolce fordítását.

„At parte ex alia florens volitabat Iacchus, / cum thyaso Satyrorum et Nysigenis Silenis, / Te quaerens, Ariadna, tuoque incensus amore. / ...Quae tum alacres passim lymphata mente furebant, / Evoe bacchantes, evoe, capita inflectentes. / Harum pars tecta quatiebant cuspidе thyrsos; / Pars e divulso raptabant membra iuvenco; / Pars sese tortis serpentibus incingebant; / Pars obscura cavis celebrabant orgia cistis, / Orgia, quae frustra cupiunt audire profani: / Plangebant aliae proceris tympana palmis, / aut tereti tenuis tinnitus aere ciebant. Multis raucisonos efflabant corona bombos, / Barbaraque horribili stridebat tibia cantu. / Talibus amplifrice vestis decorata figuris / Pulvinar complexa suo velabat amictu”

(„Ámde felé szállott más részről az ifju Iacchus, / És követé Satyrok raja s Nysa szülötte Silének, / Érted ment oda, szép Ariadna, te szíve szerelme. / / Bacchansnők raja is tombolt körülötte dühöngve / Évoe! Ujjongák, s fejüket himbálva csapongtak. / Egy részük szőlő-fonadékos thyrsusokat ráz, / Más rész egy tulkot szed szét s konczát hajigálja, / Némelyik a derekát gyűrűs kígyókkal övedzi, / Orgia szent szereit szekrényben rejtik a hívek, / A melyeket sohse lát avatatlan, akárhogy ohajtja. / Mások meg dobokat döngettek gyöngye ökölrel, / Nagy csengést-bongást keltettek

⁴³ Nagyon meggyőző utalások találhatóak: L. FEBVRE: Le problème de l'incroyance au XVI^e siècle. La religion de Rabelais. Párizs. 1968. (1942¹.) Az „érzések történetének” témája Marx párizsi kéziratának egy híres oldalán vetődött fel.

a czimbalom érczén, / soknak a szájában harsányan búgtak a kürtök, / Közben a bár bár síp füleket siketítve sivitott. – / Ily képekkel volt a remek takaró cziczomázva, / A mely lány leplét a nyásznyoszolyára borítá.” (ford. Csengeri János)

És itt van Dolce változata (Paraphrasi nella sesta satira di giuvenale... Dialogo in cui si parla di che qualità si dee tor moglie... Lo epithalamio di Catullo nelle nozze di Peleo et di Theti, Venezia 1538, cc. P r–v)

„A gazdag mű másik oldalán a szőlőfürtökkel és virágokkal megkoronázott, felcicomázott Bacchus látható. Őt követik szamarháton a kövér, felpuffadt Szilének, Szatírok és Silvanusok tömött sorai között. Mindegyik a maga részeges módján, különböző gesztusokkal üdvözli őt és vidáman, szenvedélyes hangon szólongatják, fejüket forgatva. Mások szőlőlevelekkel és ágakkal díszített rudat ráznak, amely egy hegyes tört rejt. Egy feldarabolt fiú részeit emelik két kézzel a magasba, kígyók fonják körül. Ezek a Bacchusnak bemutatott áldozatok. Megint mások fadarabokkal dobokat vertek vagy síppal fütyültek, rekedt hangú kürtöt fújtak, borzalmas trombitát, mindét pofájukat felfújva a fiatal szőke istenség tiszteletére (che per esserti sposo, e sollevarti a sempiterna gloria, acceso et arso di tue bellezze, o sconsolata donna.) Ilyen figurákkal díszített kelme fedte az oltárt, amely az isteni nász ágya volt...”

Elég célozni a „kövér, felpuffadt” Szilénekre, melyet Catullus nem említ (de jelen van az Ovidius által leírt bacchusi kíséretben, *Ars amandi* I 541 sgg.), hogy bizonyítsuk, hogy Dolce nem csak lefordította, hanem megpróbálta megalkotni Tiziano képének irodalmi megfelelőjét.

(Carlo Ginzburg: *Tiziano, Ovidio ei codici della figurazione erotica nel Cinquecento*. = C. G.: *Miti Emblematici*. Torino. Einaudi. 1981. 133–157.)

Fordította: Nagy Dániel

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

I. CIKKEK, TANULMÁNYOK

- BÓDY ZSOMBOR: A mikrotörténelem haszna nagy társadalmi csoportok kutatásában. = *Századvég* <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/15/bodi.htm>
- BURGUIÈRE, ANDRÉ: A történeti antropológia. = *Történeti antropológia*. 2000, Bp., Lafferton Emese, Sebők Marcell (Szerk.), 49–72. Bozai Zsuzsa. (Ford.) (A továbbiakban a kötet: TA.)
- BURKE, PETER: Mi a történeti antropológia? = TA, 17–21. Sebők Marcell. (Ford.)
- CERUTTI, SIMONA: Norma és gyakorlat, avagy a szembeállítás jogosságáról. = *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. 2000, Debrecen, 151–168.
- CHARTIER, ROGER: Szöveg, szimbólumok és franciaság. A szimbolikus antropológia használata a történetírásban. = TA, 73–87. Apor Péter. (Ford.)
- COHN, BERNARD S.: Történelem és antropológia: hogy áll a meccs? = TA, 23–48. Sajó Tamás. (Ford.)
- CZÓCH, GÁBOR: A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténelmi vizsgálata. = *Századvég* <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/15/czoch.htm>
- DARNTON, ROBERT: Történelem és antropológia. = TA, 89–107. Apor Péter. (Ford.)
- FINLAY, ROBERT: The refashioning of Martin Guerre. = *American Historian Review*, 1988. no. 93. 553–71.
- GEERTZ, CLIFFORD: Történelem és Antropológia. = TA, 109–22. Sajó Tamás. (Ford.)
- GINZBURG, CARLO: Az inkvizítor mint antropológus. = TA, 147–56. Boross Anna. (Ford.)
- GINZBURG, CARLO: Fülcimpák és körmök: a következtetésen alapuló paradigma gyökerei. = *Café Babel*, 1998/4, 49–67.
- GINZBURG, CARLO: In margine al motto „Veritas filia temporis” = *Rivista storica italiana*. 78. 1966.
- GINZBURG, CARLO: La simbologia delle immagini e le raccolte di emblemi. = *Terzo programma*. 4. 1970.
- GINZBURG, CARLO: Le peintre et le bouffon. = *Revue de l'art*, 1996, n.3, 25–39.
- GINZBURG, CARLO: Mythologie germanique et nazisme: sur un ancien livre de Georges Dumézil. = *Annales. Économies, sociétés, civilisations*. 40. 1985.
- GINZBURG, CARLO: Morelli, Freud and Sherlock Holmes. = *History workshop* Iss. 9 (Spring 1980).
- GINZBURG, CARLO: Mostrare e dimostare: risposta a Pinelli e altri critici. = *Quaderni storici*. 17. 1982.

- GINZBURG, CARLO: Rituális fosztogatások. Előszó egy folyamatban lévő kutatáshoz. = *TA*, 279–98. Ford. *Boross Anna*.
- GINZBURG, CARLO: Stregoneria e pietà popolare: note a proposito di un processo modenese del 1519. = *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Lettere, storia e filosofia*. Ser. 2, Vol. 30
- GREENBLATT, STEPHEN: Psychoanalysis and Renaissance Culture. = *Literary Theory – Renaissance Texts*, 1986, Baltimore, 210–24.
- GRENDI, EDOARDO: Cartografia e disegno locale. La coscienza sociale dello spazio". = *Uő.: Lettere orbe. Anonimato e potere nel seicento genovese*. Palermo, 1989.
- GRENDI, EDOARDO: Ideologia della carità e società indisciplinata. = *G. Politi – M. Rosa – F. D. Peruta* (Szerk.): *Timore e carità. I poveri nell'Italia moderna*. Cremona, 1982. 59–75.
- GRENDI, EDOARDO: Il „daumardismo“: una via senza uscita? = *Quaderni storici*, Bologna, X. 1975, 729–37.
- GRENDI, EDOARDO: „La pratica dei confini: Mioglia contro Sasselo 1715–1745“. = *Quaderni storici*, 1986/63, 811–46.
- GRENDI, EDOARDO: Micro-analisi e storia sociale. = *Quaderni storici*, Bologna XII. 1977, 506–20.
- GRENDI EDOARDO: „Norbert Elias: storiografia e teoria sociale“. = *Quaderni storici*, 50, 1982, 728–39.
- GRENDI, EDOARDO: Repenser la micro-histoire? = *Jacques Revel* (Szerk.): *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. Párizs, Gallimard-Le Seuil, 1996. 233–43.
- GYÁNI GÁBOR: A mikro- és makrotörténet vitája. = *BUKSZ*, 1992/4. 492–5.
- LADURIE, EMMANUEL LE ROY: 1580: a romans-i Antoine Guérin ceremóniamester. = *TA*, 217–48.
- LEPETIT, BERNARD: De l'échelle en Histoire. = *Jeux d'échelles. La micro-analyse é l'expérience*. *Jacques Revel* (Szerk.). Párizs, 1996.
- LEPETIT, BERNARD: Építészet, földrajz, történelem: a lépték használatai. = *Aetas*. 1995. 4. 145–7.
- LEVI, GIOVANNI: Az életrajz használatáról. = *Korall*, 2000. tél, 81–92. *Czoch Gábor*. (Ford.)
- LEVI, GIOVANNI: A mikrotörténelemről. = *TA*, 2000, Bp., *Sebők Marcell* (Szerk. és Ford.), 127–46.
- LEVI: „Il piccolo, il grande e il piccolo“, Intervista a Giovanni Levi. = *Meridiana*, 1990/10. 211–34.
- PERROT, JEAN-CLAUDE: *Genèse d'une ville moderne. Caen au XVIIIe siècle. Ehess-Mouton* (Szerk.), Párizs–Hága, 1975.
- POZSGAI PÉTER: Beszélgetés Jürgen Schlumbohmmal. = *Aetas* 2000/4, 161–4.
- REVEL, JACQUES: Mikroszintű vizsgálat és társadalmi jelenségek konstruálása. = *Aetas*, 1996/4. 217–37.
- ROSALDO, RENATO: Válasz Clifford Geertznek. = *TA*, 123–6. *Sajó Tamás*. (Ford.)
- ROSENTAL, PAUL-ANDRÉ: Construire le „macro“ par le „micro“: Fredrik Barth et la microstoria. = *Jeux d'échelles*. 141–59.

- SCHINDLER, NORBERT: Karnevál, egyház, fordított világ. A 16. századi nevetés-kultúra funkciójáról. = *TA*, 183–215. *Sajó Tamás*. (Ford.)
- SCHLUMBOHM, JÜRGEN: Mikrotörténelem – makrotörténelem. = *Aetas*, 2000/4, 170–9.
- SCRIBNER, ROBERT W.: A kora újkori Európa történeti antropológiája. = *TA*, 157–79. *Lafferton Emese*. (Ford.)
- SZEKERES ANDRÁS: Mikrotörténelem és általános történeti tudás. = *Századvég*
<http://www.c3.hu/scripta/szazadvég/15/szekeres.htm>
- SZÍJÁRTÓ M. ISTVÁN: Mi a mikrotörténelem? = *Aetas*, 1996/4. 157–85.
- TREXLER, RICHARD: Keresztelő Szt. János ünnepe. = *TA*, 299–319. *Sajó Tamás*. (Ford.)
- ZEMON DAVIS, NATALIE: A nők felülkerekedése. = *TA*, 249–77. *Erdősi Péter*. (Ford.)
- ZEMON DAVIS, NATALIE: „On the Lane”. = *American Historical Review*, 1988. no. 93. 572–603.
- ZEMON DAVIS, NATALIE: *Fame and Secrecy. Leon Modena’s Life as an Early Modern Autobiography*. = *The Autobiography of a Seventeenth-Century Venetian Rabbi: Leon Modena’s „Life of Judah”*. Cohen, Mark (Transl.), Princeton, 1998, 50–70.

II. KÖNYVEK

- BARTH, FREDRIK: *Process and Form in Social Life*. London, Routledge Kegan Paul, 1981.
- CERUTTI, SIMONA: *La ville et les métiers. Naissance d’un langage corporatif*, Turin, XVIIe–XVIIIe siècles. Párizs, Editions de l’EHESS, 1990.
- CROSSLEY-HOLLAND, NICOLE: *Living and dining in medieval Paris. The Household of a Fourteenth-Century Knight*, 1996.
- GEERTZ, CLIFFORD: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Niedermüller Péter (Szerk.), Bp., Századvég, 1994.
- GINZBURG, CARLO: *A sajt és a kukacok. Egy 16. századi molnár kozmológiája. Galamb György János* (Ford.) Bp., 1987.
- GINZBURG, CARLO: *Éjszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése. Gál Judit* (Ford.), Bp., Európa, 2003.
- GINZBURG, CARLO: *I benandanti. Ricerche sulla stregoneria e sui culti agrari tra Cinquecento e Seicento*. Torino, Einaudi, 1966.
- GINZBURG, CARLO: *Il giudice e lo storico : considerazioni in margine al processo Sofri*. Torino, Einaudi, 1991.
- GINZBURG, CARLO: *Il nicodemismo. Simulazione e dissimulazione religiosa nell’Europa del ’500*. Torino, Einaudi, 1970.
- GINZBURG, CARLO: *Indagini su Piero: il Batteismo, il Ciclo di Arezzo, la Flagellazione di Urbino*. Torino, Einaudi, 1981.
- GINZBURG, CARLO: *Giochi di pazienza: un seminario sul Beneficio di Cristo*. Torino, Einaudi, 1975.
- GINZBURG, CARLO: *Miti, emblemi, spie: morfologia e storia*. Torino, Einaudi, 1986.

- GINZBURG, CARLO: *Occhiacci di legno: nove riflessioni sulla distanza*. Milano, Feltrinelli, 1998.
- GINZBURG, CARLO: *Rapporti di forza: storia, retorica, prova*. Milano, Feltrinelli, 2000.
- GRENDI, EDOARDO: *Il Cervo e la repubblica. Il modello ligure di antico regime*. Torino, Einaudi, 1993.
- LADURIE, EMMANUEL LE ROY: *Montaillou, egy okszítán falu életrajza (1294–1324). Jászay Gabriella (Ford.)*, Budapest, Osiris, 1997.
- LADURIE, EMMANUEL LE ROY: *Histoire du climat depuis l'an mil*. Paris, Flammarion, 1967.
- LADURIE, EMMANUEL LE ROY: *L'Ancien Regime: de Louis XIII a Louis XV, 1610–1770*. Paris, Hachette, 1991.
- LADURIE, EMMANUEL LE ROY: *L'argent, l'amour et la mort en pays d'oc*. Paris, Seuil, 1980.
- LADURIE, EMMANUEL LE ROY: *Le carnaval de Romans: de la Chandeleur à mercredi des Cendres, 1579–1580*. Paris, Gallimard, 1979.
- LADURIE, EMMANUEL LE ROY: *L'état royal: de Louis XI u Henri IV, 1460–1610*. Paris, Hachette, 1987.
- LADURIE, EMMANUEL LE ROY: *L'historien, le chiffre et le texte*. Paris, Fayard, 1997.
- LADURIE, EMMANUEL LE ROY: *Le paysans de Languedoc*. 2. vols. Paris, Mouton, 1966.
- LADURIE, EMMANUEL LE ROY: *Le territoire de l'historien*. Paris, Gallimard, 1973.
- LEVI, GIOVANNI: *Egy falusi ördögűző és a hatalom. Pribojszki Dóra, Szekeres András, Fenyves Katalin (Ford.)*, Budapest, Osiris, 2001.
- Political uses of the past: the recent Mediterranean experience*. Levi, Giovanni – Revel, Jacques (Szerk.). London, Frank Cass, 2002 (a *The political uses of the past* című 1999-es konferencia anyaga).
- KAGAN, RICHARD L.: *Lucretia's dreams. Politics and Prophecy in Sixteenth Century*. 1990.
- RAGGIO, OSVALDO: *Faide e parentele. Lo stato genovese visto dalla Fontanabuona*. Torino, Einaudi, 1990.
- RAMELLA, FRANCO: *Terra e telai. Sistemi di parentela e manifattura nel Biellese dell'Ottocento*. Torino, Einaudi, 1983.
- TORRE, ANGELO: *Il consumo di devozioni*. Venezia, 1995.
- ZEMON DAVIS, NATALIE: *Fiction in the Archives. Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France*. Stanford, 1987.
- ZEMON DAVIS, NATALIE: *Martin Guerre visszatérése. Lafferton Emese és Sebők Marcell (Ford.) Bp.*, Osiris, 1999.
- ZEMON DAVIS, NATALIE: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban. Csaba István és Erdősi Péter (Ford.)*, Bp., Balassi, 2001 (1975).
- ZEMON DAVIS, NATALIE: *Women on the Margins: Three Seventeenth-Century Lives*. Cambridge, Harvard University Press 1995.

Összeállította: Jászberényi József

KÖNYVEK

Alois Woldan: Die Donau – ein kulturhistorischer Essay. Universität Passau Ost-Mitteleuropa-Studien, Universitätsdruckerei, Passau, 2002. 50.

Alois Woldan esszében a Dunáról értekezik, annak (geo)kulturális hatását, történetét mutatja be. Esszéjében a Dunát elsősorban nem természet-tudományos aspektusból elemzi, hanem a Duna tulajdonnév által jelölt fogalmiságot, szellemiséget helyezi részben történet-, részben szellem-tudományi dimenzióba. Szövegének első részében a Duna etimológiáját, grammatikai megítélését, nyelvi hozadékait vizsgálja, majd ezután tér rá a folyó földrajzi elhelyezkedéséből fakadó kulturális és történelmi jelentőségére, és ezeknek súlyát néhány kiragadott példával is alátámasztja.

A Duna név már önmagában annyira összetett és sokszínű – állítja Woldan –, mint a hozzá kapcsolódó kulturális dimenzió. A név fonetikájában már a kezdetekben, a római időkben, eltérő, nem egyértelműen használt hangalakok léteztek (Danubius-Danuvius). Ez a tendencia a későbbiekben csak erősödött, és ma az egyes nyelvekben igencsak eltérő alakokat használnak ugyanannak a folyónak a megnevezésére (német: Donau; angol: Danube; szerb-bolgár: Dunav; más szlávoknál: Dunaj; román: Dunărea; görög: Istros/Ister). A megnevezés ambivalenciáján túl az egyes nyelvekben más-más nemkategóriába tartozik a Duna, így a németben és a románban nőnemű, a latinban és a szlávoknál azonban hímnemű. Ebből a nembeli heterogenitásból fakadóan a képzőművészeti alkotásokban, ahol a folyó megszemélyesítve szerepel, hol férfiként, hol nőként ábrázolják a Dunát. Ezeket az alakokat pedig már egy nagyobb fogalmi és tematikus egységbe illesztve Európa reprezentánsaiként szokták értelmezni.

A Duna földrajzi elhelyezkedése révén meghatározó és szimbolikus helyzetbe került. Fizikai kapcsolatot teremt(ett) illetve jelent(ett) Németország és Görögország, ezáltal a német jelen és a klasszikus antik kultúra között. A folyó teremtette kapcsolat jelképesen és valóságosan is markáns összekötő kapocs a két világ viszonylatában,

amelynek motivikus erejét Hölderlin és I. Lajos bajor király ismerte föl: előbbi irodalmilag, utóbbi építészetileg. Viszont a Dunának van egy másik dimenziója is, nevezetesen, hogy a linearitásából fakadó összekapcsoló funkció mellett két világot, a Duna jobb- és balpartját szét is választja, ezáltal határfunkcióval rendelkezik. Ez utóbbi szerepét használták ki a régi rómaiak, hiszen annak idején a Duna a limes-rendszerük részét, fő határvonalát képezte.

A Duna, miközben elhatárolt, elválasztotta egymástól a két partot, sokhelyütt adott helyet nagyobb, és idővel egyre jobban civilizálódó településeknek. Ezek részben a katonai ellenőrzést szolgálták, részben pedig régi kereskedelmi útvonalak csomópontjai voltak. Ezen városoknál gyakran jelentős és impozáns hidak is létesültek (Turnu Severin, Regensburg).

A törökök XIV. századbeli expanziójával a Duna geopolitikai és stratégiai szerepe is szert tett. Ekortól lassan – Mohács és Buda elestével – a Duna, amely eddig Magyarország központi tengelye volt, vallási-kulturális határrá vált az országon belül, és már nemcsak a folyómeder két partjának szegregációját jelentette, hanem szimbolikusan a keresztény nyugatot és az iszlám keletet választotta el egymástól.

A Duna fogalmának, jelentőségének komplexitását mutatja tengely-szerepe, amely a misszionárius tevékenységek fő „medrévé”, irányítójává tette. A Duna felső folyásánál körülbelül azonos távolságokban monostorok és katedrálisok (Passau, Bécs, Budapest) szegélyezik a Dunát. Ennek a misszionárius tengely-szerepnek egyik jellemző példája Szent István és a bajor Gizella házassága, amely az észak-nyugat és dél-kelet vonalban, a Dunával párhuzamosan vallási és kulturális nexust is jelentett egyben.

Woldan esszéből képet kapunk arról is, hogy a szláv kultúrkörben mennyiben más a Dunához kapcsolódó értelmezés, miben tér el náluk a Duna megítélése a németek világához képest. A szláv népeknél a Duna végzettségűséget, sorsszerűséget jelent. A legkülönösebb az ukránok Duna-képe,

hiszen ők közvetlenül nem is érintkeznek ezzel a kulturálisan terhelt, sokszínű folyamattal. Számukra mégis a Duna az a meghatározó folyó, amely népdalaikban visszatérő motívumként szerepel. Az ukránok számára a Duna az európaiság, a civilizáció jelképén túl alapvető lételem is, náluk a Duna fogalma egyenrangú a folyóval, szinonimája a víznek és magának az életnek is.

Alois Woldan esszéjében azt a hagyományt gondolta tovább, amely már József Attilát is mély filozófiai eszmefuttatásra indította A Dunánál című versében. A Duna méltán jelenthet többet pusztán földrajzi-vízrajzi tájelemnél. A folyam állandóságának és változékonyságának toposzát magában hordozva permanensen végigkísérhette Európa történetét és kulturális elő(bb)rehaladását, egyrészt időtlenül szemlélte a változásokat, másrészt alkotó természetéből adódóan tevékenyen formálta is azokat.

HUBA MÁRK

Martin M. Winkler (Ed.): Classical Myth and Culture in the Cinema. Oxford University Press, Oxford, 2001. 350.

A George Mason University professzora, Martin Winkler által szerkesztett tanulmánykötet átdolgozott és javított kiadása az 1991-ben megjelent *Classic and Cinema* című könyvnek, melynek újbóli megjelentetését az előszó szerzője az antikvitás interdiszciplináris megközelítéseinek az elmúlt évtizedben bekövetkezett jelentős fejlődésével magyarázza. Különösen érvényes ez a „tizedik műzsa”, a filmművészet, a mozi vonatkozásában, amely erőteljesen jelenítheti meg a klasszikus mítoszokat és műveket, illetve új és friss nézőpontjával nagymértékben hozzájárulhat ezek értelmezéséhez.

A 13 szerzőtől 15 írást tartalmazó, széles olvasóközönségnek szánt könyv természetét illetően a szerkesztő szándéka az volt, hogy egy, a rómaiak által *saturnalia* néven nevezett „well-filled dish”-t, „vegyestálat” adjon közre, amely a klasszikus mítosz, irodalom és a film kapcsolatát, ennek sokféleségét mutatja be. Olyan válogatást, amely nemcsak tematikai és műfaji szempontból, hanem szemléletben és módszereiben is változatos, és egyaránt kapcsolódik az „elit” és a „népi” kultúrá-

hoz. Ez utóbbi kettő éles elválasztását a szerzők nem tartották fontosnak, sőt tudatosan vállalták, hogy a tudomány régóta megalapozott módszerei mellett a filmek által kínált újfajta megközelítéseket, szemléletet, nyitottságot is komolyan vegyék.

A kötet valóban reprezentálja a kívánt sokszínűséget: a műfaj tekintetében tanulmányokat, filmkritikát, interjúkat, „vizuális esszét” egyaránt találunk, tematikailag pedig két nagyobb csoport látszik körvonalazódni az alapján, hogy a vizsgált filmek az antik anyagot tudatosan vagy öntudatlanul használták-e. Az egyik csoportba azok az írások tartoznak, amelyek a klasszikus mítoszok és művek filmek általi „újramondását” vizsgálják, a másikba pedig az olyan filmek bemutatók vagy elemzők, amelyeknek látszólag semmi közük nincs az antikvitáshoz, de mégis adaptálnak az ókorból már ismert narratív struktúrákat, archetipikus sémákat, patterneket.

A perspektívákat az irodalom, a kultúra, a történelem és a vizuális művészetek felé szélesíteni kívánó kötet szemlélete és módszerei sem egységesek. Az írások elméleti háttérét elsősorban a Hans-Georg Gadamer munkássága és a hermeneutika nyomában kifejlesztett olvasóközpontú irodalomelméletek adják, és ezek teóriáit a szerzők alkalmazhatónak tartják a narratívákat a nyelven kívül megjelenítő médiákra is, mivel ezekben a történetmondás az irodalmi hagyományokat követi, és – többek között – ezért a filmek mint szövegek válnak olvashatóvá.

A kötet nyitótanulmánya, Erling B. Holtmark *The Katabasis Theme in Modern Cinema* című írása (23–50.) elméletileg az orosz formalisták, mindenekelőtt Propp módszeréhez közelít, ugyanis ismétlődő motívumok és témák tanulmányozásán alapul, anélkül azonban, hogy ezeket katalogizálni akarná. A katabasiszról tett általános megjegyzések után a különböző filmes műfajok (western, thriller, science fiction, kortárs dráma, vietnami háborús film) példáin keresztül mutat rá, hogy ezek az alkotások hogyan transzformálják át az alvilági alászállás és a hozzá kapcsolódó keresés klasszikus témáit, a „más” világ hagyományos határainak kortárs elmozdítását is mutatva.

Hanna M. Roisman *Verbal Odysseus: Narrative Strategy in the Odyssey and in Usual Suspects* (51–71.) című tanulmányában Arisztotelész *Retorikájának* egy helyéből (1356b 28: pithanon tini pi-

thanon) kiindulva a szerző alap gondolata az, hogy egy történet vagy állítás csak egy sajátos kontextuson belül meggyőző, és nincs igazság, ha a hallgatóság nem tudja elfogadni vagy megérteni azt. Az arisztotelészi megállapítás érvényességét egy klasszikus és egy modern példa tárgyalásával és egymás mellé helyezésével mutatja be: az *Odüsszeia* 6–12 könyvével (Odüsszeusz a phaiákok földjén) és Bryan Singer *The Usual Suspects* (1995) című filmjével.

A tanulmánykötet következő három része (Marianne McDonald – Martin M. Winkler *Michael Cacoyannis and Irene Papas on Greek Tragedy*, 72–89.; Marianne McDonald *Eye of the Victim: Iphigenia by Euripides and Cacoyannis*, 90–101.; Michael Cacoyannis *Iphigenia: A Visual Essay*, 102–17.) szorosán összekapcsolható. Az első egy-egy, 1988-ban készített interjú közöl Michael Cacoyanisszal, illetve Irene Papasszal. Közismert, hogy a görög rendező három Euripidész-tragédia filmadaptációját készítette el (*Electra*, 1961; *The Trojan Women*, 1971; *Iphigenia*, 1977), és Irene Papas mindháromban jelentős szerepet kapott. A kérdések elsősorban a téma- és szereplőválasztásra, szerepalakításra, politikai vonatkozásokra, a művészi szándéokra, hitvallásra vonatkoznak.

A második Cacoyannis *Iphigenia* (1977) című filmjét elemezve a közönség azonosulását a szenvedőkkel megteremtő, az áldozatok hősiességét megmutató rendezői elveket, kameratechnikát vizsgálja. A harmadik magának a rendezőnek a „vizuális esszéje”: pár soros kiadói megjegyzés után az *Iphigeniából* Cacoyannis által kiválasztott 15 kép/filmjelenetet láthatunk, melyek illusztrálni hivatottak a klasszikus darab modern, realiztikus adaptációját, ahogyan ehhez a rendező közelít.

Martin M. Winkler tanulmánya (*Tragic Features in John Ford's The Searchers*, 118–47.) a western-filmeket a klasszikus görög tragédiákkal hasonlítja össze, abból kiindulva, hogy a XX. századi amerikai Nyugat a mítoszait a saját korára történő társadalmi, politikai és morális reflektálásra használta, akárcsak a görög tragédiák a saját mítoszait. A westernhős (westerner) és a klasszikus hős mítoszainak nagy témáiban (keresés, harc, erőszak, ártatlanság és bűnösség, halhatatlanság stb.) párhuzamokat lát. A szerző figyelme a számtalan megemléített példa közül John Ford *The Searchers* (1954) című filmjére irányul. Elemzésébe bevonja az attikai tragédia és Arisztotelész kifejezéseit,

ugyancsak kitér a cselekménybonyolításban fontosnak tartott két tényezőre: az anagnórisziszre és a peripeteiára; a főhős véleményváltoztatására, a happy endes befejezésre, illetve a tragédiák körusával azonos funkciót betöltő szereplőkre.

A kötet egyik legterjedelmesebb és legmeggyőzőbb, elméleti következtetéseket is levonó tanulmánya Mary-Kay Gamel *An American Tragedy: Chinatown* (148–71.) című írása. Az arisztotelészi elméletre építő Thomas Sobchack megállapításából indul ki, aki a zsánerfilmek (genre film) három alapvető elemét emeli ki: a forma, a múltbeli modellek utánpótlása, ahisztoriticitás. Ahhoz, hogy Sobchack nézeteinek érvényességét megvizsgálja, a szerző Roman Polanski filmjét (1974) választja, amely szembetűnő formai és tematikai hasonlóságokat mutat a görög tragédiákkal. Habár a szerző a *Chinatown*-t a tragédia terminusaival próbálja megérteni, mégis az a véleménye, hogy a film nem tudatos imitálása ezeknek. A szerző végül is Hans Robert Jaussnak az értelmezői horizontokról mondott elméleti megállapításaira támaszkodva Sobchack megközelítését csak egy lehetséges horizontnak tekinti.

A Tricksters and Typists: 9 to 5 as Aristophanic Comedy (172–92.) szerzője, James R. Baron már tudatos imitálást feltételez a filmkészítők részéről. Tanulmányában két állítást kíván bizonyítani: 1. Colin Higgins *9 to 5* című filmje (1980) a görög ókomédia Arisztophanész ránk maradt darabjaiból ismert tipikus vonásait utánozza; 2. a film három női főszereplője megfelel a *Lüszisztraté* főszereplőinek. A szerző úgy véli, hogy a film az arisztophanészi komédiák lényegének és formai elemeinek paradigmája, ezért amikor hallgatóinak az ókomédiát tanítja, ezt Higgins munkáján keresztül teszi.

J. K. Newman az *Ancient Poetics and Eisenstein's Films*ben (193–218.) rámutat, hogy a filmes alapelveknek a klasszikus irodalomra alkalmazását Szergej Eisenstein értelmezései is megalapozták. Newman tanulmányának célja, hogy az antikvitás narratíváinak bizonyos eljárásait és kritikai maximáit, illetve Arisztotelész megállapításait összekapcsolja Eisenstein írásainak jellegzetes aspektusaival. Módszerét egyszerűnek mondja: először bizonyos klasszikus szövegegyeségeket vizsgál (*Iliász* I, 26–34; Pindaros *1. Nemeai* és *4. Pythói ódája*; Kallimachosz költeményei), majd az ezekben illusztrált alapelveket Arisztotelész megállá-

pításaival, végül mindezt Eisenstein teoretikus kutatásaival veti össze.

Míg a megelőző írások mindegyike azt vizsgálta, hogy a klasszikus antik kultúra szövegei hogyan hatottak a filmre, illetve a filmelméletre, addig Fred Mench *Film Sense in the Aeneid* című tanulmánya (219–32.) Vergilius *Aeneis*ének néhány jelenetén keresztül a szinematikus technikák használatát mutatja be: a IV, 68–93 és a X, 246–90 sorokat részletesebben elemzi, majd más példát rövidebben említ. Következtetése, hogy a szinematikus technikák (vágás, egymás mellé helyezés, a fókusz áthelyezése, a szünetek hangsúlyozása, a jelenetek összekötése egymással stb.) Vergiliust inkább a filmrendezőkkel, mint a festőkkel vagy drámaírókkal rokonítja.

Janice F. Siegel *Peter Greenaway's The Cook, The Thief, His Wife and Her Lover: A Cockney Procneja* (233–57.) Peter Greenaway filmjét (1989) elemzi abból kiindulva, hogy az alkotás Procne és Philomela mítikus történetének hatását mutatja. A film forrását a rendező által tanulmányozott klasszikus bosszútörténetek, illetve Ovidius *Metamorphoses*ének VI. könyve adja, továbbá jelentős John Ford *Tis Pity She's a Whore* című filmjének hatása.

J. P. Sullivan tanulmánya (*The Social Ambience of Petronius' Satyricon and Fellini Satyricon*; 258–71.) a sokak által megfogalmazott „Kinek a *Satyricon*-ja: Petroniusé vagy Fellinié?” kérdéshez kapcsolódik, és arra mutat rá, hogy Fellini – szembesülve az antik regény torzó voltával – mint rendező és kreatív művész jogosnak érezte, hogy a töredékes narratívát – filológus szakértők bevonásával – kiegészítse eseményekkel és adatokkal a többé-kevésbé kortárs irodalmi és történelmi munkákból, sőt a római festészet és szobrászat maradványai-ból, és természetesen személyes fantáziájából. Sullivan arra tesz kísérletet, hogy számbavegye azt a külső, nem petroniusi anyagot, amelyet Fellini felhasznált, hogy kiegészítse a hiányos narratívát.

Hasonlóképpen források számbavételét láthatjuk Martin M. Winkler *Star Wars and the Roman Empire* című tanulmányában (272–90.) A szerző George Lucas filmtrilógiájával (1977–1983) kapcsolatban számtalan irodalmi és filmes munkára mutat rá, amelyek a történelmi múltnak a science fiction mítikus jövőjébe való átvitelére hatottak.

A kötet két utolsó tanulmánya a pedagógiai módszerek és a zenei vonatkozások területére viszi az olvasót. A *Teaching Classical Myth and Con-*

fronting Contemporary Myths (291–318.) szerzője, Peter W. Rose azt mutatja be, hogyan használja a kortárs filmek a mítoszok oktatásában, három elméleti megközelítést (pszichoanalitikus, strukturalista, marxista) alkalmazva. Jon Solomon írása (*The Sounds of Cinematic Antiquity*; 319–37.) pedig áttekinti azokat a törekvéseket, amelyekkel a modern filmek komponistái próbálkoztak, hogy megalkossák az ókor zenei hangját, kiemelve Rózsa Miklós nevét, aki a *Quo Vadis* (Mervyn LeRoy, 1951) esetében az antik görög-római zene fennmaradt töredékeit és teóriáit a modern fül számára dallamos hangszereléssel (a szerző „Rózsa synthesis”-nek nevezi ezt) összekapcsolva komponálta meg a film zenéjét, irányt mutatva ezzel a későbbi szerzők számára.

A tartalmilag, elméletileg, módszertanilag sokszínű kötet értékét növeli, a további tájékozódást pedig segíti, hogy a szerzők minden tanulmány esetében nagymértékben hivatkoznak a téma fontos szakirodalmára; sőt az 1993-ban elhunyt J. P. Sullivan írása elé a kiadó rövid válogatott bibliográfiát is helyezett. A könyvet a szerzők bemutatása és névmutató egészíti ki.

D. TÓTH JUDIT

Vajda György Mihály: *Az orléans-i szűz. A téma irodalmi változatai*. Budapest, Argumentum, 2003, 297.

A posztumusz tanulmány különös élességgel idézi az élő Vajda György Mihályt, az élő szerzőt, akinek minden sorából, minden mondatából sugárzik főhőse iránti érdeklődése és szeretete. Nem is tisztelet ez, amit a több mint 500 éve halott lány iránt érez, sokkal inkább együttérzés, egyetértés és csodálat. Mindez azonban nem hogy nem árt a tudományos igénynek és színvonalnak, de sajátos élménnyel is megajándékozta az olvasót. Egyszerre kapunk minuciózus, pontos komparatisztikai áttekintést az alcím vonatkozásában, s egyúttal sodró lendületű, élvezetes előadást egy már életében is sokak által szentnek tartott, s az utókor szemében is kevésbé vitatott történelmi hős pályájáról, életművéről és mártíriumáról, példájának irodalmi, történelmi, erkölcsi, ideológiai, időnként pedig aktuálpolitikai hatásáról, hogy ne mondjuk felhasználásáról.

Az életút állomásait felidézve, a részleteket és a fő momentumokat egyaránt tudottnak tételezve, a szerző a főhősre vonatkozó műveket tekinti át, bőséges idézetanyag segítségével. Szinte pozitívista részletességgel elemzi a Johanna-irodalomból általa fontosnak vélt és kiemelt műveket, sohasem hallgatva el az éppen tárgyalt mű szerzőjének álláspontjával való egyetértését, vagy éppen ellenkezését. Érezhető, hogy Johanna alakja, erkölcsi példája személyes érdeklődését is leköti, állásfoglalása nyilvánvaló, megindító befejező sorai szerint: „Közömbös olvasóra nem számítottam, de ha volt ilyen, nekem rója fel hibául, ha közömbös maradt.”

Vajda a bevezetésben saját vallomása helyett egykori professzora, Horváth Barna soraiból idéz aktuális gondolatokat Johanna erkölcsi példájáról, nemzetközi és nemzeti politikáról, nagy és kis hatalmakról, bátorságról, kintatásról. Mindezek mottóként is értelmezhetőek a könyv egészére, bármilyen részletéről is legyen szó a Johanna-recepció több mint ötszáz éves történetének, a kiindulás, az alapértékek soha egy pillanatra sem kérdőjeleződnek meg.

Az ismert életút felidézésében Vajda számos szerzőt hív segítségül és soha el nem mulasztja, hogy akár egy-egy szóval, akár terjedelmesebb okfejtéssel az éppen idézett alkotót és művét értékelje, és rámutasson a Johanna-kép pozitív vagy negatív beállítására. A Leány alakja mellett hasonló élességgel és sokoldalúsággal jelennek meg a mellékszereplők: VII. Károly, Izabella királyné, Agnès Sorel, vagy a perben résztvevő egyházi személyiségek, a Johanna ellenfeleiként küzdő angolok, vezérek és katonák, és legalább ilyen jelentőséggel a harcostársak, küzdőtársak, kisebb vagy nagyobb rangúak, egyháziak vagy világiak.

Különös hangsúlyt kap az a körülmény, hogy az ellenfél kortársakon kívül, Jeanne d'Arcról szólva, alig akad ellenséges hang. A Shakespeare által megalkotott Johanna-kép talán a legnegatívabb, minthogy a kortárs angol történeti munkákon alapuló ábrázolás részben történeti tényekre, legalább ugyanennyire azonban a kortársak által terjesztett rágalmakra támaszkodik, s azokat veszi át. S hogy mit ítél erről maga a monográfus, íme egy mondatrészlet: „Még szerencse, hogy Shakespeare egyik ifjúkori és nem éppen sikerült történelmi színművében (...) lép fel Johanna, (...) hol boszorkányos varázslóként, és szemfényvesztőként hol közönséges ringyóként.”

Jegyezzük meg, szinte természetes az angol állásfoglalás negatív hangja, hiszen őket győzte le, egy később általuk elítélt és megégetett egyszerű *leány*, akit ráadásul a pert követően hamarosan rehabilitáltak.

A későbbiekben a különböző feldolgozások, ábrázolások mindegyikéről elmondható, hogy a Szűz által kínált példát az adott kor, az adott erkölcsi kérdés megoldására kívánták felhasználni a szerzők, a szinte kortárs Gersontól és Christine Pisantól, a XVII. századi, egyébként meglehetősen unalmasnak tartott Chapelain eposzán keresztül egészen a XX. század második feléből idézett modern alkotásokig.

A per jogászai szempontú bemutatása érdekes ellenpontja a szentté avatásról szóló beszámolóknak. Voltaképp nem egy, hanem három perről esik szó, az 1431-es bűnperről, az 1456-os rehabilitálásról, illetve a XX. századi kanonizációs eljárásról. Ezek legérdekesebb momentumai ismét az egyes irodalmi alkotásokkal összefüggésben kerülnek elemzésre.

A XX. századi recepció-történetet, Johanna életének, példájának fel- és sajnos sokszor kihasználását felidézve, a két, talán legnagyobb hatású modern mű, G. B. Shaw drámája, és Paul Claudel Arthur Honegger által megzenésített drámai oratóriuma zárja. A befejező idézet Assisi Szent Ferenc Naphimnuszából a tűzhalál szörnyűségét és a tűz erkölcsi megtisztulás szimbólumát egyszerre közvetíti.

HÉJJAS ESZTER

Ernst Haberkern (Hrsg. und kommentiert von)
Das „Beichtbüchlein“ des Thomas Peuntner nach den Heidelberger, Melker, Münchner und Wiener Handschriften. Kümmerle Verlag, Göppingen, 2001. 260. (Göppinger Arbeiten zur Germanistik 696.)

A XIII. század végétől kezdve ugrásszerűen megnőtt az olvasni tudó emberek száma. Ez a folyamat mindenekelőtt a polgárság megerősödésének volt köszönhető, de természetesen nem csak az ő olvasás iránti igényük növekedett meg, hanem a nemesek egyre szélesebb rétege is igényelte az olvasnivalót. A XIV–XV. században a profán irodalmi alkotások mellett egyre nagyobb népszerű-

ségnek örvendett a népnyelvű vallásos irodalom. Ez utóbbi elterjedésének egyik oka az volt, hogy a megerősödött polgárság erkölcsi alapját a skolasztikus alapokon nyugvó erkölcsstan képezte.

A késő középkori német nyelvű vallásos irodalom egyik központja Bécs volt. A bécsi egyetem, az Alma Mater Rudolphina teológusai jól látták, hogy a laikusok vallási igényeinek kielégítésére csak egy – Ernst Haberkern szavaival élve – „antropocentrikus” teológiai irodalom alkalmas. A latinul nem tudó laikusok számára olyan vallásos műveket kellett írni, amelyek nem foglalkoztak bonyolult dogmatikai fejtegetésekkel, skolasztikus kérdésekkel. Vagyis: a témát az ő igényeikhez kellett igazítani. E célra mindenekelőtt a katekétkai és a morálteológiai írások voltak alkalmasak. A bécsi teológusok tevékenységének középpontjában így a pasztorálteológia állt, írásaikkal a hívek lelkipásztori ellátását kívánták elősegíteni, jobbítani. Munkásságuk szorosan kapcsolódott az ún. „melki reformhoz”. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert e XV. századi teológusok a reformáció előestéjén már érzékelték és szorgalmazták a vallási megújulás szükségességét, természetesen az egyház keretein belül.

A germanisztika sokáig nem mutatott érdeklődést ez iránt az irodalom iránt. Ez az oka annak, hogy még ma is sok mű szövegkiadása várat magára, így a bécsi iskolához köthető német nyelvű művek jelentős része sincs még kiadva. Ebből az adósságból törlesztett Ernst Haberkern a most bemutatandó kötettel.

Thomas Peuntner (1390 k.–1439), főleg német nyelvű írásaival lett népszerű, a bécsi iskola harmadik generációjához tartozott. A bécsi hercegi udvar káplánjaként a város szellemi életének jeles képviselője volt a XV. század első felében. Peuntner is mindenekelőtt lelkipásztornak tekintette magát, s ezért olyan műveket írt, amelyeket ennek során hasznosítani lehet. Tanító célzatú, elmélkedésre ösztönző írásai ennek megfelelően mentesek minden spekulatív fejtegetéstől, a laikusok számára könnyen érthetőek, kerülnek a bonyolult dogmatikai problémákat. Peuntner igen termékeny író volt, ránk maradt tőle többek között egy ars moriendi, egy elmélkedés a Miatyánkról és az Üdvözlégyről, a *Christenlehre* és a *Beichtbüchlein*, továbbá közel 200 latin nyelvű prédikáció. Teo-

lógiai szempontból azért érdekes Peuntner munkássága, mert ő és a bécsi iskola más képviselői gyakran hangoztatták, hogy a megigazulásnál a jócselekedeteknek alárendelt szerepe van: azaz az ember kegyelemből igazul meg. Ezek a gondolatok mintegy előre vetítik Kálvin tanítását.

Peuntner műveinek egy részét már kiadták, a *Beichtbüchlein* azonban még nem jelent meg modern kiadásban. Ernst Haberkernnek köszönhetően most ez a mű is hozzáférhetővé vált. Haberkern a téma jó ismerője, korábban már írt egy úttörő jellegű monográfiát a bécsi fordítóiskoláról.

A szövegkiadás előtt egy terjedelmes bevezető tanulmány olvasható. A szerző ebben először áttekinti a gyónási kézikönyvek történetét, valamint a rájuk vonatkozó szakirodalmat a XIX. századtól napjainkig. A gyónási könyvek a hívek lelkipásztori ellátásában mindig fontos szerepet játszottak: először latin szövegeket fordítottak németre illetve dolgoztak át, később már önálló német munkákat írtak. Haberkern szól a gyónási könyvek fajtáiról, amelyek elsősorban szerzetesek, apácák illetve világiak számára íródtak, majd ismerteti Peuntner írói munkásságát. A *Beichtbüchlein* nem sokkal 1439 előtt keletkezett. Olyan kézikönyvről van itt szó, amely a hívők a gyónásra való felkészülését hivatott elősegíteni. Konkrét gyakorlati tanácsokat ad tehát: mire legyen tekintettel az ember, ha a gyónásra készül; milyen a helyes viselkedés gyónáskor; miért kell kerülni a bűnöket. A szerző ismerteti azt a közel 40 kéziratot, amelyek a művet megőrizték, majd ezt követi a kiadás alapjául szolgáló bécsi kézirat (Wn1) nyelvészeti vizsgálata.

A kötet második részében olvasható a szövegkiadás, amely a „Deutsche Texte des Mittelalters” sorozatban lefektetett elvek szerint történik. Nem betűhív átírás, de Haberkern igyekezett a lehető legkisebbre redukálni a módosítások számát.

Ernst Haberkern munkája, amely az irodalomtörténészek mellett vélhetően a teológusok, vallástörténészek érdeklődésére is számot fog tartani, fontos lépés a vallástörténet késő középkori fejezetének kutatása terén. A kötet végén gazdag bibliográfia található, illetve néhány fotókópia a szöveget megőrző kéziratokból.

Kilián István: A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században. Budapest, Universitas, 2002. 430.

Az elmúlt fél évszázadban a magyar irodalomtudomány egyik legjelentősebb tette a hazai iskoladrámák módszeres felkutatása, feltérképezése, rendszerezése és mintaszerű kiadása volt. Ennek a nagy vállalkozásnak irodalom- és művelődéstörténeti, néprajzi, nyelvi, neveléstörténeti jelentőségét nehéz volna túlértékelni. E nagy munkának Varga Imre és Pintér Márta Zsuzsanna mellett legelismertebb s legeredményesebb munkatársa Kilián István, aki tudományos pályáját is ismeretlen iskoladrámák föl kutatásával, közreadásával kezdte.

A sok kötetes szövegkiadás természetesen „meléktermékei” az összefoglaló munkák a hazai iskolai színjáték-irodalom egészéről, illetve az egyes felekezetek iskoláinak színjátszásáról. Kilián István a hazai piarista drámákról írt összefoglaló, alapos munkát, s a szerzőnek nem ez az első nagyobb összefoglalása a hazai iskolai színjátszás tárgyköréből: 1992-ben már kiadta a XVIII. századi hazai minorita színjátszásról szóló kötetét, s 1994-ben kiadott munkája, *A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*, még szorosabban kötdök most ismertetendő új kötetéhez. Jelen munkájában – szinte teljességre törekedve – mutatja be a történelmi Magyarország kegyesrendi iskoláiban folyt színjátszást, az előadott műveket (azokat tárgyak, típusuk szerint rendszerezve), az előadások körülményeit (hely, időpont, színpadtechnika, közönség stb.) s mindent az egyes piarista iskolákra vetítve.

A kötet bevezető része néhány fontos alapfogalom (pl. „színjáték és iskoladráma”) tisztázása után általános történeti átpillantást ad a XVII–XVIII. századi hazai iskolai színjátszásról, külön fejezetet szán a katolikus iskolai színjátszás mintaadójának, a jezsuita színjátéknak, s ezzel az is célja a szerzőnek, hogy az egybevetéssel – „összehasonlító alapon” – az eltéréseket és a hasonlóságokat, a rokonságokat jobban kiemelje. Az iskolai színjátszás minden lényeges körülményére kiterjedő kutatáson túl a kötet irodalom- és színháztörténeti érdeme a drámatípusok megállapítása, elnevezése, továbbá a történeti-statisztikai módszer alkalmazása, hogy ezek segítségével is jobban elérje a célt: meghatározni „a magyar iskolaszínház irányait, jellemző jegyeit”.

Az eredményes kutatásnak – régi igazság – feltevéle, hogy a szerző szeresse tárgyát, s meg legyen győződve kutatási tárgya jelentőségéről, fontosságáról. Kilián István jól tudja, hogy „az olykor kissé le is nézett iskoladráma – hagyomány sokkal jelentősebb annál, mint eddig gondoltuk, s azt is tudja, hogy mivel Magyarországon „népi színjáték” adatolva csak igen nehezen igazolható „az iskolaszínházaknak a XVII–XVIII. században igen nagy a jelentőségük”. Különösen, ha ehhez hozzávesszük azt, amit a szerző is hangsúlyoz, hogy sok városban fedezhető fel eleven kapcsolat az iskolai színjátszás és a felvilágosodás korában megindult hivatásos polgári, városi színjátszás között (s e kapcsolatot sokszor a mindkét színház típusban bemutatott azonos művek is tanúsítják). A „felekezeti” (ide nála elsősorban a protestáns felekezetek értendők) és a „szerzetesi” iskolákban játszott művek, ill. lezajlott előadások közti különbségek feltárása is értékes eredménye a munkának.

Az iskolai színjátékokat a szerző meglehetősen tágan értelmezi: ide sorolja a sokszor szöveg nélküli látványosságokat, táncos jeleneteket, pantomimokat, élőképeket is. A vallási tárgyú szöveges drámatípusok – mártírdráma, lélektani dráma, moralitás, bibliai történeti dráma, hitvitázó dráma és drámai költemény – mellett a világi tárgyú „profán” színműveket így osztja fel: didaktikus, klasszikus, történeti tárgyú drámák (ezen belül: valóság vagy fiktfvek; az utóbbiba az isten-paródiák, a társadalmi boházatok vagy szatírák és a szerelmi drámák, a pasztorálok); ezenfelül a „cselekményközlés” alapján különbözteti meg a szerző a recitált, énekelt, táncolt darabot, élőképet. Ami nekem, mint nyelvésznek, de mint irodalmárnak is hiányzik a tipologizálásból (noha ez valójában nem dramaturgiai, nem színműirodalmi vagy műfaji kérdés, de igen lényeges szempont): az előadások, a színművek nyelve, hiszen ez elválaszthatatlan a közönségtől is. Ez a lényeges szempont csak a protestáns iskoladrámáról szólva vetődik fel a munkában, s az előadások statisztikai táblázatából is sajnálatosan hiányzik; ez annál érzékenyebb hiány, mivel közismert a piaristák úttörő szerepe a magyar nyelvűség terjesztésében, mind a tankönyvek, mind a színjátékok tekintetében. A piaristák mint oktató szerzetesrend kénytelenek voltak a „katolikus reformáció” idején átvenni protestáns versenytársaik fegyvertárából a magyar-

nyelvűséget (amit a kálvinista Csokonai is dicsőreleg említ *Tempefőjében*), elég, ha Dugonics András, Simai Kristóf, Pállya István színjéteikre gondolunk. Éppen a nyelvújítás korában, a nemzeti nyelv szabad használatáért folytatott küzdelmek idején nem közömbös tudnunk, hogy a Szepességben vagy Erdélyben milyen nyelven folyt az egyes előadások, vagy pl. Brassóban az 1542 és 1749 között előadott 60 iskoladramából mennyi volt a magyar, a német, a latin vagy egyéb nyelvű. S ennek a fontos adatnak elhallgatása a mégoly gondos és sok információt nyújtó táblázatok értékét is csökkenti. (Természetesen nem arra gondolok, hogy a magyar nyelvű darabokat külön kellett volna tárgyalni, de a táblázatokban legalább egy betűjellel utalni kellett volna az előadások nyelvére, hiszen éppen Kilián István munkájából értesülünk arról is, hogy egy kaj-horvát nyelvű hazai passiójáték az első nyelvi emléke ennek a szláv nyelvnek, s arról is e kötetben olvashatunk, hogy a pozsonyi Míasszonyunk zárda növendékei francia nyelvű előadásokat tartottak.

Mint említettem, a munkának egy jelentős része a jezsuita iskolai színjátszásról szól, de erre csak a belső címlap alcíme utal: „Iskolai színjéteink témarendje egy reprezentatív jezsuita minta és a teljes piarista felmérés alapján”. S a hazai piarista színjátszásról valóban mindenre kiterjedő, átfogó képet kapunk a munka gerincét alkotó fejezetekben: az egyes hazai piarista iskolák alapítási évének sorrendjében tekinthetünk be a kegyesrendi iskolaszínházakba, az előadások módjába, a színpadtechnikába, a közönség összetételébe – Podolintól (1666) Selmezbányáig (1776), vagyis több mint száz év történetébe. Minden helység (iskola) színjátszásának tárgyalása után statisztikai táblázat mutatja a bemutatott darabok műfaji megoszlását, az előadások számát – s ehhez hasonló, ilyen sokatmondó áttekintéssel eddig nem rendelkezünk. Az ezt követő fejezet *Szerzők* címszó alatt tárgyalja a legjelentősebb piarista drámaírókat, a már említettekén kívül Benyák Bernát, Koppi Károly nevével találkozunk itt, több új életrajzi adattal (sajnos a helynév- és a színjétekmutatók mellől hiányzik a személynévmutató a kötetből).

Az utolsó nagyobb fejezet az iskolai színjétek korábban már érintett típusait tartalmazza, részletesen kifejtve. Kilián István itt minden elődjénél alaposabb, részletes áttekintést ad a hazai katolikus iskoladramák műfajairól, kitekintve a külföldi

mintákra is, amelyen például a német Fastnachtspiel, az olasz commedia dell'arte, az angol eredetű történeti játék, a „masque”, s a mai musical őst is fölfedezni véli a kor iskolai színjátszásában. Az összefoglaló statisztikai táblázatok közben szemléltető ábrák hozzák közelebb a történeti Magyarországon az adott időszakban folyt piarista iskolai színjátszás elterjedtségét. Az angol és a szlovák nyelvű összefoglalás a külföldiek számára mutatja be ennek a nemzetközi műfajnak magyarországi szerepét (s itt jegyezzük meg, hogy a szerző érinti a szomszédos lengyel- és morvaországi iskolai színjátszást is). Kilián István új munkája egyik alapműve lesz a hazai iskolai színjátszásnak, amelyről joggal írta, hogy „sokkal jelentősebb annál, amit gondoltunk”. S erősit meg bennünket a hazai piarista színjátszásnak ez az itt tárgyalt alapos, új összefoglalása is.

SZILÁGYI FERENC

Jaroslav Vyčichlo, Viktor Viktora. *Usp. Jeden jazyk naše heslo buď I. Antonín Jaroslav Puchmajer. Radnice-Plzeň, Studijní a vědecká knihovna Plzeňského kraje, 2001. 245.*

Az elmúlt évtized új szakaszt nyitott a cseh nemzeti újjászületés korának kutatásában. A prágai cseh irodalmi intézet (*Ústav pro českou literaturu AV*) vidéki múzeumok bevonásával tudományos ülésszakok hosszú sorát rendezte, amelynek eredményeit kis példányszámú gyűjteményes kötetek őrzik. Ebben a sorozatban jelent meg 2002 őszén (a korábbi évre visszadátumozva) az *„Egy nyelv legyen a jelszavunk!”* című konferenciakötet, amely Antonín Jaroslav Puchmajer, a cseh felvilágosodás úttörő jelentőségű költőjének az életművét járja körül.

A magyar irodalmi fejlődéshez képest a felvilágosodás és a cseh „reformkor” időszaka sokkal inkább egybemosódik. A cseh tudományosságot megalapozó német nyelvű értekező irodalom mellett a cseh szépirodalom 1800 előtt rendkívül szűkösnek mondható. Ennek hátterében elsősorban az áll, hogy a kétnyelvű csehországi társadalomban a nemzeti önmeghatározás folyamata nagyon sokáig – bizonyos tekintetben legalább 1830-ig – nem a nyelvi különbségeken alapult. Dobrovský, a cseh felvilágosodás legnagyobb alakja ugyanúgy

némétül írta műveit, mint később Palacký a maga nevezetes történetírói vállalkozásának első kötetét. Ugyanakkor mindketten a legnagyobb természetességgel illeszkednek be a nemzeti újjászületés folyamatába, amelynek kezdeteit a cseh tudományosság a XVIII. század utolsó évtizedeire datálja. Ebben az átmeneti időszakban a cseh irodalmiság megteremtésére irányuló hazafias buzgalom még nem a modern értelemben vett nyelvi nacionalizmus, hanem az egész országot átfogó tartományi patriotizmus alapján áll (sokat merítve a barokk hazafiság etnikai jellegű nyelvi öntudatából, amely fájjalta a cseh nyelv háttérbe szorulását a művelt osztályok kulturális tájékozódásában).

A mértékadó cseh szakirodalom ma már elfogadja azt a megközelítést, hogy a felvilágosodás kora ugyan a „nemzeti újjászületés” előjátékának tekinthető, de korántsem azonos vele. A cseh nyelvű irodalmi anyag alapján még megközelítőleg sem lehet felmérni a korszak szellemi folyamatait: akkor sem, ha a német és latin nyelvű kiadványok „cseh szellemiségű” részét – nyelvvédő iratokat, a cseh múlttal foglalkozó tudományos közleményeket – beemeljük a vizsgált corpusba. A felvilágosodás korának természetéből fakad, hogy ellenáll az utólagos nyelvnemzeti szelekciónak. A kétnyelvű ország háromnyelvű írásbeliségét csak egyetlen egységként lehet kezelni, s minden törekvés, amely a nemzeti újjászületés kezdeményeit kiemeli az eredeti kontextusból, félrevezető eredményre vezet. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a felvilágosodás eszméi bátorították a nemzeti nyelvű írásbeliség, illetve a népnyelvi oktatás fejlesztését, s ennyiben egy új művelődéstörténeti korszakot készítettek elő.

További fontos tényező, hogy a jozefinista reform cseh környezetben is előhívta a nemzeti múlt intenzív átélésének igényét, a történelmi hagyományok aktuális célzatú ápolását, amely fékezni igyekezett a birodalmi centralizáció folyamatát. A különböző szálakból lassan összeszövődő kulturális oppozíció alapvetően három elemből táplálkozott: a rendi patriotizmus ideológiájának felélesztéséből, a kispolgári rétegek önérvényesítési törekvéseiből, illetve a barokk hagyomány „romantikus” színezetű elemeiből, amelyek érzelmi támaszt adtak a múlt átéléséhez. Hangsúlyozni kell, hogy ezek az elemek kevert formában jelentkeztek, s csak bizonyos pontokon kapcsolódtak a felvilágosodás eredeti gondolatköréhez. Van némi igaz-

ság a filozófus Jan Patočka szigorú – s bizonyára eltúlzott – ítéletében, mely szerint a nemzeti újjászületés kezdeti szakasza csupán „barokk reakció” volt a jozefinista kontórsben jelentkező felvilágosult gondolkodásra.

Puchmajer irodalmi munkássága mindenestre jól kifejezi a cseh felvilágosodás amorf többarcúságát. Nevéhez fűződik az „első újcseh költői iskola” megszervezése, s ezzel kitörölhetetlenül beírta nevét az irodalomtörténetbe. Egy Radnice nevű községben lelkeskedett, s barátai segítségével öt irodalmi évkönyvet adott ki 1795 és 1814 között. Az általa megszervezett irodalmi csoport, amelynek magját Hněvkovský és a két Nejedlý-testvér alkotta, a költői nyelv kiforratlansága miatt csak korlátozott eredményeket érhetett el, de műveik nem voltak szellemtelen versezetek. Előre lépést jelentett, hogy a korábbi, kizárólag szótagszámláló verselés helyett Dobrovský hatására elsőként alkalmazták az úgynevezett *szilabotomikus* (hangsúlyos + szótagszámláló) verselési módot, amely jobban igazodott a cseh nyelv aktuális állapotához. Az új lírai beszédmód népszerűsítésére Puchmajer előszóval látta el az általa összeállított évkönyvek első két kötetét, melyekben amellet érvel, hogy a költőknek a cseh nyelv természetéből fakadó kellem és báj kiaknázására kell törekedniük. A mostani tanulmánykötetben Bohuslav Hoffmann elemzi a hazafias papköltő prozódiai felfogását, amelyben a hangsúly és a szótagszám megválasztásának kivételes jelentősége van. Eszerint a könnyen áramló beszéd és a zeneiség alapvető feltétele, hogy minél több szótag csendüljön össze. A szerző idézi Felix Vodička klasszikus akadémiai irodalomtörténetének vonatkozó passzusát, amelyben az áll, hogy Puchmajer és követői már az első alamachjaikban kidolgozták a maguk kiterelvényesülő és gazdag verselési módját, s ez a hagyomány a későbbi cseh hangsúlyos verselés termékeny tradíciójának bizonyult. Hoffmann ennek a rokokó költészetnek az eufonikus és melodikus értékeire hívja fel a figyelmet, de nem hallgatja el, hogy ugyanezzel kapcsolatban Jakobson „unalmas gépiességről” beszél.

Abban persze egyetértés van, hogy Puchmajer a klasszicista poétikából indult ki, ódái és dalait a pásztorköltészet idillista szellemisége forrasztja egybe. Ugyanakkor a felvilágosult rokokó egyértelműen támaszkodik a barokk népdalszerűség hagyományára: józan és mesterkelt, játékos és nyers

egyszerre. Képi kifejezésére nézve viszont sokkal szegényesebb, mivel szinte kizárólag a kompozícióra és a csattanóra épül. Ókori minták szerint magasztalják a bort, de a krumpliról is verset költenek. Költői alapállásukat átjárja ugyan bizonyos fokú elégedetlenség a fennálló viszonyokkal szemben, de kifejezik lojalitásukat a felvilágosult állam iránt, alkalmazkodva az uralkodó közfelfogáshoz. Hněvkovský *Děvín* (*Amazonháború*, 1805) című komikus hőseposza, amelyet már a maga korában Csokonai *Dorottya*jához hasonlítottak, a mérséklet és a megbékélés dicsőítésébe torkollik, hiszen „*bölcsek között könnyű rendet tenni*”. Az első nemzedék szolid konzervatívizmusára ugyancsak jellemző, hogy kétértelmű udvarló verseik rendszerint házassággal végződnek. A cseh irodalomtörténet-íráskorábban egyetértően idézte Sabina 1864-ben kelt kritikus megállapítását: „*Puchmajer körének cseh költészete nem volt se falusias, se modern: részlegesen talán a kisvárosi környezethez köthető, ahonnet motívumaitak helyell-közszel merítették, de alapvetően egyik oldal mellett sem köteleződtek el. Költészetüket a nép nem tekintette sajátjának, a műveltek viszont nem tartották kielégítőnek*”.

A terítéken lévő kötet talán legérdekesebb tanulmánya a történéssz Milan Hlavačka nevéhez fűződik, aki az írói csoport társadalmi beágyazottságát vizsgálja. Puchmajer költői iskolája nem volt céltudatosan szervezett csoport, mivel olyan egyének informális kapcsolatán alapult, akiknek fiatalkori barátsága a papi szemináriumig nyúlt vissza, s akik kitarító lelkesedést éreztek a nemzeti múlt és a cseh műveltség megújítása iránt. Levelezéssel tartották a kapcsolatot, mint a legtöbb korabeli hazafias kör. Társadalmi állásuk szerint az alulról jövő, de nem a legalsó városi rétegekhez tartoztak. Abba a szűk csoportba, amely már tudatosan cseh nemzetiségűnek tekintette magát. Miroslav Hroch, a korral foglalkozó legjelentősebb cseh történész szerint Puchmajerék besorolhatók a plebejus cseh értelmiség nemzeti mozgalmába. Az új nemzeti identitást úgy fogták fel, mint az azonos nyelvű egyenjogú állampolgárok együvértartozását: törekedtek a cseh kultúra megújítására, s a maguk feladatának tartották ennek az identitás-érzésnek a szélesítését (vagyis a cseh nyelv terjesztését a cseh etnikum tagjai között.) Ugyanakkor nem álltak még a modern nyelvi nacionalizmus ideológiai programja alapján, amelynek elméleti alapvetését éppen ezekben az években rakta le az a Josef Jung-

mann, akivel számos kérdésben nem értettek egyet. Puchmajerék inkább átmeneti típust alkottak a katolikus barokk hazafiság és a plebejus nemzetébrésztők radikális felfogása között. Hazaszeretetük Hlavačka szerint némileg antimodern felfogású volt, nem kedvelték a korabeli élet- és társasági stílust: alapvetően nem szegték meg túlságosan, de nem is akarták megszegni, mivel az egyházas tradíciók és a korai, keresztény felvilágosodásztereotípiáit örökölték meg.

Hogy mennyiben voltak felvilágosultak, az egy további vitakérdés, amely a cseh felvilágosodás megítélését is érinti. Tanulságos ebből a szempontból a huszita hagyományhoz fűződő viszonyuk, mivel a husziták magasztalása éppen az 1790-es évek végén jelenik meg először az újkori cseh költészetben. Ezek a versek azonban szinte kizárólag a németek elleni heroikus harcot dicsőítik, melőzve a vallási vagy szociális motívumokat. Ezek sorában a legismertebb mű Puchmajer *Óda trocnovi Jan Žižkához* című verse, amelyben a szerző a hazafiak között messze kimagasló huszita hadvezér örök nagyságát zengi: „*Te mindig és mindenhol, / ahol harcra került a sor, / megverted a cseheknek ártó germánokat*”. A klasszicista hangnemű versben érdekesen keveredik a barokk hazafiság hagyománya és a jozefinista felvilágosodással szembehelyezkedő konzervatív attitűd, amelyet azonban megérintettek a kor uralkodó eszméi is. A barokk nacionalizmus nem dicsőíthette Žižkát, az eretneket, de a jozefinista vallási indifferenzizmus itt láthatóan megfertőzte Puchmajert, a katolikus papot, aki a nemzeti hagyományt kibővíti a huszitizmus irányába. Ám ha Puchmajert valóban áthatják a felvilágosodás eszméi, Žižka vallási fanatizmusát nem hagyhatta volna figyelmen kívül.

BERKES TAMÁS

Н. Н. Примочкина: Писатель и власть. Россия, Москва, 1999. 304.

Primocschina könyve csak látszólag tartozik az „újra olvasva” típusú kiadványok sorába. A hazai térfelünkön hovatovább megszokott „másképp olvasástól” eltérően nem valamely elkülönülő ideológiával színezett szemüveggel kutatta át a szerző a XX. század orosz irodalmának tengemnyi do-

kumentumát (levelezések, naplók, inedit kéziratok stb.), hanem a töménytelen mennyiségű, hangyaszorgalommal feldolgozott archivális anyag mérlegre tételével választ fel egy meggyőzően objektívebb, hiteles olvasatot. A mű középpontjában Gorkij áll, mindazoknak a szerzteágazó összefüggéseknek a gyűjtőpontjában, amelyek részben reprezentálják az érintett írók portréját is. Gorkij sok és súlyos ellentmondással terhelt életműve és bonyolult képletű személyisége minden – mostanában bekövetkezett – változás közepette és ellenére az elmúlt század első harmadának megkerülhetetlen figurája marad, olyan vonatkozási „pont”, ahonnan sok minden belátható.

A vizsgált korszak megváltásához adekvát módszernek tetszett az egykor volt séma követe: Gorkij viszonya a parasztrók, a proletár-irodalom, és a „poputcsikok”, azaz a polgári útitársak, élesebben fogalmazva: a belső emigráció köreiből. Míndjárt az első fejezetben szétfoszlik egy hiedelem: Gorkij „népszerűtete”, az „orosz népi lélek” felmagasztalásának kliséje az írói világlátásban. A forradalmi periódusban keletkezett két nagy tanulmány (amelyekbe több más ekkori írása, szépirodalmi művei tanulságai is beszűrülnek) cáfolja ezt az utólag kitalált és az írói portréra ráerőltetett eszmei-esztétikai formulát. Az 1917–18-ban keletkezett *Korszerűtlen gondolatok* című cikksorozatában a bolsevik forradalommal „számol el”, a véres terrorral, a rablásokkal, az általános pusztulással és éhínséggel. Az 1922-re kidolgozott *Az orosz parasztságról* már messzebbre menő következtetéseket von le: az Oroszországot ért szerencsétlenségért a muzsik anarchiát vádolja: „A forradalom kegyetlen formáit én kizárólag az orosz népi tömegek kegyetlenségével magyarázom – írja – és nem az intelligencia egy csoportjának tulajdonítom.” Az orosz forradalom lényegi vonását – nyilván vitathatóan – a kulturálatlan muzsikvilág tengere és a város, a munkásosztály összecsapásában látta. Az „új gazdasági politikában” (a NEP-ben) is veszélyt érzett, a muzsik mohóság elszabadulását. Sajátos természetlátása is a falusi világ végtelen térségei iránti ellenszenvéből származik: természetben károszt látott, amelyben az ember, a négy lábú vadállat két lábra állt. (Gorkij életrajzírói megemlítik: gyermekkorában az ellenséges muzsikok rágyújtották a családra a szülői házat; ez a rémületes emlék sohasem mosódott ki az író idegei-

ből.) A természetitől, a parasztitól való idegenkedés vitte a meggyőződés felé, hogy ennek az amorf világnak a felszámolását, átalakítását csak a városi proletariátustól lehet várni. Innen már csak lépés volt – a véres terrortól való minden viszolygása ellenére – a bolsevik hatalom elismerése. És – éles kontrasztként – a forrongó országból való menekülés, előbb Berlinbe, majd Caprira, Sorrentóba.

A muzsik „őselem” keltette félelme lehetett az oka, amiért nem becsülte Nyeverovot, Szejfullinát, Kljujevet, Klicskovot és lényegében Jeszenyint sem, akit a szalonok pozórjének tartott. A nosztalgját, a népi misztikumot féltte bennük; ő a parasztot mint irodalmi figurát olyannak óhajtott láttatni, mint Tyihon Vjalovot, aki a Lelkiismeret, a Végtet démona, a Megtorlás ügyvivője az *Artamonovok*ban. Csukovszkij 1924-ben *Gorkij két lelkéről* írt könyvet. Az ő naplójából tudjuk, hogy Gorkij Klicskovot megdicsérte egy hozzá írt levelében, egy másikban, amelyet Buharinnak írt, lesújtóan nyilatkozott a költőről. (Gondolhatók: talán egyszerű emberi gyengeségről van szó.) Jeszenyin öngyilkosságát 1925-ben törvényszerűnek vélte, a „jeszenyinisták” likvidálását 1937–38-ban már nem érte (nem élte) meg. A harmincas évek elején fellépő neonarodnyik költőket (pl. Pavel Vasziljevet) fasiszta érzülettel vádolja, Jeszenyin huligán követőit látta bennük. A pártsajtó széles körben terjesztette szerencsétlen vélelmét, miszerint „a huligánságtól a faszizmusig rövidebb az út, mint a veréb csőre.” A harmincas évek közepére – írásaiból kitetszően – nagymértékben megrendült ítélőképessége, s pozitív megnyilatkozásai szándékait is hermetikusan elzárta a köréje telepített „biztonsági őrizet”, amelyet titkára, P. P. Krjucskov, az NKVD munkatársa irányított. Így történt például, hogy a Gorkij által egykor meggondolatlanul megvádolt fiatal költőt, Pavel Vasziljevet sem menthette meg a későn nyújtott segítő kéz, Vasziljevet 1937. június 15-én a Legfelsőbb Bíróság katonai kollégiuma halálra ítélte és még aznap kivégezték. De ugyanakkor becsülte és támogatta Gorkij pl. Ivan Volnovot, aki a kolhozparasztság kálváriájának krónikása volt, s még 1931-ben tragikus véget ért. (E két nevet kiragadott példaként említjük tucatnyi más parasztró köztül, akikről Gorkij elitélen avagy – szeszélyes módon – kedvezően nyilatkozott.)

Egy másik szellemi szféra nyílt meg Gorkij számára a *proletárirókhöz* fűződő viszonyában. Az író indulása idején, a '90-es években futótűzként terjedt a marxizmus az értelmiség és a munkások soraiban. Az első orosz forradalom bukása azonban lefékezte, szétzilálta ezt a hullámot. Gorkij Bogdanovval, Lunacsarszkijjal együtt évekig az „istenépítők” mozgalomához csatlakozott. S mégis – Gorkij írói pályájának nem egyetlen rejtélyeként – ekkor születik meg a romantikus fázisból kiemelkedő mű, *Az anya*, amely már a maga korában a legellentétebb megítéléseket váltotta ki. Blok gyenge, lapos műnek tartotta, Bogdanov a rajongó vallásos szocializmus ideológiáját olvasta ki belőle, Plehanov, Vorovszkij publicisztikának minősítették, Lenin a proletár művészet mintájának vélte, a későbbiekben a „szocialista realizmus” kánonjává vált. Gorkij maga 1924-ben a legkevésbé sikerült művei közé sorolta. Az 1917-es forradalom előtt írt más műveivel egyáltalán nem törekedett arra, hogy kivívja a „proletáriró” rangját, annak ellenére, hogy a háború idején két antológiában is (1914, 1917) portálta a munkásosztály soraiból kiemelkedő költői tehetségeket. Gorkij a proletáriróadalom megteremtését nem a kétkezi munkásoktól várta, hanem a munkásosztály soraiból kinőtt intellektuelektől. A valóságos proletáriróadalom Oroszországban Szerafimovicssal, Gyemján Bednijjal kezdődött. A proletkult laboratóriumai, a *Kuznyica*, az *Oktjabrj*, a *Na posztu*, s végül a *Nas literaturnom posztu* című folyóirat körül szerveződött, résztvevői kevésbé munkások, sokkal számosabban kispolgárok voltak. A forradalom történései nyomán Gorkij vélelme a proletárirókról lényegesen megváltozott. Ennek oka a forradalomhoz fűződő illúzióinak összeomlása volt. Gorkij a proletkult szervezeteiben az orosz kultúra lerombolásának eszközeit látta, mivel agresszíven hagyományellenesek voltak; Lenin viszont egy antibolsevista párt létrejöttétől félt az autonóm szervezetek törekvéseit elemezve. A proletkult-szervezetek elleni fellépés ugyanakkor megteremtette a párt-és államhatalmi szervek adminisztratív beavatkozásának baljós tradícióját az orosz kultúrszférában.

Gorkij – aki a húszas években a modern nyugat-európai művészeti kezdemények iránt fogékonyan – lebecsülte a proletáriróadalom teoretikusainak színvonalatlan „elméletieskedését”, hovatovább

a RAPP (az Orosz Proletárirók Szövetsége) támadásainak fő céltáblájává vált. Helyzete sajátos volt: Sorrentóban lényegében emigrációban élt, ugyanakkor a berlini *Beszeda* (kb. Eszmecsere, Társalgás) című folyóiratot, a hazai, pétervári *Világirodalom* című lapot szerkesztette, az azonos nevű kiadót irányította. Voronszkijjal indította el – még Lenin támogatásával – a forradalom utáni első, „vastag” folyóiratot, a *Krasznuja novjt*, amely a popucsikok (az útitársak) fő alkotói műhelye lett. Nem csodálható, ha a proletáriróadalmi orgánumok, főleg a szibériaiak „álarcos ellenforradalmárnak” nevezték Gorkijt. Furmanov, Gladkov, akiket kezdetben becsült, elhidegültek tőle, az utóbbi a *Klim Szamgint* kétértelmű műnek, a forradalmi eszmék elárulásának minősítette. A RAPP – mint ismeretes – a párt osztálypolitikája megvalósítója volt az irodalmi életben, tevékenységét közvetlenül a Központi Bizottság sajtóosztálya irányította. Áldatlan működése egyik „eredménye” Majakovszkij halálba hajszolása volt. (Primocskina könyvének érzékeny hiányossága, hogy – területi okokra hivatkozva – lemondott Gorkij és Majakovszkij viszonyának bemutatásáról.) Ugyanakkor Gorkij a bolsevik párt vezetőivel, Leninnel, Buharinnal, majd Sztálinnal állt levelezésben, eszmét cseréltek velük, számtalan üldözött, bebörtönzött író mentett ki a GPU, az NKVD börtöneiből. Nyilvánosan tiltakozott eszer politikusok kivégzése, Tyihon pátriárka meghurcolása ellen. „Sohasem azonosulhatok olyan emberekkel, akik egy osztály pszichológiáját egy kaszt pszichológiájává torzítják” – írta.

A legfelső pártvezetéshez fűződő kapcsolatai révén megengedhette magának, hogy 1929 végén ingerült levelet írjon Sztálinnak, amelyben élesen elítélte a párt, a forradalom eltorzulását, s hogy a mindent megszálló bürokrata csinovnyikok kiszorítják a régi, „lenini gárdát” a hatalomból. Láthatóan nem érezte, hogy éppen ez a hivatalos pártvonal, vélhetően nem ismerte ki magát a diktatúra fortélyaiiban. Ez adhat magyarázatot arra is, hogy a proletáriróadalmi szervezeteket feloszlato 1932. április 24-i párthatározat után éppen ő, a RAPP támadásainak célpontja, veszi védelmébe az egyébként valóban tehetséges Averbachot és társait, akik végül is áldozataivá váltak a korábban oly hűen szolgált párturalmat az egész szovjet irodalomra kiterjesztő „kulturpolitikának”. (Sztálin a Gorkij moszkvai lakásába

összehívott írói tanácskozáson nevezte a házigazdát „igazi proletárirónak”, aki aztán évtizedeken át ezzel az epiteton ornansszal szerepelt a szovjet irodalomtörténetekben.) A GPU főnök, a „hóhér” Jagoda 1937-es letartóztatása során azt vallotta, hogy „rappista” ügynökeit ő hozta kontaktusba Gorkijjal. Ezt annál inkább megtehetette, mivel Averbach nővére Gorkij földije, Jagoda felesége volt; Jagoda anyja pedig nővére volt a Szverdlov-testvéreknek, akik közül az egyiket Gorkij adoptálta. E viszonylatokba belegabalyodott Gorkij utolsó éveinek megannyi súlyos ellentmondása válik így módon, ha nem is felfejthetővé, de értelmezhetőbbé. Az 1934-es írőkongresszuson a nyugati „dekadens” irodalmat mélyen elítélő beszédet mondott Gorkij; egyidejűleg azonban fellépett az írószövetség vezetését megszálló olyan karrierista akarnokok ellen, mint Fagyev, aki mögött pedig ott állt Jugyin, és Mehlisz, a Pravda főszerkesztője. Az ellentétek odáig fokozódtak, hogy nem kívánta vállalni az írószövetség elnöki tisztét. Cikkeit már nem közölte a Pravda, az Izvesztyija, fokozatosan elfogyott körülötte a levegő.

Külön fejezet Gorkij szerepének teljesebb (és valóságosabb) megismeréséhez viszonya az ún. „útitársak”-hoz. Annál fontosabb e kapcsolatok felfejtése, mivel Blok, Bjelij, Hlebnyikov, Ivanov, Remizov, Szologub, Merezkovszkij, Bunyin, Zamjatyin, Pilnyak, Bulgakov munkásságát esetenként részben vagy egészben egyszerűen elhallgatta a szovjet irodalomtörténet-írás. Érthető, hogy így módon Gorkijjal való eszmei korrespondenciájuk is homályban maradt, így mindkét fél szellemi portréja töredékessé vált. (Hely hiányában maga Primocskina is csupán néhány író vonatkozásában tudja e kapcsolatokat bemutatni.) Gorkij – annak ellenére, hogy nem kedvelte a századelő „dekadenciáját”, az ÉN hipertrófiája „modernista” szélsőségeit –, élénk figyelemmel kísérte a fin de siècle övezeteiből érkező íróitársait és önként vállalt emigrációja idején rendszeresen közölte őket a berlini *Beszeda* hasábjain. Írásaik stílusa, világlátása saját munkásságára is hatott, a húszas évek első felében írt tucatnyi elbeszélésebe egyre intenzívebben szűrődött be a szürrealisztikus hallucináció, az értelmét veszített világ leképezésének adekvát módszere. (Jellegzetes példája ennek az *Égszínkék élet* című elbeszélés, amelynek motívumkészletét a szimbolis-

tákon, Blokon, Maeterlincken át akár Novalisig lehet visszakövetni.) A forradalom eltorzulása felett érzett megrendülése ezen a jelenkori „útitársi” közeget át keresett utat a *Klim Szamgin*-ban megjelenített bonyolult létértelmezése felé. Ugyanakkor az „útitársak”-hoz való viszonya is allergikus ingadozásokat mutat. Ebben gyakran banális mozzanatok, Gorkij érzelmi sérülékenysége is szerepet játszhattak. Zamjatyint pl. kétszer is kihozta a börtönből, Pilnyak és Zamjatyin kéziratait visszaszerezte a „szervek”-től, de elég volt egy ildomtalan megjegyzés a Gorkijhoz akkor közel álló titkárműjére, M. I. Budbergre, vagy egy ironikus célzás arra, hogy Gorkij „beleszerelt” Blokba, és a kezdeti szimpátia ellenszenvvé változott, amely a művek eszmei-esztétikai értékelésére is kihatott. Például Zamjatyin műveiben – aki képzettségét tekintve hajóépítő mérnök volt – Gorkij az „entrópia és az energia” rög-eszméje (?) hipertrofikus, mechanikus működését kifogásolta; Zamjatyin viszont egy Gorkijról szóló előadásában az „anarchizmus és marxizmus” természetellenes szimbiozist konstataálta. Mindamelllett Gorkij éveken át szívós (noha hiábavaló) küzdelmet folytatott Zamjatyin *Attila, isten ostora* című drámája bemutatásáért; de végül is ő érte el, hogy az író kiengedjék az unióból. Pilnyak *Meztelen évek* című korszakos művét ő segítette megjelenéshez, ő ajánlotta be az író Voronszkij folyóiratába is. És mégis: Gorkij egy idő után úgy érezte, Pilnyak egy új generáció élére került, olyan nemzedékére, amely már nem az ő kezdeményeit folytatja. A fiatalok saját kiadót terveztek, ennek nem élére, hanem csupán részvételére kérték fel, ezért térjen – úgymond – vissza Oroszországba. Mindez elég volt az elhidegüléshez. Gorkij a fiatalok műveit ezután élesebben, gyakran elutasítóan (és nem mindig igazságosan) elemezte. Pilnyak *Vörös fa* című műve a berlini Petropolis kiadónál jelent meg, s amikor a RAPP ösztözet zúdírtott a szerzőre, sőt Bulgakovra, Platonovra és Zoscenkóra is, csak Gorkij léphetett fel védelmükre, és ezt meg is tette 1929. szeptember 15-én az *Izvesztyija* hasábjain megjelent *Az energiák tékozlása* című cikkében. E cikk beigért folytatását azonban már nem közölte le az *Izvesztyija*; sőt, ezután indult be a szibériai rappisták támadássorozata Gorkij ellen. E valóságos hajtóvadászatnak (*travljá*) viszont Sztálin engirikus beavatkozása vetett véget. (Alig

pár év múlva a Pilnjak körül újra fellángoló viták során Sztálin személyes levélben biztosította megbecsüléséről az író, ennek ellenére két héttel később letartóztatták és kivégezték Pilnjakot, a *Vörös fa* és a *Fogyó hold* ellenforradalmának minősített íróját.) Ilyen bonyolultak voltak a kor politikai és irodalmi viszonyai; örök rejtély marad: többszöri hazalátogatás után (1928-tól szinte évente), végül is miért tért vissza Gorkij végérvényesen 1932-ben Itáliából.

Közvetlenül Sztálinnál érte el, hogy az 1934-es írókongresszuson Jelena Uszijejics helyett Buharin tartsa a fő referátumot a szovjet líráról, az a Buharin, aki csak egy évvel élte túl ajánlóját. A monográfia szerzője szerint: „Műveiben egyre inkább átsejlik az a gondolat, hogy a világ rosszszul, abszurd módon van megkonstruálva, nem az ész erői, hanem a gonosz, az ármány igazgatják, amelyek csúfot űznek az eleven kísérleti anyagból, az emberből.” Primocskina úgy véli: ez a világlátás kapcsolta össze időlegesen Gorkijt Bulgakovval. A Sorrentóban tartózkodó Gorkij Jekatyerina Pavlovna Peskovát „mozgósítja” Bulgakov elkobzott kézíratai visszaszerzésére a GPU-tól, ez a Moszkvában élő feleségnek (nem tudni: milyen minőségben?) sikerül is. Sztálin a dokumentáció szerint tizenötször (!) tekintette meg a Művész Színházban a *Turbinék napjait*, de Gorkij minden támogatása ellenére éveken át tartó huza-vona után sem engedélyezték a *Menekülés* (*Beg*) színpadra állítását, mivel – úgymond – szimpátiát kelt a fehér ellenforradalmárok iránt. Bulgakov kiutazási (menekülési) kérelme teljesítésében még maga Gorkij sem tudott segíteni.

De mégis: nem feledhető, hogy ugyanakkor ő írta meg *Ha az ellenség nem adja meg magát, meg kell semmisíteni* című hírhedt cikkét és több hasonlót, s a szellemi skizofrénia állapotában vergődve – akarva-akaratlanul – félmjelzte a diktatúra legsötétebb éveit felé sodródó rendszer kultúráját. A sorsdöntő 1937-es évet, a fékevesztett terror teljes kibontakozását már nem érte meg, 1936. július 18-án hunyt el. Máig sincs kiderítve: milyen betegségben, milyen körülmények között? Orvosi stáb gondozta, Krjucskov, az NKVD tisztje őrizte a ház nyugalomát.

Gorkij nevére – a Nyugat felé – nagy szüksége volt az apparátusnak, s ő is, minden kiábrándulása ellenére görcsösen ragaszkodott a „viharmadárként” egykor megélt álmaihoz, ez sejlik át

utolsó éveit „vonalhú” írásain. De a proletárrókkal vívott küzdelmei, az „útítárs” irodalom melletti kiállása és csalódásai meggyorsíthatták fizikai erői felmorzsolódását. Nem vették jónéven, hogy sohasem készült el a Sztálin-biográfiával, amit az érintett türelmetlenül várt tőle. Megingott, sőt tragédiába hanyatlott több magas besorozású pártfogója (Kamenyev, Buharin) sorsa. A távozásban Gorkij elébük sietett.

Primocskina kérésselhetlen oknyomozása folytán meginog az a tradicionális képzelem, amely szerint Gorkij monolit személyisége „igaz leninistaként” ingadozás nélkül állt volna őrhelyén, a meggyőződéses marxista írói pozícióján, aki következetesen végrehajtotta a párt kultúrpolitikáját, s törhetetlen harcossá lett volna a kommunista eszméknek. Minderről szó sem volt. A monográfia minuciózus elemzésekre épülő „diagnosztikája” egyúttal hiteltelenné teszi azt a sok oldalról megnyilvánuló törekvést is, amely Gorkijt egyszerűen „Sztálin udvari költőjének”, a „Gulág és az NKVD énekesének” próbálja beállítani. Az ezerszálú tényanyag szertefoszlatja azt a leegyszerűsítő képletet, amely szerint a kor résztvevői vagy csak „hőherók”, vagy csak „áldozatok” lettek volna. Szélsőséges esetekben igen, a köznapokban azonban a történelem megélőiként résztvevői, azaz akaratlanul is fenntartói, működtetői voltak egy antihumánus társadalmi rendszernek, amelynek elágazásaiban, védettebb szegleteiben többé-kevésbé emberként élhettek. Ez volt a kerete Gorkij életének is, aki – végül is – tragikus áldozata lett annak a rendszernek, amelynek megteremtéséért majd humanizálásáért küzdött – egészen az összeroppanásig.

ILLÉS LÁSZLÓ

Herta Schmid (Hrsg.), Birgit Krehl und Irina Wutsdorff (unter Mitwirkung): *Kapitel zur Poetik. Vrchlický und der tschechische Symbolismus*. München, 2003. Verlag Otto Sagner. 270. (Die Welt der Slawen. Sammelbände. Hrsg. von Peter Rehder und Igor Smirnov. Band 18.)

„A klasszikus irodalomtudományos strukturalizmus utáni nemzedék képviselői, akik közül e kötetben számosan jutnak szóhoz, de más metodológiai irányok követői is, a maguk részéről

megkísérelték, hogy a cseh szimbolisták »hálátlanságát« a cseh és a nemzetközi bohemisztika hálájává változtassák át” – emígy Herta Schmid utószava, amelynek kicsengése érzékelteti azt a paradoxont, amelyre lépten-nyomon beleütközünk: a hajdan a cseh és az európai irodalmi közvélemény előtt a cseh irodalmat reprezentáló Jaroslav Vrchlický volt az a költői személyiség, akinek ellenében már életében megfogalmazódtak a cseh költészettanok, hogy aztán utókora fokozatosan iktassa ki a hatástörténetéből. A cseh, a német és a szlovák kutatók által írott tanulmányok egyfelől rehabilitálják a Vrchlický által képviselt késő-romantikát, amely egyben a romantikus alakzatok belső ellentmondásosságát is segítette tudatosítani (így költőnk megalapozta a kortársi és kritika néhány poétikai érvét), másfelől érzékeltetik ennek a késő-romantikának „modernitását”, azokat az intertextuális erőfeszítéseket, amelyek a leginkább a cseh–francia irodalmi kapcsolatoknak Vrchlickýnek Verlaine-hez és Mallarméhoz fűződő „választott rokonságai” révén jelződtek. Vrchlický lassan-lassan a feledésbe hulló életműve egyben a meta-narratívák tagadásában is érzékelhető, szembenállt ugyanis azzal az önelvű-egyoldalú nemzeti perspektívával, amely elsősorban František Palacký történetírtása nyomán szemlélte a cseh történelmet, a cseh nemzetkarakterológiát pedig egy apologetikus történetértelmezés alapján dolgozta ki. A kötet úgy igyekszik igazságot szolgáltatni Vrchlickýnek, hogy részben a „szimbolista élmény” közvetítésében játszott szerepét hangsúlyozza (az említettekén kívül Maeterlinck-átültetését jelentőségét elemzi egy szerző), részben pedig költészetének szecessziós vonásaira mutat rá egy másik elemző, igen tanulságosan mutatva be Vrchlický „nemzetközi” befogadástörténetének egy fontos epizódját: miként jut el az orosz szimbolista költő az angol (!) fordításon keresztül Vrchlickýhez, miként emeli ki e poézis zeneiségét, és Bal’mont Vrchlickýnek szentelt tanulmányában miként látja rá a szimbolikát erre a lírára. Egy értekező perújítást kezdeményez Vrchlický *Cseh trilógia* című drámatrilógiája ügyében. A korai történeti témát feldolgozó színmű a kortársi mitizáló történetelképzeléssel szemben a magánéleti-lélektani konfliktusokra összpontosít, s így vitázik Josef Linda és Josef Kajetán Tyl hasonló tematikájú, ám „nemzeti látószög”-ű dramatikájával. Vrchlický

regényéről (*Bábuk*, 1908) szólva az értekező nemcsak B. Prus hasonló című regényére emlékeztet, hanem F. X. Šalda későbbi „regénykölteményére” is). A pszichológizáló regény bábú- és maszktematikája a kortárs európai modernség rokon törekvéseivel vethető egybe, Vrchlický egyetlen regénye azonban ciklikus időszemléletével, a szifrxtematika bevonásával a mitológizáló elemeknek is teret biztosít. Néhány tanulmány a kortárs vagy a közvetlen utókor néhány jelentősebb cseh reprezentánsát tárgyalja, így Zeyerről, Arbesről, Karel Hlaváčekről, Jakub Demlről olvashatunk, záró tanulmányképpen pedig a szimbolista Březina és a poetista Nezval költői kép-koncepciójáról. A magyar olvasónak azért támadhat hiányérzete, mivel, bár Vrchlický a századforduló magyar irodalmában sem volt ismeretlen költő, illetőleg Vrchlickýben Madách Imre és Arany János fordítóját látjuk, a cseh költő magyar utóéletének fölmérése, értékelése máig hiányzik, és ez a kötet, amennyiben magyar résztvevője is akadt volna, ezt a kutatási hiányt pótolhatta volna. Így ez a Vrchlickýt rehabilitáló, az ő romantikáját a századfordulós modernséghez közelítő kötet csupán felhívja a magyar bohemisták figyelmét erre a feltehetőleg érdekes kutatási lehetőségre.

FRIED ISTVÁN

Hermann Kurzke: Thomas Mann. Das Leben als Kunstwerk. Eine Biographie. Verlag C. H. Beck, München, 2000. 672.

A Thomas Mann-nal foglalkozó szakirodalomból minden bizonnyal meg lehetne tölteni egy kiterjedt könyvtár minden zegzugát. Habár ez nem is a borgeszi véges-végtelen könyvlabirintus kézzel fogható valósága, Thomas Mann életművének feldolgozására szinte megszámlálhatatlanul sok aspektus kínálkozik. Hiszen ismert, hogy bármit olvasott, bármilyen szellemi vagy lelki élmény érte, előbb-utóbb feldolgozta írásaiban, s így megeremtette a kulturális és interdiszciplináris kapcsolódási pontok irodalmárokat rendkívül gyönyörködtető sokféleségét.

Hermann Kurzke a mann-i életművet az életrajz vonatkozásában dolgozta fel. Ez egyrészt az értelmző tartomány rendkívüli leszűkítését je-

lenti, hiszen minden egyes alkotás egyes egyedül a szerzői életrajz aspektusából válik fontossá, másrészt kitérülés az életrajzírást mint műfaj felé. Kurzke könyve alcímében életrajznak nevezi munkáját, a két alcím együtt azonban kellően hangsúlyozza: alkotásainak tükrében tárja fel Thomas Mann életrajzát.

Az életrajz kronológiai bontásban veszi sorra az életút szakaszait: a húsz fejezet közül tizenkettő ad markáns képet az életrajz lineáris ívéről. A Thomas Mann-i számumisztikától nem is olyan távol álló hetedik és tizenharmadik számmal jelölt fejezetek megtörik a kronológiát, tematikus szintű ötvöznék a kötet struktúrájába. A *Juden és Homoerotik der Lebensmitte* címet még fordítani sem szükséges, nem véletlenül gyűrűzik ez a két hangsúlyos fejezet az életrajz két talán legvitatottabb pontja köré. Ugyancsak kivételt képeznek a könyvben az „újrairó” fejezetek, amennyiben ezt a gesztust egy adott, már kronologikusan feldolgozott életrajzszakasz újrajrásának tekintjük, legtöbbször tematikus célból. Ezek egyrészt a szerző életét alapvetően meghatározó, így több életrajzszakasz egybefoglalt áttekintésével kidolgozott életrajzi szájak, mint a *Der Weg zur Ehe* (Út a házasságba) vagy a *Familie, auch kein Spaß* (Család, szintén nem szórakozás), illetve a záró fejezetek. Másrészt ide sorolhatók a nagy Mann-regények keletkezését életrajzcentrikusan vizsgáló részek: a *Varázshegy*, a *József és testvérei* és a *Doktor Faustus* kapott így az életrajzírói értelmezésben megkülönböztetett hangsúlyt.

A kötetet értékes képanyag, közel negyven fotó gazdagítja, ebből húsz fejezetkezdő funkciót is ellát. A fejezetek második oldalán rövid, fél, egy, ritkán három oldalas krónika áll, melyből enciklopédikus tömörséggel olvashatunk az adott életrajzszakasz eseményeiről. Ezt követi a viszonylag szabadon és bőven mesélő, erősen Thomas Mann írásaira építkező, rövid, 3–4 oldalas alfejezetek sora. A munkát ötven oldalas, rendkívül precíz jegyzetanyag kíséri, ezen kívül forrás-, kép- és személy regiszter, valamint a kötetben megemlített Thomas Mann-művek mutatója segíti a tájékozódást.

„1875. június 6-án, vasárnap déli tizenkét óra körül születtem”, idézi Kurzke Thomas Mann 1936-os önéletrajzából. Ugyanakkor kiderül, hogy a zürichi Thomas Mann Archivumban őrzött anyakönyvi kivonat szerint igaz ugyan, hogy vasár-

nap történt a jeles esemény, ám nem délidőben, hanem valamivel korábban: negyedtizenegykor született meg az író. A csaknem kétórás öregítésben lánya Monika Mann, is részes. 1956-ban megjelent könyvében (*Vergangen und Gegenwartiges*, München) írja: Apám „a vasárnapi harangkonduláskor született.” Kurzke elegáns eufémizmussal ezt és az ehhez hasonló, a visszaemlékezéseket át meg átszövő szépítéseket irodalmi rásegítésnek kereszteli. A legtöbbnek konkrét célja van, mint az itt részletesen vázolt esetben is: azonosulás Goethével. Goethe írja ugyanis születési körülményeiről a *Dichtung und Wahrheit*-ben, hogy 1749. augusztus 28-án a déli harangszóval jött világra a Majna-parti Frankfurtban. Az irodalmi rásegítés lehetőségét persze itt sem zárhatjuk ki teljesen, elvégre ő is „csak” költő volt, a költők igazmondásáról pedig már Arany János óta egész sokat tudunk.

Huszonöt évesen a fiatal Thomas Mann meglehetősen sötét képet fest az evangélikus vallás lelkiségéről: hazug, a művészetből idegen, gyatra fantáziájú és értelmetlen. A katolikusról azonban elismerően ír, hiszen ez stílusával és előkelőségével kitűnik a többi vallás közül. Véleménye közvetlen római élményeken nyugszik, egyik hosszabb otléte után lányának feljegyzése szerint mosolyogva jegyezte meg: „Ha itt élnék, valószínűleg katolikusná válnék.” A Szent Péter templom grandiózus belső tere, Rampolla kardinális pompás ajátossággal celebrált miséje megihlette a saját karrierjét is megfelelő külsőségekkel építő író. Az *Egy szélhámos vallomásainak* egyik részében tér vissza ez a római élmény. Felix Krull hangsúlyozza a regényben, hogy jóval nagyobb érzékkel tanít meg az emberi rangok rendjéhez igazodni az a fajta dicsőséges rangsorhoz való tartozás, mint amilyenek a katolikus klérus a sajátját megalkotta, semmint a polgári élet hierarchiája. A *kiválasztott* című regényében dolgozta fel a katolikus egyházfő alakja köré fonódó élményeit. Személyesen keresi fel XII. Piusz pápát, és naplójában rögzíti is az audiencia mozzanatait. A feljegyzéssel azonban ellentmond Gustav René Hocke 1953-as nyilatkozata, amely a Klaus Schörter által 1969-ben megjelentetett dokumentumok közt található; illetve egy vatikáni bejegyzés is, amely Günther Schwarberg 1996-os Thomas Mann-könyvében található. A naplóban leírt hosszas és személyes hangú, előkelő fogad-

tatás helyett a dokumentumok tanúsága szerint az író csoportos audiencián vett részt, amely nem tartott tovább, mint negyed óra.

Thomas és Heinrich Mann kapcsolatáról újabb adatok látnak napvilágot a kötetben. A zürichi Thomas Mann Arhívum kéziratos anyagában található két Richard von Schaukalhoz címzett levél. Thomas Mann elmarasztalóan ír ebben Heinrich egyik regényéről, amihez Schaukal helyeslően csatlakozik. Thomas Mann azonban fölöttébb felháborodva utasítja el az öccsét ért kritikát. A Mann-testvérek képesek voltak tehát akár gyűlölni is egymást dicsőség és siker dolgában, viszont oroszlán módjára kiálltak egymásért bármely más, „alulról” jövő támadással szemben. Fent és lent viszonylatában a családi összetartás állt az egész világ ellenében. Ugyancsak egy archívumi levélben áll, hogy két évvel később, 1905-ben Thomas Mann végképp megszakította a kapcsolatot Richard von Schaukallal, mivel a sorozatos dicséző kritikák után az ő regényei közül is rossznak mert egyet találni – a *Fiorenzá*t, –sőt még végigolvasásra se méltatta.

Kurzke az 1933-as év eseményeit olyan rangúnak tartja Thomas Mann életében, mint az 1897-es novellát, *A kis Friedemann urat*. Thomas Mann ugyanis ebben a novellájában talál saját elbeszélői hangjára, amit nem utolsósorban a Lübeckből Münchenbe költözés sokkja szabaddított fel benne. Ez a minőségi változás Kurzke szerint párhuzamba állítható az emigráló írók ért megrázkódtatás hatásával. Íme egy példa, amelyen kiváltképp lehet szemléltetni, hogy a szerző a kronológiától és a művek keletkezésétől függetlenül mennyire gazdagon él a Mann-művek kínálta párhuzamokkal. Így festi le Thomas Mann 1933-as lélekállapotát: „Lényegét tekintve azonban 1933 az ósrégi Friedemann-sokk megismétlődése. Az életfonal folytonossága megszakadt (Napló, 1934. február 13.), a személyiség összetört, a Németországban kivívott tekintély elveszett, az író reprezentáns személyiségből kirekesztetté vált. A legmélyebbről szakadtak fel sebek, az eddig elhárított most mind felszínre került. Az ósrégi félelmek tehát megőrződtek. A szenátor slamasztikába került, mint a haldokló Thomas Buddenbrook, mint Friedemann úr a folyóparton, mint a fuldokló Gustav von Aschenbach röviddel a halála előtt, mint Klaus Heinrich herceg a polgárok bálján. A »Le vele!« kiáltás, amelyet Un-

schlitt szappanfőző lánya és cimborái a *Királyi főlségben* elfojtva és szaggatottan mormoltak maguk elé, immár vadul és könyörtelenül hangzott a torkokból. Az anyajogú káosz győzött az apajogú rend felett, az elnyomott ösztönvilág közönséges ordítóása elnémította a polgári értelmet. A értelmiségi republikánusnak, aki Thomas Mann tíz éven át volt, fel kellett ismernie, hogy vesztett. Második alakommal győztek azon hatalmak, amelyeknek Thomas Mann 1914-ben áldozott, és amelyek akkoriban elevennek és dicsőnek tűntek. »Vajon nem zajlott le ez az egész már 1914-ben?« – kérdezi megdöbbenve naplójában (1934. március 18.) »1933« az »1914« utáni vágyból született.”

Az ugyancsak Hermann Kurzke nevéhez fűződő hatkötetes frankfurti esszékiadás (1993–1997) tartalmazza a *Bilse és én* című korai Thomas Mann-írást, amelyben az alábbi ars poética áll: ő mindig csak talált, soha sem kitalált; nem a teremtés, hanem a meglevenítés teszi a költőt. Élete delén megváltozott az eredetiség és az ön-életrajzi indíttatású írásról alkotott felfogása: aki profi, virtuózan tud számára életrajzilag teljesen idegen témáról is írni. Ez az alkotói folyamat a József-regénnyel indult, és úgynevezett anti-Bilse effektusként tartható számon. És bár a regények szereplőinek ettől kezdve nincs konkrét „modellje”, az életrajz anekdotikus, viszont kedélyességében is precíz „elmesélése” folytatható, egészen a temetés schilleri és goethei vonatkoztatásáig. Thomas Mann sírkövére egy Goethe idézetet szánt, egy rövid dialógust az életéről, amely önmaga műalkotás. Hermann Kurzke megírta Thomas Mann monográfiáját, amely a hiányzó sírfelirat üzenetének kiterjesztése az életmű egészére.

BIRCSÁK ANIKÓ

Andrea Meyer-Fraatz: Die slavische Moderne und Heinrich von Kleist. Zur zeitbedingten Rezeption eines Unzeitgemässen in Russland, Polen und Kroatien. Harassowitz Verlag, Wiesbaden, 2002. 356. (Opera Slavica Neue Folge. Hrsg. von Reinhard Lauer, Nr. 39.)

A Frankfurt am Main Egyetemének szlavista kutatónője könyvvé szerkesztett disszertációja főcímében kutatása tárgyát, alcímében a kutatás

irányát jelöli meg. Ennek segítségével előre jelzi azt az összetett metodológiát, amely részint a szláv-német kapcsolattörténet eddig jórészt feltáratlan fejezetét írja újra, részint irodalmi fejlődési sorok interferenciáinak bemutatásával ad példát a befogadástörténet, a fordítás-elemzés és a szövegköziség (intertextualitás) célszerűnek bizonyulható eljárásainak demonstrálására. Mint ismeretes, Heinrich von Kleist recepciója a német (és általában a „nyugati”) területeken sem volt problémátlan, a kortársi elutasítástól a modernségben történő felfedezéséig és onnan a posztmodern értelmezésekig (Kleist marionettéről szóló tanulmányának Paul de Man-i interpretációjáig) ível a recepció; a Goethe-kor „szellemének” újragondolása volt szükséges ahhoz, hogy mind pusztán a klasszikával, mind pusztán a romantikával nem teljesen megnyugtatóan megnevezhető Hölderlin és Kleist elfoglalhassa azt a helyet a hagyománytörténetben, amelyet az újabb, megnőtt érdeklődés számukra igyekszik kijelölni. S bár Kleist orosz, lengyel és horvát „jelenléte” messze nem kínál oly szélesívű és sokoldalú recepciótörténetet, mint Goethéé, Heinéé vagy Schilleré (az ő orosz, lengyel és horvát utóéletük feldolgozása jóval előbb történt meg), éppen a korunkbeli Kleist-renaisszánsz indokolja annak vizsgálatát: mutat-e az orosz, a lengyel és a horvát recepció oly jellegzetességeket, melyek révén egyfelől a megnevezett „nemzeti” irodalom befogadói attitűdjére lehet következtetni, másfelől annak demonstrálása sem mellékes, hogy az egyes kiemelkedő jelentőségű alkotók önértelmezése miként kaphat formát egy-egy Kleist-fordítás vagy Kleist-értelmezés segítségével. A kötet függeléként közölt orosz, lengyel és horvát (szerb, boszniai) Kleist-fordítások (a tételek, szám szerint: orosz 31, lengyel 34, boszniai, horvát és szerb 33 cím) viszonylag szerény érdeklődésről tanúskodnak, jóllehet az önmagukban megtévesztő számokból nem tetszik ki, hogy például oroszul tizenhárom (!) kötet jelent meg Kleist munkáiból, és már 1923-ban napvilágot látott Gumilev és Zorgenfrej szerkesztésében két kötetnyi *Szobranije szocsinenij* (a fordítók között leljük Paszternakot és F. Szologubot). Ami Andrea Meyer Fraatz könyvét igen fontossá teszi, nem csupán a mintaszerű, filológiai akribiával előadott, a legapróbb részletekre is kiterjedő recepciótörténet, hanem ama tézisnek elfogadható

bemutatása, miszerint mind az orosz, mind a lengyel, mind a horvát modernség olyképpen fedezte föl a maga számára a XIX. század elejének német költő-prózaíró-drámaíróját, hogy benne például Szologub a maga szimbolista esztétikájának igazolóját, a lengyel fordító Hulewicz a maga avantgárdjának előképét, Miroslav Krleža pedig a Petrica Kerempuh balladáit egyik forrását, a lázadó Kohlhaas Mihályban népi hősenek elődjét látta és láttatta. A könyv fordításelemzései nem annak kimutatására törekvesnek, hol van félreértés, hiba az átültetésben, hanem az úgynevezett félrefordításokat saját esztétikai-irányzatpoétikai gesztusokként tárgyalja. Miként a Kleistről szóló, néhány kivételtől eltekintve ismertető, népszerűsítő tanulmányokból szintén az tetszik ki, miként íródik egymásra a kleisti életmű, a több ízben patológikusként magyarázott személyiség és egy-egy író-értekező „kortársi” esztétikai álláspontja. Igen termékenynek bizonyul, hogy Andrea Meyer-Fraatz félreteszi a kínálkozó hatáskutatás módszereit, ehelyett német szöveg/szerző és szláv fordító-értekező „érintkezéseit” tárgyalva a „kontrafaktúra” terminusát és eljárásait érvényesíti. Verweyen és Witting emlékezetes 1987-es kontrafaktúra-monográfiájának vezérgondolatától eltérően számára egyes motívumok vagy cselekményszálak „negatív paralizálás”-áról van szó, így a kiinduló szöveg korántsem minden tekintetben használatik a fenotextus pozitív tényezőjeként (Itt jegyzem meg, hogy W. Schmid nézetéhez áll igazán közel a kontrafaktúrának ez a felfogása).

Kiváltképpen akkor lesz érdekessé és instruktívvá a monográfia, amikor jeles szerzők jeles műveinek Kleisthez kapcsolódó részleteit elemzi. Így Paszternak *Doktor Zsivágójában* tárja föl Kleist *Die Marquise von O...*-jének nyomait, vagy ugyanott – érzékeltetve, hogy Kleist elbeszélése motívumainak kontrafaktúrás megfordítása egyénnek és társadalomnak alapvetően más viszonyait fejezi ki – a kiegyenlítődés utópiájának törekvését hangsúlyozza (a Lara-idillt a politika rombolja szét). Krleža (*Na rubu pameti/Az ész határán*) szintén hasonló besoroláshoz jut, a *Michael Kohlhaas* kontrafaktúrájaként. Krleža terjedelmes esszében elemezte korábban Kleist életművét, a baladaciklus, az esszé és a regény valójában egy „tisztán plebejus perspektíva” jegyében áll, összhangban Krležának az 1930-as évekbeli „alulról

szemlélt történelem" elképzelésével. A szerző mértéktartóan mutatja be Kleist és Krleža érintkezéseit, nem tagadja, hogy az említett regény az európai irodalmak más szerzőinek más műveire is reagál (Dosztojevszkijre, Ibsenre).

A *Pentheszileia* az a Kleist-színjáték, amelynek mindhárom irodalomban megvan a fordítása; ezek a fordítások a fordítók irányzatpoétikai elkötelezettségének vannak alávetve, így igen korhoz kötöttek, s ez a színpadi előadásnak is akadálya. Általában a Kleist-befogadás paradoxonait a már jelzett alcímbe utalás értelmezi: Kleist saját korában az irodalom perifériájára szorult, a későbbi német értelmezés közvetítése nyomán foglalkoztak vele az orosz, a lengyel és a horvát fordítók-értelmezők, akik a maguk modernségének előfutárát fedezték föl Kleistben. Kleistnek a szóbanforgó irodalmakban sosem volt megfelelője vagy párhuzama, nem egyszer a „regényes”-nek megismert élet(rajz) fedte el az alkotót. A legújabbban támadt érdeklődés azonban új fejezetet nyithat a Kleist-befogadás történetében.

FRIED ISTVÁN

Kathryn Hume: American Dream, American Nightmare: Fiction since 1960. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 2000. 359.

A vaskos kötet több mint száz, az Amerikai Egyesült Államokban zömében 1960 és 1990 közt negyent regény elemzését tartalmazza, melyeket a Pennsylvania State University professzora többől a szempontból vizsgál, hogy mivé lesz bennük a kontinensnyi ország Benjamin Franklin óta áplált mítosza, irodalmi toposza, az „Amerikai álom”, melynek alkotóelemei a mindenki számára viztosított szabadság, törvény előtti egyenlőség, illetve a szorgalmas és becsületes munkával elérhető gyarapodás. Bár a mítoszból táplált feltétlen hit már a huszadik század elején megingott Theodore Dreiser: *Amerikai tragédia*, F. Scott Fitzgerald: *A nagy Gatsby*, az írók a hatvanas éveket megelőzően legalább még arról meg voltak győződve, hogy a középosztálybeli fehér amerikai értékrendje – hite a haladásban és a társalmi egyenlőtlenségek megszüntethetőségében alapvetően jó, s ha vannak is hibák, azok elyrehozhatók. A Kathryn Hume által elemzett

művek tanúsága szerint ez az álom mára rémálommá változott, a kiválasztott regények kivétel nélkül a keserű kiábrándultság kifejezői.

Hume úgy véli, a ma divatos, kisebbségi- és társadalmi nemi („gender”) alapú – nem kis részben piaci megfontolásból szorgalmazott – taxonómia nem teszi eléggé felismerhetővé a művekben ábrázolt közös problémákat, ezért a bennük található, a kulturális attitűdön alapuló bírálat legfontosabbnak ítélt elemét kiemelve csoportosítja a vizsgált regényeket. Ez, a lényegét tekintve tematikus rendbe sorolás azonban nem zárja ki a fent említett – kisebbségi és női – szempontok figyelembe vételét: a transzplantáció (asszimiláció) sokkjáról írt első fejezetben többek közt olyan műveket vizsgál, melyekben a patriarchális társadalomból érkező dominikái, illetve kínai bevándorló családok női és férfi tagjait egyaránt elbizonytalanítja a nemi szerepek eltérő felfogása és az egyetlen, kijelölt, követendő norma hiánya (Julia Alvarez: *How the García Girls Lost Their Accents*, 1991, Maxine Hong Kingston: *China Men*, 1980).

Hume véleménye szerint a fehér amerikai irodalom emblematisztikus főhőseinek – Henry James Daisy Millerének, Cooper Natty Bumppójának, Fitzgerald Jay Gatsbyjének – ártatlansága csak bajt hozott a fejükre. A második fejezetben tárgyalta szerzők ezt a ma már veszélyesnek ítélt, sokszor a szereplő tragédiájához vezető, ám a huszadik század közepéig kétely nélkül elfogadott ártatlanság-mítoszt dekonstruálják, illetve a kisebbségi szemszögből kérdőjelezzik meg. Kurt Vonnegut *Mesterlövész (Deadeye Dick)*, 1982) című művében a főhős például még gyerekkorában, „véletlenül”, ártatlanul” követ el egy gyilkosságot, hogy aztán személyiségének feladásával egész életében e tettéért vezekeljen; a fekete, Nobel-díjas Toni Morrison új ártatlanság fogalmat konstruál a fekete közösségek számára, ami csak a fehérek elvárásaitól, szépségeszmnényétől, viselkedési szabályaitól történő elszakadás által megvalósítható állapot (*The Bluest Eye*, 1970).

A huszadik század második felének amerikai problémáira – Vietnam, a nők, a feketék és a színes bőrű bevándorlók hátrányos megkülönböztetése – a múlt európai kultúrája nem ad választ. A harmadik fejezet írói a nyugati civilizáció értékrendjének érvénytelenségére illetve eltűnésére reflektálnak. Mindnyájuk meggyőződése, hogy a nyugati tradíció megbukott, hiszen nincs mon-

danivalója a feketék, az indiánok, a Karib-szigetektől vagy éppen Kínából bevándoroltak, de valójában az amerikai társadalomban még mindig domináns pozícióban lévő fehér, protestáns angolszász férfiak számára sem. Míg azonban a kelet-európai származású Saul Bellow számára a zsidó-keresztény hagyománytól való eltávolodás egyértelműen kudarc (*Mr. Sammler's Planet*, 1970, *The Dean's December*, 1982), a Tennessee államban született fekete bőrű Ishmael Reed úgy véli, hogy a nyugati tradíció alapja, a Biblia, amely igazolta a rabszolgaságot, az európai civilizáció teljes mentális és morális alkalmatlanságának a bizonyítéka (*The Free-Lance Pallbearers*, 1967).

A spirituális dimenzió (a transzcendentális élmény, a misztikus epifánia, hirtelen megvilágosodás) hiányáról a természetfölötti újszerű megjelenítésének kísérleteiről szól a negyedik fejezet. John Updike a tárgyalt korszakot felölelő Nyúl-tetralógiájának főhőse, az amerikai átlagembert megtestesítő Harry Angstrom például a maga módján vallásos ugyan, de amint azt a sorozat második darabjában megfogalmazza, „nem gondolkodom eleget, hogy pontosan tudjam, mit hiszek” – számára a tradicionális hit segítségével örökre elveszett (*Nyúlketrec/Rabbit Redux*, 1971, Ford.: Göncz Árpád, Európa, 1988. 116.). Norman Mailer *Amerikai álmom* (1965) című, feminista irodalmárok, mint például Kate Millet vagy Germaine Greer által nőgyűlölőnek tartott, nagy port felvert könyvét elemezve Hume a nőellenesség helyett a mágiikus, ezoterikus természetfölötti szerepét emeli ki (a főhős, aki meggyilkolja feleségét, bár el is válhatna tőle, mindvégig furcsa hallucinációinak látomásainak engedelmessé cselekszik). Thomas Pynchon regényében moszlim angyalok jelennek meg, de a természetfölötti megnyilvánulásai spirituális megvilágosodás helyett az életet még érthetlenebbé teszik (*Gravity's Rainbow*, 1973).

Az ötödik fejezet szerzői Hume szerint elvesztették hitüket a működésképtelennek ítélt-amerikai demokráciában, és úgy vélik, hogy a kormányok a választók érdekeinek képvisellete helyett a korporációkét tartják szem előtt, s a rövid távú célokért feláldozzák a jövőt. „A demokrácia törekenysége” című fejezetben tárgyalt regények többsége az amerikai hagyományban a gyarmati idők-től jelenlévő paranoid konspiráció-elméletek köré szerveződik, amelyek szerint különféle titkos ha-

talmak (zsidók, feketék, kommunisták, katolikusok stb.) összeesküvése fenyegeti az Államok politikai berendezkedését. E. L. Doctorow *Dániel könyve* (1971) és Don De Lillo *A mérleg jegyében* (*Libra*, 1988) című regényei a Rosenberg-házaspár kivégzésével, illetve a Kennedy-merénnyel a középpontban a politikai baloldal konspirációtól való félelmét testesítik meg, az esztétikai szempontból értéktelennek minősített Andrew Macdonald *The Turner Diaries* (1978) című munkája a fehér fajgyűlölet szémszögéből íródott. Az angolszász amerikaiak anyagosságáért, liberalizmusáért, feminizmusáért és fegyverviselés-ellenes törvényhozásáért a nemzetközi zsidóságot felelőssé tevő rasszista utópia továbblép az egyszerű diagnózisnál. Bombakészítéshez, terrorakciókhoz gyakorlati tanácsokat is adó kézikönyv (a főhős öngyilkos robbantásos merényletet követ el a Pentagon ellen!), és az *American Dream/American Nightmare* megjelenése óta tudjuk, hogy a szerző ötleteinek volt is foganatja. (Azt már Hume is megjegyezte, hogy az 1995-ben Oklahoma Cityben végrehajtott robbantás merénylőjének is ez volt a kedvenc olvasmánya.)

Nem tudni, vajon a valós események utólag nem ösztökélnek-e az irodalomtörténetet arra, hogy Macdonald könyvét a demokrácia törekenységéről szóló ötödik helyett inkább a *Démonikus víziók* című hatodik fejezetben tárgyalja. Igencsak kézenfekvő változtatás lenne, ami rámutat Hume taxonómiájának törekenységére. Nem ez az egyetlen eset ugyanis, hogy a vizsgált mű másik fejezetben is megállná a helyét. Bret Easton Ellis már Magyarországon is két kiadást megért minimalista *Amerikai pszichója* (angolul: 1991, magyarul 1994, 2000) nyilvánvalóan a pusztulást jövendölő látomások sorába tartozik. A posztmodern Robert Coover *The Public Burning* (1977) című, satirikus műve viszont, mely Abádi Nagy Zoltán ötven kortárs amerikai regényírót bemutató kézikönyve szerint „a hidegháborús politikai hisztéria, a nemzeti méreteket öltött paranoia elleni vitriolos vádirat” (*Mai amerikai regénykalauz*, 1970–1990. Inera Rt., 1995, 148.) beleillene a demokráciát féltő fejezetbe, annál is inkább, mivel szintén a Rosenberg-házaspár meggyilkolása a közelebbi témája, akárcsak Doctorow fent említett művéé. Updike az amerikai társadalom aktuális problémáit tízevenként bemutató Nyúl-sorozata sem csupán a „spirituális valóság” kereséséről szól.

A hetedik és nyolcadik fejezet azokat a műveket gyűjti csokorba, amelyek valamiféle perspektívát mutatnak. „A Szabadság Földjének felszabadítása” című fejezet az európai anarchista gondolkodók (többek közt Proudhon, Kropotkin) művein nevelkedett (utópista-)anarchista írói egy kormányzás, pénz, urbánus infrastruktúra, kötelező szabályok és hagyományos nemi szerepek nélküli, a réginél sokkal szabadabb társadalom újjászülésében reménykednek (például Samuel Delany 1974-ben megjelent *Dhalgren*, vagy a cyberpunk író William Gibson *Neuromancer* című, 1984-ben kiadott művében). A nyolcadik fejezet írói az amerikai álom egyik megvalósult formájára, a kertvárosi és nagyvárosi középosztálybeli életre kínálnak a közösségi élet feltámasztásán alapuló alternatívát. A fehérek együtt nem működő, egymás elől elzárkózó, a gyengéket kizáró közösségeivel szemben a Toni Morrison ábrázolta fekete közösség segíti tagjait a munkanélküliség, a rasszizmus, természeti csapások elviselésében (*Sula*, 1973). A rezervátumban felnőtt indián, Leslie Marmon Silko az ősi közösségek hagyományainak megőrzésében, a fehérek értékrendjének kerülésében látja a megoldást, hiszen nem lehet „egyszerre harmóniában élni a földdel és maximalizálni a belőle nyert profitot” (*Ceremony*, 1977).

A könyv kilencedik, összefoglaló fejezete kitér az előszeretettel használt regényfajtákra, műfaji jellegzetességekre, és a korábban tárgyalt műveket abból a szempontból is áttekinti, hogy milyen a gyerekek, a család sorsa, mi a szereplők viszonya a munkához és a szerelemhez. A legtöbb gyerek, ha egyáltalán túléli a megpróbáltatásokat,

boldogtalan és szerencsétlen (mint Nyúl kábítószerező váló fia), s aligha viszozzák majd szüleik öregkorában a velük való törődést. A generációk elszakadnak egymástól, csak néhány fekete vagy indián származású írónál található ellenpélda. Az elve rossz körülmények közt élő szereplőkre munkanélküliség, legfeljebb piszkos munka vár, a többiek, ugyan még társaságban is a foglalkozásukat megnevezve mutatkoznak be, nem találnak örömet a munkájukban (mint például a *Amerikai psycho* yuppie Pat Batemanje). Bár a szereplőknek számos partnerrel van, nem ritkán biszexuális viszonya, a száz regényben senki sincs, aki a (romantikus) szerelmet megtapasztalta volna. Az első világháború után jelentkező „Elveszett nemzedék” mintájára a Hume által az „Elveszett álom nemzedékének” (Generation of the Lost Dream) nevezett írók műveiből (az amerikai társadalom pusztulása után újjáépülő világot ábrázoló anarchista regényeket kivéve) hiányzik az élhető jövő képe.

Kathryn Hume „eszmetörténeti” vizsgálódásának az eredménye első pillantásra valóban lesújtó. Az íróknak a nárcisztikussá vált amerikai individualizmust bíráló álláspontja azonban (akaratlanul is) előremutató: hiszen éppen a sokuk által elvetett, európai gyökerű eszmerendszernek, hagyománynak a megújítását segíti elő, s társadalomkritikájuk így a hasonló problémákkal birkózó Európa számára is fontos mondani-valót hordoz.

KÁDÁR JUDIT

TARTALOM

Mikrotörténetírás

TANULMÁNYOK

- JÁSZBERÉNYI JÓZSEF: „Tedd be a mikróba...” A mikrotörténetírás lehetséges haszna és problematikussága a nyelvi reflexióval számoló irodalomtörténetírás számára 159
- GIOVANNI LEVI: Hermeneutika és Racionalitás (Fordította: Szekeres András) 168
- CARLO GINZBURG: Bizonyítékok és lehetőségek. Natalie Zemon Davis *Martin Guerre visszatérése* című művének margójára (Fordította: Jászberényi-Kamrás Orsolya) 188
- SIMONA CERUTTI-SANDRA CAVALLO: A női becsület és a gyermeknemzés társadalmi ellenőrzése Piemontban a XVII. és XVIII. század között (Fordította: Kunkli Enikő) 210
- HANS-JÜRGEN LÜSEBRINK: Az akasztófadalkok irodalma. Folytonosság és változás a XVII-XIX. században (Fordította: Kárpáti Zsuzsa) 242
- CARLO GINZBURG: Tiziano, Ovidius és a Cinquecento erotikus ábrázolásának módszerei (Fordította: Nagy Dániel) 257

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA 275

KÖNYVEK

- ALOIS WOLDAN: Die Donau – ein kulturhistorischer Essay. / HUBA MÁRK 279
- Classical Myth and Culture in the Cinema. *Martin M. Winkler* (Ed.) / D. TÓTH JUDIT 280
- VAJDA GYÖRGY MIHÁLY: Az orléans-i szűz. A téma irodalmi változatai. / HÉJJAS ESZTER 282
- Das „Beichtbüchlein“ des Thomas Peuntner nach den Heidelberger, Melker, Münchner und Wiener Handschriften. Hrsg. und kommentiert von *Ernst Haberkern*. / LÓKÖS PÉTER 283
- KILIÁN ISTVÁN: A piarista dráma és színjáték a XVII-XVIII. században. / SZILÁGYI FERENC 285
- Jeden jazyk naše heslo buï I. Antonín Jaroslav Puchmajer. Usp. *Jaroslav Vyèichlo, Viktor Viktora*. / BERKES TAMÁS 286
- Н. Н. ПРИМОЧКИНА: Писатель и власть. / ILLÉS LÁSZLÓ 288

- Kapitel zur Poetik. Vrchlický und der tschechische Symbolismus. Hrsg. von
Herta Schmid unter Mitwirkung von *Birgit Krehl* und *Irina Wutsdorff*. /
FRIED ISTVÁN 292
- HERMANN KURZKE: Thomas Mann. Das Leben als Kunstwerk. / BIRCSÁK
ANIKÓ 293
- ANDREA MEYER-FRAATZ: Die slavische Moderne und Heinrich von Kleist.
Zur zeitbedingten Rezeption eines Unzeitgemässen in Russland, Polen
und Kroatien. / FRIED ISTVÁN 295
- KATHRYN HUME: American Dream, American Nightmare: Fiction since
1960. / KÁDÁR JUDIT 297

CONTENTS

Microhistory

STUDIES

JÓZSEF JÁSZBERÉNYI: „Put into the Micro...” The Possible Advantage and Problems of Micro-history for the Literary History Counting with the Lingual Reflection	159
GIOVANNI LEVI: Hermeneutics and Rationality (Translated by <i>András Szekeres</i>)	168
CARLO GINZBURG: Proofs and Possibilities: In the Margins of Natalie Zemon Davis' <i>The Return of Martin Guerre</i> (Translated by <i>Orsolya Jászberényi-Kamrás</i>)	188
SIMONA CERUTTI – SANDRA CAVALLO: The Social Control of the Women's Honour and the Begetting Between the 17 th and 18 th Century (Translated by <i>Enikő Kunkli</i>)	210
HANS-JÜRGEN LÜSEBRINK: The Literature of Gibbet-songs. Continuity and Change Between the 17 th and 19 th Century (Translated by <i>Zsuzsa Kárpáti</i>)	242
CARLO GINZBURG: Tiziano, Ovidius and the Methods of Erotical Representation of Cinquecento (Translated by <i>Dániel Nagy</i>)	257

SELECTED BIBLIOGRAPHY

BOOKS

INDICE

Microstoria

SAGGI

JÓZSEF JÁSZBERÉNYI: „Metti in micro...” Il vantaggi possibili ed la problematica della microstoria per la storia letteraria che tiene conto della riflessione linguistica	159
GIOVANNI LEVI: Ermeneutica e Razionalità (Tradotto da <i>András Szekeres</i>)	168
CARLO GINZBURG: Prove e possibilità. In margine a <i>Il ritorno di Martin Guerre</i> di Natalie Zemon Davis (Tradotto da <i>Orsolya Jászberényi-Kamrás</i>)	188
SIMONA CERUTTI – SANDRA CAVALLO: Onore femminile e controllo sociale della riproduzione in Piemonte tra Sei e Settecento (Tradotto da <i>Enikő Kunkli</i>)	210
HANS-JÜRGEN LÜSEBRINK: La letteratura del Patibolo. Continuità e Transformazioni tra Sei e Ottocento (Tradotto da <i>Zsuzsa Kárpáti</i>)	242
CARLO GINZBURG: Tiziano, Ovidio e i codici della figurazione erotica nel Cinquecento (Tradotto da <i>Dániel Nagy</i>)	257

BIBLIOGRAFIA SCELTA

RECENSIONI

HELIKON
IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

1955–1962.

Vegyes tartalmú számok

1963.

1. sz. A komplex összehasonlító kutatások elvi kérdései
2. sz. Nemzetközi Összehasonlító Konferencia (Bp., 1962.)
3. sz. Amerikai prózairodalom
4. sz. Viták a realizmusról

1964.

1. sz. Az összehasonlító irodalomtudomány nemzetközi szemléje
- 2 – 3. sz. A kelet-európai avantgárd
4. sz. Shakespeare-évforduló (vegyes szám)

1965.

1. sz. Mai világirodalmi mozgalmak és irányok
2. sz. A szocialista realizmus kérdéseiről
3. sz. Nacionalizmus és kozmopolitizmus; eredetiség – utánzás – hatás fogalmai (Az AILC IV. Kongresszusa – Fribourg, 1964. – előadásaiából)
4. sz. A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet kérdései

1966.

- 1 – 2. sz. Irányzatok és csoportok az 1920–30-as évek szovjet irodalmában
3. sz. Eszmék és művek a modern polgári irodalomban
4. sz. Irodalom és szociológia

1967.

1. sz. Irodalom és folklór
2. sz. Pártosság, elkötelezettség, elkötelezetlenség
- 3 – 4. sz. A szovjet irodalomtudomány legújabb eredményeiből

1968.

1. sz. A strukturalizmusról
2. sz. Az irodalmi irányzatok mint nemzetközi jelenségek (Az AILC V. Kongresszusa – Belgrád, 1967. – anyagából)
- 3 – 4. sz. Az irodalom és a társzművészetek

1969.

1. sz. Kelet-európai irodalmak a századfordulón
2. sz. Művészet–tömegkultúra–irodalom
- 3 – 4. sz. A számítógépek és a humán tudományok (vegyes szám)

1970.

1. sz. A Fekete-Afrika irodalmáról
2. sz. Irodalom és összehasonlító módszer (vegyes szám)
- 3 – 4. sz. Modern stilisztika

1971.

1. sz. Irodalom és társadalom (AILC VI. Kongresszus. Bordeaux, 1970.)
2. sz. Irodalomelméleti viták Franciaországban
- 3 – 4. sz. A közép-európai humanizmus kérdései (Sopron, 1971.)

1972.

1. sz. Science fiction (a műfaj esztétikai és poétikai kérdései)
2. sz. Klasszikusaink és Európa
- 3 – 4. sz. A szocialista országok irodalmának másfél évtizede

- 1973.
1. sz. Műelemzés és műfajelmélet (vegyes szám)
 - 2 – 3. sz. Irodalomtudomány és szemiotika
 4. sz. A XVIII. század és a felvilágosodás irodalma
- 1974.
1. sz. Az AILC VII. Kongresszusa (Montreal, 1973.) anyagából
 2. sz. Az elsüllyedt kultúrák irodalma
 - 3 – 4. sz. Modern poétika
- 1975.
1. sz. Irodalom, világirodalom, nemzeti irodalom
 2. sz. Az újabb Délkelet-Európa kutatások
 - 3 – 4. sz. Az európai romantika
- 1976.
1. sz. Szubkultúra és Underground
 - 2 – 3. sz. Irodalom és irodalomtörténet Ausztriában
 4. sz. Tudomány-e az irodalomtudomány?
- 1977.
1. sz. A retorika újjászületése
 2. sz. A fejlődő országok irodalmáról (AILC VIII., Bp., 1976.)
 3. sz. Irodalomelmélet-összehasonlító irodalom (Az AILC IX. Kongresszusa)
 4. sz. A budai Egyetemi Nyomda (1777–1848) konferencia anyaga
- 1978.
- 1 – 2. sz. Kutatási irányok a 20-as évek szovjet irodalomtudományában
 3. sz. Érték és társadalom
 4. sz. Világirodalomtörténet
- 1979.
- 1 – 2. sz. Az ázsiai népek irodalma
 3. sz. A jugoszláv népek irodalma
 4. sz. Az egyéni és a kollektív a nyelvben és az irodalomban (FILLM XIV. Kongresszus, Aix-en-Provence, 1978.)
- 1980.
- 1 – 2. sz. Recepciókutatás és befogadásesztétika
 - 3 – 4. sz. Az orosz szimbolizmus
- 1981.
1. sz. Az irodalom klasszikus modelljei – Az irodalom és a társművészetek – A regény fejlődése
 - 2 – 3. sz. Régi és új hermeneutika
 4. sz. Irodalom és felvilágosodás
- 1982.
1. sz. A Vormärz-irodalom és néhány magyar vonatkozása
 - 2 – 3. sz. Új kutatási irányok a szovjet irodalomtudományban
 4. sz. Művelődéstörténet és Kelet-Európa
- 1983.
1. sz. Az AILC X. Kongresszusa
 2. sz. Irodalomelmélet és beszédaktus-elmélet
 - 3 – 4. sz. Irányzatok a mai francia irodalomtudományban

1984.

1. sz. Polémiák a francia forradalom előtt
- 2 – 4. sz. Svájc népeinek irodalma – svájci irodalom?

1985.

1. sz. FILLM kongresszus – A polonisztika Magyarországon
- 2 – 4. sz. Olasz irodalomtudomány

1986.

- 1 – 2. sz. A fordítás távlatai
- 3 – 4. sz. Színhagyomány és irodalom a mai Afrikában

1987.

- 1 – 3. sz. Posztmodernizmus az amerikai költészetben
4. sz. Hlebnyikov és az orosz avantgárd

1988.

- 1 – 2. sz. A kanadai irodalom
- 3 – 4. sz. A modern stilisztika

1989.

1. sz. Az empirikus irodalomtudomány elmélete
2. sz. Felvilágosodás és nemzeti tudat
(A budapesti Nemzetközi Felvilágosodás Kongresszus anyagából)
- 3 – 4. sz. A modern textológia

1990.

1. sz. A mai nemzetközi folklorisztika
- 2 – 3. sz. Irodalom és pszichoanalízis
4. sz. A jelentésteremtő metafora

1991.

- 1 – 2. sz. A biedermeier kora – nálunk és Európában
- 3 – 4. sz. Hagyomány és modernizáció a mai kínai kultúrában

1992.

1. sz. A frankofon irodalmak sajátosságai
2. sz. Profizmus az irodalomtudományban
- 3 – 4. sz. A Név hatalma

1993.

1. sz. A konstruktivista irodalomtudomány
- 2 – 3. sz. Elsikkasztott orosz irodalom
4. sz. A mai lengyel irodalomtudomány

1994.

- 1 – 2. sz. Az amerikai dekonstrukció
3. sz. A kortárs olasz irodalom
4. sz. Feminista nézőpont az irodalomtudományban

1995.

- 1 – 2. sz. Posztszemiotika
3. sz. A stílus diskurzív elmélete
4. sz. Rendszerelvű irodalomtudomány

1996.

- 1 – 2. sz. Intertextualitás
3. sz. Újraegyesült Németország – egységes német irodalom?
4. sz. A posztkoloniális művelődéstudomány

- 1997.
- 1 – 2. sz. A félmúlt klasszikusai
 - 3. sz. Hermeneutika az orosz századelőn
 - 4. sz. A lehetséges világok poétikája
- 1998.
- 1 – 2. sz. Az újhistorizmus
 - 3. sz. Kánonok a kis népek irodalmában
 - 4. sz. Textológia vagy textológiák?
- 1999.
- 1 – 2. sz. A szó poétikája
 - 3. sz. Latin-amerikai irodalomelmélet
 - 4. sz. Kulturális antropológia és irodalomtudomány
- 2000.
- 1 – 2. sz. A romantika tétjei
 - 3. sz. A korszakok alakzatai
 - 4. sz. (Új) filológia
- 2001.
- 1. sz. Változatok a dialógusra
 - 2 – 3. sz. Dante a XX. században
 - 4. sz. Az interpretáció érvényessége
- 2002.
- 1 – 2. sz. A *Poétika* újraolvasása
 - 3. sz. Autobiográfia-kutatás
 - 4. sz. A multikulturalizmus esztétikája
- 2003.
- 1 – 2. sz. A minimalizmus

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Tördelte: Markó Sándorné

Budapest, 2003

Terjedelem: 13,59 A/5 ív

A fedél és a tipográfia Benkő Anna munkája

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

Felelős vezető: Roznai Zoltán

ISSN 0017 – 999X

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest, VIII. Orczy tér 1. (tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 11991102-02102799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40., tel.: 327-7796), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.), a *Osiris Kiadó könyvesboltjában* (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4-6., tel./fax: 201-0384), a *Pont Könyvesboltban* (1051 Budapest, Nádor u. 8., tel.: 266-8722), a *Sziget Könyvesboltban* (4010 Debrecen, KLTE, tel.: 52/316-666), a *Sík Sándor Könyvesboltban* (6720 Szeged, Oskola u. 27., tel./fax: 62/312-519), végül az *Argumentum Kiadónál* (1085 Budapest, Mária u. 46., tel.: 485-1040, fax: 485-1041), ahol a folyóirat korábbi számai is beszerezhetők. Külföldön terjeszti a *Hess András Kereskedelmi Kft.* (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42-44., tel.: 349-4152), valamint a *Batthyány Kultur-Press Kft.* (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2003-ra: 1600 Ft

Egy szám ára: 400 Ft



Folyóiratunknak ez a száma a Nemzeti Kulturális Alapprogram és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával jelent meg.

Ára: 400 Ft
Előfizetés egy évre: 1600 Ft

A

ARGUMENTUM KIADÓ